

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ХАЛҚ
ТАЪЛИМИ ВАЗИРЛИГИ

Ё. Абдуллаев
Ш. Шоҳаъзамий

ҚИММАТЛИ ҚОҒОЗЛАР

100 САВОЛ
ВА
ЖАВОБ

Тошкент - "Меҳнат" - 1997

ББК 65.9(5Ў)262я7

А 15

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ХАЛҚ
ТАЪЛИМИ ВАЗИРЛИГИ ЎҚУВ-МЕТОДИКА
МАРКАЗИ ВА ТОШКЕНТ МОЛИЯ ИНСТИТУТИ
НАШР ҚИЛИШГА ТАВСИЯ ЭТГАН.

Мухаррир А. АБДУМАЖИДОВ

0605010204 -- 8

А ----- 43 — 97

М 359(04) —97

ISBN 5-8244-1237-5

© "Меҳнат" нашриёти, 1997

КИРИШ

Мамлакатимизда амалга оширилаётган иқтисодий ислохотларнинг иккинчи босқичи қимматли қоғозлар бозорини ривожлантиришда янги босқич бўлди. Чунки эндиликда қимматли қоғозлар бозорига жиддий эътибор берила бошлади. Жумладан, иккиламчи бозорни ташкил қилинишига киришилди. Фонд бозори инфраструктурасини жадал суръатлар билан ташкил қилиш мақсадида инвестиция компаниялари ва фондлари, клиринг палаталари ва фонд дўконлари, реклама фирмалари ва ХИФ (хусусий инвестиция фонди)лари шакллантирилди.

Зеро, қимматли қоғозлар бозорининг ривожланиши натижасида:

- * пулнинг айланиши тезлашади ва унинг кадрсизланиш жараёни секинлашади;

- * қимматли қоғозлар эгаларини даромадли қилишга ва уларнинг мулкдорга айланишига замин яратилади;

- * инвесторлар ва аҳолининг вақтинчалик бўш пул маблағларидан самарали фойдаланишга эришилади;

- * даромад олишнинг янги воситаларини яратишга имкон туғилади;

- * иқтисодиётнинг пул маблағларига эҳтиёжманд соҳаларини маблағ билан таъминлашга эришилади;

- * муомалада пул маблағларини қайта сармоялаш учун унинг самарали ишлатилишига имконият туғилади.

Шу боисдан қимматли қоғозларга бўлган талаб нафақат корхона ва ташкилотлар, балки фуқароларимиз ўртасида ҳам ошиб бормоқда. Шунинг учун қимматли қоғозлар

мамлакат иқтисодиётида ўта муҳим рол ўйнашини батафсил баён қилиш мазкур китобнинг бош вазифасини ташкил қилади.

Қўлланма 3 қисмдан иборат:

1 қисм - назарий масалалар

2 қисм - тест топшириқлари

3 қисм - адабиётлар.

Биринчи қисм ўқувчилар билан маъруза дарсларини диалог тариқасида олиб боришда қўл келса, иккинчи қисм амалий машғулот дарсларини ўтказишда, жорий, оралиқ ва якуний назоратларни қабул қилишда, кафедрага ўқитувчилар, аспирантурага эса аспирантларни қабул қилишда, умуман олганда мазкур фан бўйича ўқувчиларнинг билим даражасини синашда жуда ҳам асқотади. Учинчи қисм ўз билим даражаларини кенгайтириш истагида бўлган ўқувчилар учун справочник вазифасини бажариши мумкин.

I**Б****О****Б**

ҚИММАТЛИ ҚОҒОЗЛАР ТЎҒРИСИДА УМУМИЙ ТУШУНЧАЛАР

1

Қимматли қоғозлар деганда нимани тушунаси?

7

2

Қимматли қоғозлар портфелининг аҳамияти нимада?

8

3

Қимматли қоғозларга солиқ солинадими? 9

4

Қимматли қоғозлар қандай мақсадда чиқарилади?

9

5

Қимматли қоғозларни сотиб олишнинг мижоз учун қандай фойдали томонлари бор? 12

6

Қимматли қоғозлардан даромад олишнинг қандай усулларини биласиз? 12

7	Қимматли қоғозлар диверсификацияси ва конверсияси деганда нимани тушунасиз?	14
8	Қимматли қоғозлар курси қандай аниқланади?	15
9	Котировка деганда нима тушунилади ва у қандай кўринишларда бўлади?	16
10	Бозорбоп (ликвидли) қимматли қоғозлар деганда нимани тушунасиз?	17
11	Трансферт ва тратта тушунчалари бири-бирдан нима билан фарқ қилади?	18
12	Қимматли қоғозлар реквизи́тлари деганда нимани тушунасиз ва уларни қайси органлар тасдиқлайди?	18
13	Қимматли қоғозларнинг самарадорлигини аниқлаш мақсадида қандай кўрсаткичлар ҳисоблаб топилади?	19

1

Қимматли қоғозлар деганда нимани тушунаси?

Қимматли қоғозлар - бу қонунда белгиланган тартибда чиқарилган ва номинал¹ қийматга эга бўлган пулли ҳужжатлардир. Улар мулкчилик муносабатларини ифодалайди ва қандайдир мулк ёки пул миқдорига эгалик қилиш ҳуқуқини тасдиқлайди. Қимматли қоғозлар дивиденд ёки фоизлар кўринишида даромад тўлашни ҳамда мазкур ҳужжатлардан келиб чиқадиган ҳуқуқларни бошқа шахсларга бериш имкониятини ҳам назарда тутади.

Бошқача қилиб айтганда:

- эгалик қилиш ҳуқуқини тасдиқловчи;
- дивиденд ёки фоизлар кўринишида даромад олишни кўзловчи;
- эмиссия қилувчи ва сотиб олувчи ўртасидаги ўзаро мулккий муносабатни билдирувчи;
- бошқа шахсларга бериш имкониятини назарда тугувчи барча пулли ҳужжатлар қимматли қоғозлар деб юритилади.

Улар бланкалар, сертификатлар шаклида ёки счётлардаги ёзув кўринишида бўлиши мумкин. Улардан ҳисобкитоб қилишда, шунингдек, кредитлар бўйича гаров сифа-

¹ Пул ҳужжатларида кўрсатилган бошланғич номинал баҳо, умуман олганда, рамзий характерга эга бўлиб, ҳар доим уларнинг ҳақиқий бозор баҳосини (қийматини) ифодалай олади.

тида ҳам фойдаланилади. Қимматли қоғозлар юридик ва жисмоний шахслар ўртасида ихтиёрийлик асосида тарқатилади.

Кирилган улуш шаклидан қатъий назар, қимматли қоғозларнинг қиммати Ўзбекистон Республикаси пул бирлигида, уларни чиқариш шартларида назарда тутилган ҳолларда эса, чет эл валютасида (акциялар бўйича - мулкни ўтқазиб бериш йўли билан ҳам) ифодаланади ва тўланади.

Бозор муносабатларигача ҳам қимматли қоғозлар бўлганми?

Тарихан ёндошмоқчи бўлсак, қимматли қоғозлар инқилобдан (1917 й.) олдин, сўнгра янги иқтисодий ислохот (НЭП) даврида (20-йилларнинг охирида) мамлакат зодагонлари, бой ва ўзига тўқ одамлар орасида давлат заёмлари шаклида чекланган кўринишда қўлланилган. XIX асрнинг охирлари XX асрнинг бошларида эса акционер жамиятларининг барпо бўла бошлаши биланоқ дастлабки акциялар чиқарилиб муомалага киритилган.

2

Қимматли қоғозлар портфелининг аҳамияти нимада?

Қимматли қоғозлар портфели - бу фонд биржаси ва биржадан ташқари оборотда қайд қилинган қимматли қоғозлар мажмуасидир. Портфелдаги қимматли қоғозларнинг тури қанчалик ранг-баранг бўлса, шунчалик таваккалчиликдаги хавф камаяди, олинадиган фойда эса кафолатланади.

Портфелнинг ранг-баранглиги қимматли қоғозларнинг бозор нархи ва тўланадиган дивидендларнинг миқдоридан қатъий назар, даромад олиншини тўлиқ таъминлайди. Шу сабабли, инвестор мувофиқлаштирилган, баланслаштирилган портфелни яратишга ҳаракат қилади. Портфел

таркиби инвесторнинг мақсади ва қимматли қоғозлар харақтерига (консервативми, агрессивми ва ҳ.к.) боғлиқ бўлади.

Қимматли қоғозлар маълум пул ҳужжатлари шаклида ёки депозитарийларнинг (қимматли қоғозларни сақловчи ташкилотларнинг) депо ҳисоб рақамларида махсус ёзувлар кўринишида, яъни нақд ва нақд бўлмаган (ёзув) кўринишида мавжуд бўладилар

3

Қимматли қоғозларга солиқ солинадими?

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ва Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитасининг “Қимматли қоғозларга солиқ солиш тўғрисида”ги (1996 йил 23 феврал) хатига биноан қимматли қоғозларни эмиссия қилиш проспектини қайд қилиш учун эмиссия номинал қийматининг 0,1 фоиз миқдоридида солиқ солинади.

Тўланадиган солиқ уч кун ичида республика бюджетига тушиши лозим. Мижозларнинг топшириғига биноан ва улар ҳисобидан воситачилик операцияларини бажараётган ва биринчи марта қимматли қоғозларни эмиссия қилганлар солиқ тўлашдан озод этиладилар.

4

Қимматли қоғозлар қандай мақсадда чиқарилади?

Қимматли қоғозлар қуйидаги мақсадлар учун чиқарилади:

- **Жорий йилдаги бюджет камомадини пул маблағлари билан тўлдириш.** Марказий банк кредити ёки қўшимча пул массасини муомалага чиқаришдан кўра қиммат-

ли қоғозларни чиқариш йўли билан бюджет дефицитини қоплаш афзалроқ ҳисобланади. Чунки кредит ресурсларидан фойдаланиш кредит бозорининг бошқарилишини қийинлаштиришга олиб келади. Шу сабабли иқтисодий ривожланган мамлакатларнинг тажрибасида кредит ресурсларидан фойдаланишга давлат томонидан маълум чегаралар қўйилади.

Бюджет камомadini қўшимча пул массасини чиқариш йўли билан тўлдириш эса муомалада реал активлар билан тўлдирилмаган тўлов воситаларининг пайдо бўлишига олиб келади. Бу эса ўз навбатида инфляцияга ва пул муомаласининг бузилишига олиб келади.

- **Давлатнинг илгариги қарзларини қоплаш.** Бу ерда ҳам Марказий банк кредитидан кўра қимматли қоғозларни чиқариш ва улар воситасида қоплаш анча камчиқимдир. Шунинг учун ҳам ривожланган мамлакатларнинг тўланмаган ички қарзларини қоплашда қимматли қоғозларнинг аҳамияти катта ва унинг салмоғи йилдан йилга ошиб бормоқда. Масалан, ички қарзларни қоплашда қимматли қоғозларнинг салмоғи куйидагиларни ташкил қилади:

АҚШ да - 65%

Японияда - 68%

Францияда - 87%

Италияда - 88%

Буюк Британияда - 93%

- **Инвестиция учун қўшимча манба яратиш.** Янги фирмалар очиш, амалдаги иш жойларини кенгайтириш, замонавий технологияларни жорий қилишда корхона, фирма ва ташкилотларга банк кредитидан кўра қимматли қоғозлардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади;
- **Давлат бюджетининг кассавий мажбуриятларининг бажарилишини таъминлаш;**

- Солиқ тўловларининг потекис тушумларини барқарорлаштириш;
- Маҳаллий бошқарув органлари томонидан амалга ошириладиган мақсадли ривожланиш дастурларини қўллаб-қувватлаш. Масалан, маҳаллий бошқарув органларига ўз облигацияларини чиқаришга рухсат берилган. Улардан тушган пул маблағлари асосан маҳаллий ҳудудларни ободонлаштиришга, экологияни яхшилашга, маънавий-маърифат, маиший хизмат объектларини қуришга ва таъмирлашга йўналтирилади.

Маҳаллий облигацияларни сотиб олган инвесторлар маҳаллий солиқлардан озод этилади. Шунинг учун ҳам маҳаллий облигациялар солиқларга тортилувчи бошқа турдаги барча облигацияларга нисбатан кўпроқ даромад келтиради.

- Тижорат банкларини ликвидли захира активлари билан таъминлаш. Шу мақсадда давлат бозор муомаласида бўлмайдиган қарз мажбуриятларини чиқаради. Бу мажбуриятлар асосан халққа сотилишга мўлжалланган бўлиб, сотиб олган киши уларни бошқа бирорларга сота олмайди ва белгиланган муддат келмагунча қарзга берган ўз пулларини давлатдан қайтиб ололмайди.

Масалан, АҚШда бозор муомаласида бўлмайдиган қарз мажбуриятларининг қуйидаги турлари чиқарилади:

- жамғарма облигациялари;
- нафақа облигациялари;
- депозит облигациялари;

-маҳаллий бошқарув органларида, штатларда ва чет элларда жойлаштириладиган облигациялар.

5

Қимматли қоғозларни сотиб олишнинг миждоз учун қандай фойдали томонлари бор?

Миллион-миллион кишилар қимматли қоғозларни сотиб оладилар ва сотадилар. Уларни бундай қилишга ундайдиган бош омил кўшимча пул топишга бўлган хоҳишидир. Масалан, акцияни сотиб олиш фойдалидир, чунки бу билан миждоз:

- пулни соф фойда олиб келишга жалб этади;
- биржа бозорида акцияларни харид қилиб ва сотиб, дурустгина пул топади;
- маблағини кадрсизланишдан сақлайди;
- республика иқтисодиётини режалаштиришда билвосита иштирок этади;
- бозор ва ишлаб чиқариш жараёнларидаги билимларини такомиллаштиради;
- янги ахборот олиш имкониятига эга бўлади;
- бадавлат ва мустақил бўлиш имконини қўлга киритади;
- асаб тизимини анча-мунча мустаҳкамлайди.

Бошқа турдаги қимматли қоғозлар ҳам миждозларга кўндан-кўп фойда келтириши мумкин. Фақат инвестиция объекти тўғри танланса бас.

6

Қимматли қоғозлардан даромад олишнинг қандай усулларини биласиз?

Қимматли қоғозлар бўйича даромад турли усуллар билан олиниши мумкин. Агар қимматли қоғозлар эгасининг вақтинчалик ихтиёрида бўлса-ю, шу давр ичида бозор нархларининг ошиши муносабати билан сотиб олинган баҳосига нисбатан қимматроқ нархга сотиш эвазига

даромад олинса, у ҳолда бундай усулда олинган даромад тафовутлар даромади, яъни бозордаги нархлар тафовутлари эвазига олинган даромад деб юритилади. Бу даромад бозордаги талаб ва таклифга боғлиқ бўлади.

Агар қимматли қоғозлар эгасининг мулки бўлса, у ҳолда даромадлар қуйидаги усулларда олиниши мумкин.

Ўзгармас фоизли тўлов усули. Бу - даромад тўлашнинг энг оддий ва кенг тарқалган усули бўлиб, у асосан даромадга инфляциянинг таъсири сезиларли даражада бўлмаган шартларда қўлланилади.

Поғонали фоизли тўлов усули. Бу тўлов белгиланган оралиқ муддатларда поғонама-поғона амалга оширилиб борилади. Бирор бир поғона (муддат) ўтиши билан ихтиёрий равишда қарзга берилган пул маблағини унинг эгаси фоиз даромади билан қайтариб олиши ёки ҳар бир белгиланган оралиқ муддат ўтиши билан миқдори ўсиб боровчи фоиз даромадларини олиши мумкин.

Ўзгарувчи фоизли тўлов усули. Бу тўлов Марказий банк томонидан белгилаб қўйилган тўлов ставкасининг вақт бўйича (масалан, кварталда, ярим йилда ўзгаришига ёки ким ошди савдоси йўли билан сотиладиган давлат қимматли қоғозларининг даромадлик даражасига боғлиқ бўлади.

Қимматли қоғозларнинг қадрини сақлаш мақсадида антиинфляцион тадбирлар ўтказилади. Бунда қимматли қоғозларнинг номинал баҳоси истеъмол нархлар индекси ёрдамида индексация қилинади.

Айрим қимматли қоғозлар бўйича фоиз даромадлари тўланмайди. Бунда қимматли қоғоз дисконта билан (номинал баҳосидан паст нархда) сотиб олиниб, қарз муддати тугагач, унинг номинал қиймати қайтариб олинади.

Баъзи бир қимматли қоғозлар тури бўйича ютуқ тиражлари ўтказилади. Бу тиражлар натижасига кўра ютуқ чиққан қимматли қоғозларнинг эгаларига ютуқлар тўланади.

Дивиденд усулида тўлов. Бу тўлов акциялар учун тўлов бўлиб дивиденд шаклида бўлади. Бу даромаднинг фоиз миқдори акционерлик жамиятининг соф фойдаси ҳажмига боғлиқ. Оддий акциялар бўйича дивидендларнинг фоиз миқдори ўзгарувчан бўлади. Имтиёзли акциялар бўйича эса тўланадиган дивидендларнинг минимал фоиз миқдори аниқ кўрсатилган бўлади. Дивиденд миқдори одатда ссуда фоизи эвазига олинадиган фойда миқдоридан кўп бўлади. Бу эса мижозларни акциялар сотиб олишдан манфаатдор қилади.

7

Қимматли қоғозлар диверсификацияси ва конверсияси деганда нимани тушунасиз?

Қимматли қоғозлар диверсификацияси деганда инвесторлар томонидан қимматли қоғозлар портфелидаги хилма-хилликни ўзгартириши ва кенгайтириши тушунилади. Бунда инвестор фаолияти умумий омилларга боғлиқ бўлмаган компанияларнинг қимматли қоғозларини сотиб олишга ҳаракат қилади. Масалан, инвестор утун фаолият баҳоси юқори ва доимо ўсиб боровчи ёқилғига боғлиқ бўлган йирик авиакомпания, транспорт концерни, автомобил корпорацияси каби тармоқларнинг қимматли қоғозларини сотиб олиш ва жамғариб бориш мақсадга мувофиқ эмас. Чунки умумий омил, яъни, нарх-наво барча қайд қилинган тармоқлар учун бир хилда амал қилади.

Ёқилғидаги нарх-навонинг сакраб туриши жамғарилган қимматли қоғозларнинг инфляцияга учрашига олиб келади.

Конверсия деганда битта компания томонидан чиқарилган бир турдаги қимматли қоғознинг иккинчи турдаги қимматли қоғозга алмашиши тушунилади. Масалан, давлат заёми конверсиясида заём облигацияси янгисига ал-

маштирилади ёки номинал қиймати бўйича қайтариб олинади. Бордию, илгари чиқарилган давлат заёмининг дастлабки шартлари ўзгартирилса, яъни қарзнинг фоиз даражасини пасайтириш ёки қарз муддатини узайтириш кўзланса, бу ҳам конверсия, деб юритилади.

Конверсия қимматли қоғозлар эгаларига бир турдаги қимматли қоғозларни, масалан, оддий акцияларни муайян курс бўйича, яъни конверсия нархи бўйича бошқа турдаги қимматли қоғозларга алмаштириш ҳуқуқини беради.

Бир турдаги қимматли қоғознинг, масалан, акциянинг бошқа конвертирланган қимматли қоғозга бўлган нисбати конверсия коэффицентини характерлайди.

8

Қимматли қоғозлар курси қандай аниқланади?

Қимматли қоғозлар курси деганда уларни сотиш ва сотиб олиш нархи тушунилади. Бу нарх бозордаги талаб ва таклифга қараб шаклланади. Албатта, инвесторлар қимматли қоғозларни сотиб олишдан олдин, улар энг аввало олинadиган дивиденднинг ҳақиқий ёки кутиладиган миқдорини (d), шунингдек, ўзи учун маъқул даромад нормасини (h) яъни рендитни (R) чамалаб, битта акциянинг нархини (P) аниқлаб чиқади:

$$P = d/h; R_{(h)} = d/p$$

бу ерда: P - битта акциянинг нархи.

R - рендит (қимматли қоғоз даромадлигининг нисбий кўрсаткичи);

d - дивиденд (ҳақиқий);

h - сотиб олувчи учун маъқул даромад нормаси.

Масалан, дивиденд миқдори 3 доллар, сотиб олувчи учун маъқул даромад нормаси эса 10% бўлса, у ҳолда 3 доллар дивиденд олишни таъминловчи битта акциянинг нархи 30 долларни ташкил қилади:

$$P = 3/0,1 = 30 \text{ долл. } R_{(h)} = 3/30 = 0,1.$$

Даромад нормасининг даражасини аниқлашда инвестор, биринчидан, давлат томонидан омонат учун неча фоиз белгиланганлигини, иккинчидан, ўз маблағини инвестицияга қўйганда қанчалик даромад олишини чамалаб чиқади. Шундан сўнг у энг кўп даромад келтирувчи у ёки бу турдаги қимматли қоғозни сотиб олиши ёки омонат кассаларига маблағларини жойлаштириши мумкин.

Қимматли қоғозлар курсининг ошиши ва шу муносабат билан у курсни қайта кўриб, тегишли ўзгартиришларнинг киритилиши қимматли қоғозлар курсининг коррективкаси деб юритилади. Бу коррективка натижасида курснинг пасайиши 1/3 дан то 2/3 қисмгача бўлиб, коррективка даври уч ойгача давом этиши мумкин.

9

Котировка деганда нима тушунилади ва у қандай кўринишларда бўлади?

Котировка деганда биржада амалдаги вазият ва қонунчилик нормаларига мувофиқ қимматли қоғозлар курсини белгилаш ва уларни қайд этиш тушунилади. Котировкани ваколат олган давлат органлари (расмий котировка) ёки йирик компания ва тижорат банклари (бозор котировкаси) ўтказади. Котировка маълумотлари махсус биржа бюллетенларида ҳамда даврий нашрларда чоп этилади.

Фонд биржасида котировка сотувчи ва сотиб олувчининг ўзаро эркин келишуви асосида аниқланади. У ерда фақат шахсий таклифи ва рад этувчи таклифлар билан чикувчи брокерларга қатнашишга рухсат берилади.

Котировка қуйидаги кўринишларда бўлади:

- якуний котировка, яъни қимматли қоғоз курсининг олди-сотдидаги энг сўнгги котировкаси. Агар муайян қимматли қоғоз бўйича умуман олди-сотди

қилинмаган бўлса, у ҳолда сотувчилар мазкур қимматли қоғозга ўрнатилган сўнгги баҳони таклиф қиладилар;

- ўртача котировка, яъни олди-сотди ҳажмини инобатга олиб белгиланган котировка;
- минимал котировка, яъни олди-сотдида энг паст даражада ўрнатилган котировка.

Чет эл валюталари котировкасининг икки асосий шакли мавжуд: бевосита ва билвосита. Бевосита котировкада чет эл валюталари бирлиги миллий валютада белгиланади. Бу шакл жуда кенг тарқалган. Билвосита котировкада миллий валюталар чет эл валюталарида белгиланади.

10

Бозорбоп (ликвидли) қимматли қоғозлар деганда нимани тушунасиз?

Тезлик билан, эгасига ҳеч қандай йўқотишларсиз, пулга айланиш қобилиятига эга бўлган қимматли қоғозлар бозорбоп қимматли қоғозлар деб аталади. Улар ҳар доим белгиланган номиналга қараб тўлов учун қабул қилинади. Ликвидлик қуйидагилар билан характерланади:

- сотувчи билан сотиб олувчи нархи ўртасидаги фарқнинг жуда ҳам кичкиналиги;
- сотишдан сотиб олгунча бўлган давр ичидаги нархнинг секин ўзгарувчанлиги;

Ликвидлик олди-сотди жараёни қатнашувчилар сонига, таклиф қилинаётган қимматли қоғозларнинг нуфузлигига боғлиқ. Қатнашувчиларнинг сони ва қимматли қоғозларнинг ассортименти қанчалик кўп бўлса, харидорнинг талаби шунчалик кенгроқ қондирилади. Уларни сотиш имконияти эса кенгайди.

11

Трансферт ва тратта тушунчалари бир-биридан нима билан фарқ қилади?

Трансферт ва тратта тушунчалари бир-биридан тубдан фарқ қилади.

Трансферт деганда номи ёзилган қимматли қоғозларга эгаллик ҳуқуқини бошқа бировга бериш тушунилади. Бу иш қимматли қоғознинг брокер-сотувчи қўлидан брокер-сотиб олувчи қўлига ўтиши ёки корпорациянинг қайднома дафтарига қайд қилиниши йўли билан амалга оширилиши мумкин.

Тратта - бу ўтказма вексел. Кредиторнинг қарздорга (одатда банкка) ёзма буйруғи, унда банкнинг учинчи шахс (ремитент-тақдимчи) га ёки траттани тақдим қилганга муайян суммадаги пулни тўлаш кўрсатилади. Ташқи савдо ҳисобкитобида қўлланилади.

12

Қимматли қоғозлар реқвизитлари деганда нимани тушунасиз ва уларни қайси органлар тасдиқлайди?

Қимматли қоғозлар реқвизитлари деганда мазкур турдаги қимматли қоғозни тавсифловчи кўрсаткичлар мажмуаси тушунилади. Бу реқвизитларни турли органлар тасдиқлайди. Масалан, акциялар, облигациялар, хазина мажбуриятлари ва ҳосилавий қимматли қоғозларда акс эттириладиган реқвизитларни (маълумотларни) Ўзбекистон Республикаси Давлат мулки қўмитаси қошидаги “Қимматли қоғозлар бозорини мувофиқлаштириш ва назорат қилиш маркази” белгилайди. Бу марказ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар маҳкамасининг 1996 йил 30 март 126-сонли қарорига биноан ташкил этилган.

Депозит сертификатлари ва векселларда акс эттириладиган реқвизитларни эса Ўзбекистон Республикаси Марказий банки белгилайди.

13

Қимматли қоғозларнинг самарадорлигини аниқлаш мақсадида қандай кўрсаткичлар ҳисоблаб топилади?

Қимматли қоғозлар самарадорлигини аниқлаш мақсадида қуйидаги кўрсаткичлар ҳисобланади:

- 1 | Акционер капиталига тўғри келган фойда нормаси.
- 2 | Рентабеллик коэффиценти.
- 3 | Оборот маблағларининг оборот тезлиги.
- 4 | Ликвидлик коэффиценти.
- 5 | Заём маблағларининг қатнашиш коэффиценти.
- 6 | Облигация фоизларини ва дивидендларни соф фойдадан қоплаш коэффиценти.
- 7 | Тўланадиган дивидендларнинг умумий фойда суммасидаги салмоғи.
- 8 | Битта оддий акцияга тўғри келган фойда ва бошқалар.

Мазкур кўрсаткичларни ҳисоблаш учун компаниянинг олдинги йиллар ҳисоботларидан, эмиссия рисоласи (проспект)дан, биржа маълумотларидан фойдаланилади.

Ш Б О Б

УЛУШГА ЭГАЛИК ҚИЛИШ ҲУҚУҚИНИ БЕРУВЧИ ҚИММАТЛИ ҚОҒОЗЛАР. АКЦИЯЛАР

14	Қимматли қоғозларнинг қандай турларини биласиз?	23
15	Акция деганда нимани тушунасиз?	24
16	Акция бошқа турдаги қимматли қоғозлардан қайси жиҳатлари билан фарқ қилади?	25
17	Акция эвазига пул топишнинг актив ва пассив усуллари бир-биридан нималар билан фарқ қилади?	26
18	Дивиденд нима?	27
19	Дивиденд қандай кўринишларда тўланиши мумкин?	28

20	Акциянинг номинал қиймати деганда нимани тушунасиз?	29
21	Акция курси, лаж (аживо) ва дигжазио тушунчаларини қандай изоҳлайсиз?	30
22	Оддий ва имтиёзли акциялар бир-биридан нима билан фарқ қилади?	31
23	Оддий ва имтиёзли акцияларнинг афзалликлари ва камчиликлари нималардан иборат?	32
24	Имтиёзли акцияларнинг қандай турларини биласиз?	33
25	Очиқ ва ёпиқ турдаги жамиятлар акциялари билан “очиқ обуна ва ёпиқ обуна учун чиқарилган акциялар” ўртасида қандай фарқ бор?	35
26	“Қайд этилган” ва “қайд этилмаган” ҳамда “муомаладаги” ва “портфел” акциялар тўғрисида нималар биласиз?	36
27	Чет эл мамлакатлари амалиётида яна қандай турдаги акциялар бор?	37
28	Акцияда қандай реквизитлар бўлиши шарт?	38
29	Акционерлик жамияти капитали самарадорлиги қандай аниқланади?	39

30

Акцияни майдалаш ёки йириклаштириш
(консолидациялаш) мумкинми?

40

31

Назоратдаги акция пакети нима
учун зарур?

41

14

Қимматли қоғозларнинг қандай турларини биласиз?

Ўзбекистон Республикасининг “Қимматли қоғозлар ва фонд биржаси тўғрисида” ги қонунида кўрсатилганидек, мамлакатимиз ҳудудида қимматли қоғозларнинг қуйидаги турлари амал қилади:

- 1|Акциялар.
- 2|Облигациялар.
- 3|Ҳазина мажбуриятлари.
- 4|Банк сертификатлари.
- 5|Векселлар.
- 6|Ҳосилавий қимматли қоғозлар.
- 7|Халқаро қимматли қоғозлар.

Қимматли қоғозлар эгасининг номи ёзилган ва ёзилмаган (тақдим этувчига тегишли) кўринишда бўлиши мумкин. Мулкий ҳуқуқларга эгалик қилиш мақсадида эмитент томонидан ёки унинг топшириғига биноан қимматли қоғозлар борасида касб фаолиятини амалга ошираётган ташкилот эгасининг номини қайд этиш зарур бўлиб қолса, бундай ҳолларда қимматли қоғозларга эгасининг номи ёзилган бўлади.

Эгасининг номи ёзилган қимматли қоғозни бир мулкдордан иккинчисига бериш ҳисоб-китобдаги тегишли ёзувларни ўзгартириш йўли билан амалга оширилади.

Агар мулкый ҳуқуқларни уларга эгалик қилиш билан боғлиқ ҳолда рўёбга чиқариш учун қимматли қоғозни тақдим этишининг ўзи етарли бўлса, у ҳолда қимматли қоғозга эгасининг номи ёзилмайди ва тақдим этувчига тегишли ҳужжатлар деб ҳисобланади. Бу қимматли қоғозлар эркин муомалада бўлади.

Қимматли қоғозларни улушга эгалик муносабатлари ва қарз муносабатларини ифодалашни нуктаи назаридан ҳам туркумлаш мумкин. Биринчи турдаги қимматли қоғозларга мулкый муносабатларни ўзида акс эттирувчи акциялар тушунилади.

Қарз муносабатларини ифодаловчи қимматли қоғозлар деганда кредит муносабатларини ўзида акс эттирувчи молиявий воситалар тушунилади.

15 . Акция деганда нимани тушунаси?

Акция - бу акционерлик жамияти чиқарган қимматли, даромад келтирувчи қоғоздир. У:

- акциядорлик жамиятининг устав фондига юридик ёки жисмоний шахснинг муайян ҳисса қўшгани тўғрисида гувоҳлик берувчи;
- акция эгасининг мазкур жамият мулкидаги иштирокини тасдиқловчи;
- акция эгасига дивиденд олиш ҳуқуқини берувчи;
- акция эгасининг жамиятни бошқариш ишига қатнаша олишини тасдиқловчи қимматли қоғоздир.

Акциялар чиқариш тўғрисидаги қарор акциядорлик жамияти мутахассислари томонидан ёки акциядорларнинг умумий йиғилиши томонидан қабул қилинади. Сотиб олинган акция уни чиқарган акциядорлик жамиятига, башарти бу нарса жамият уставида назарда тутилмаган бўлса, сотилиши мумкин эмас.

Тарихан ёндошмоқчи бўлсак, акциялар XVII асрнинг бошларида аввал Голландия ва Англияда, сўнгра бошқа Европа мамлакатларида, кейинроқ эса АҚШда муомалага чиқарилган. Ўтган вақт ичида акцияларнинг гоаят кенг ва турли туман хиллари ва шакллари ўйлаб топилган. Ўзбекистонда 90-йиллардан бошлаб акционерлик жамиятларининг эркин сотиладиган акциялари чиқарилиши бошланди.

16

**Акция бошқа турдаги қимматли
қоғозлардан қайси жиҳатлари
билан фарқ қилади?**

Акция бошқа турдаги қимматли қоғозлардан қуйидаги жиҳатлари билан фарқ қилади:

- акцияда унинг амал қилиш муддати кўрсатилмаган, бу муддат уни чиқарган ҳиссадорлик жамияти фаолиятининг муддати билан ўлчанади;
- агар ҳиссадорлик жамияти банкротлик натижасида тугатилса, у ҳолда акция эгаси шу жамиятнинг кредиторларидан қолган пул маблағини ўзининг улушига мос равишда қайтариб олиш ҳуқуқига эга;
- акция (имтиёзли акциядан ташқари) ўз эгасига компания ҳиссадорларининг умумий мажлисида овоз бериш ва шу асосда ҳиссадорлик жамиятини бошқаришда иштирок этиш ҳуқуқини беради;
- акция белгиланган тартибда ўз эгасига ҳиссадорлик жамияти хизматларидан ва ишлаб чиқарилган маҳсулотлардан имтиёзли равишда фойдаланиш ҳамда жамиятнинг молиявий-хўжалик фаолияти тўғрисида ахборот олиш ҳуқуқини беради;
- акция белгиланган тартибда ўз эгасига ҳиссадорлик жамиятининг соф фойдасидан дивиденд олиш ҳуқуқини беради;

- агар бошқа ҳамма қимматли қоғозлар (облигациялар, хазина мажбуриятлари, депозит сертификатлари) амалда кредит куроли бўлиб, кредит муносабатларини ўзида акс эттирса, акция мулкый муносабатларни мувофиқлаштиради;
- акция (имтиёзли акция бундан истисно) ўз эгасига ҳиссадорлик жамиятининг бўлажак эмиссия акцияларидан сотиб олиш ҳуқуқини беради;
- акциялар маълум иқтисодий шароитларда ликвидлик хусусиятига эга бўлиб, ўз эгаларига эркин бозорда фойда олиш мақсадида белгиланган тартибда иштирок этиш ҳуқуқини беради;
- очиқ турдаги жамиятнинг акциялари бошқа акциядорларнинг розилигисиз қўлдан қўлга берилиши мумкин. Ёпиқ турдаги акциядорлик жамиятининг акцияларида эгасининг исми ёзилган бўлиб, уларни бошқа шахсларга бериш тартиби низомда белгилаб қўйилади;
- ёпиқ турдаги жамиятлар акциядорлари акциялар ўрнига акциянинг номинал нархига тенг суммага сертификатлар (гувоҳномалар) бериши мумкин.

17

Акция эвазига пул топишнинг актив ва пассив усуллари бир-биридан нималар билан фарқ қилади?

Акция эвазига пул топишнинг икки усули: актив ва пассив усуллари мавжуд.

Пассив усули деганда акция эгаларининг дивиденд йўли билан пул топиши тушунилади. Бунда миждоз ўзини қизиқтирган ҳиссадорлик жамиятларининг молиявий аҳволини синчиклаб ўрганади ва улардан бирини ёки бир нечасини танлайди. Корхонанинг акциясини сотиб олган миждоз:

- ўзининг шахсий жамғармасини унинг фаолиятига сарфлайди. Бу билан у мазкур корхона ишлаб чиқариш кўрсаткичларини яхшилашга, унинг тараққиётига ёрдам беради;
- ҳиссадорлик жамияти ишига таъсир кўрсатиш ҳуқуқини кўлга киритади. Бу эса мижозга соф фойда олиш билан боғлиқ қарорларни муҳокама этиш, қарорлар қабул қилишда қатнашиш имконини беради.

Мижоз оладиган даромад корхона оладиган фойдага, шунингдек, сотиб олинган акциялар сонига боғлиқдир. Унда акциялар сони қанча кўп бўлса, оладиган даромаднинг миқдори ҳам шунчалик кўп бўлади.

Актив усул мижоздан анча фаол, жаҳду жадал ва таваккалчилик билан ишлашни талаб қилади. Чунки биржа савдосида қулай олди-сотди чоғида одамларнинг бир зумда миллион-миллион сўмлаб даромад олганликлари ва аксинча, муваффақиятсиз олди-сотдида миллионерлар хонавайрон бўлганлиги ҳақида тарихан минглаб мисоллар келтириш мумкин.

Шу сабабли, модомики, мижоз биржа ўйинида иштирок этишга қарор қилган экан, у ҳар қандай кутилмаган ҳолатларга тайёр бўлиши керак. Бироқ ўйинчи феъл-атворида эга одамларни таваккал қилиш ҳамиша ўзига жалб этиб келган. Сизгирлик ва омад зарур вақтда тўғри қарор қабул қилишда кўпинча ёрдам беради. Биржадаги ўйиннинг моҳияти акцияларни бир баҳода сотиб олиб, уларни иложи борида қимматроқ баҳода сотиш ва курс фарқи орқали пул топишдан иборатдир.

18

Дивиденд нима?

Дивиденд - акциядан оладиган даромад бўлиб, акционерлик жамияти фойдасининг акция эгасига тегадиган, бинобарин, унинг даромадига айланган қисми. Ҳар йили

foyda aktsionerlar ўrtasida (soliklar tўlaniб, ishlab chikarishni rivojlanitirish uchun ajratmalar chikarilib, zahiralар tўldirilgach, obligatsiyalar bўyicha foizlar va direktorlarга beriladigan muhofot ham tўlangandan sўng) ularning qўlidaги aktsiya miqdori va turiga qarab taqsimlanadi.

Dividend massasidan, яъни taqsimlangan summadan dividend stavkasini ajratmoq lozim. Dividend stavkasi - bu aktsionerlarning aktsiyalar nominal qiymatlariga kўra foizlarda ifodalangan daromaddir. Bu nisbiy kўrsatkichdir.

Dividend miqdori oddiy aktsiyalar bўyicha jamiatning ўsha йilda kўrgan foydasiga bog'liq. Imtiёzli aktsiyalarning dividend miqdori aktsiyalarning nominal qiymatiga foiz stavkasi miqdorida olindan qatъiy ravishda belgilab qўyiladi. Eng yuqori dividend olinganda baъzan ularning bir qismi kўshimcha chikarilgan bepul aktsiyalar tarzida aktsiyalarга tўlanadi.

Dividendning eng kўp qismini qўlida aktsiyalarning asosiy hissasini tўshagan kishilar va korporatsiyalar oladi. Foyda umuman bўlmasa ёки kam bўlsa, dividend tўlanmasligi mumkin (bundan imtiёzli aktsiyalar istisnodir).

19

Dividend qanday kўrinishlarda tўlaniши mumkin?

Aktsiya egalariга dividend kuyidaги kўrinishlarda tўlaniши mumkin.

Aktsiyalar bilan tўlov. Bunda mavjud aktsiyalar sonining taxminan 25 foizi miqdorida эркин kўshimcha aktsiya chikariladi va tўlov amalga oshiriladi.

Облигация билан тўлов. Бунда корхона ўз қарзларини дивиденд-пул билан эмас, балки облигациялар билан тўлайди. Корхонада пул маблағлари етишмай қолган ҳолларда бундай усул қўлланилади.

Танлов бўйича тўлов. Бунда дивиденд мижоз хоҳишига қараб, ё пул ёки акция шаклида тўланади.

Корхона капиталидан тўлов. Бунда дивидендни тўлаш корхонанинг соф фойдасидан эмас, балки акционерлик жамияти капиталининг тўланган қисмидан тўланади.

Акционерлик жамияти фойдасининг тўланган дивиденд суммасига нисбати дивиденд тўловининг қошланганлик даражасини тавсифлайди.

20

Акциянинг номинал қиймати деганда нимани тушунасиз?

Акциялар бошланғич, номинал қиймати кўрсатилган ёки кўрсатилмаган ҳолда чиқарилиши мумкин. Акциянинг номинал қиймати - бу акцияда ёзилган пул суммасидир. Бу сумма сармоя улушини тавсифласа-да, акциянинг жамгарма бозорида ҳаракат қилиши учун бирон-бир жиддий аҳамиятга эга эмас. Шу сабабли кўпгина мамлакатларда, айниқса, ҳиссадорлик мулки етакчи ўрин тутган давлатларда (масалан, АҚШда) акциялар номинал қиймати кўрсатилмаган ҳолда чиқарилади. Уларда фақат низомда кўрсатилган сармоя маълум ҳиссаларга бўлинганлиги акс эттирилган. Номинал қиймати кўрсатилмаган акцияларнинг нархи бозордаги талаб ва таклифдан келиб чиққан ҳолда аниқланади.

Шу сабабли, баъзи бир иқтисодчилар харидор акцияга неча сўм тўлашга тайёр бўлса, унинг қиймати шунчадир, деб ҳисоблайдилар. Бироқ шунга қарамасдан, кўпчилик мамлакатларда акциянинг номинал қиймати кўрсатилади.

Акцияларда номинал қийматининг қўйилиши республикамызда ҳам ўз аҳамиятини сақлайди. Биринчидан, акциянинг номинал қиймати унинг эгасига рухий жиҳатдан таъсир кўрсатади ва қўлидаги акция қандайдир мавҳум мажбурият эмас, балки хусусий мулкнинг гувоҳномаси ҳисобланади. Иккинчидан, чиқарилган акцияларнинг номинал қийматидан хиссадорлик жамиятининг низом сармояси вужудга келади. Агар акциялар номиналсиз чиқарилганда эди, уни ҳисобга олиш қийинлашган бўларди. Бундан ташқари, низомда кўрсатилган фойдани ҳам аниқлаш имконияти бўлмас эди.

Турли мамлакатларда акциялар номинал қийматининг минимал даражаси турлича қилиб белгиланган. Масалан, Германияда номинал қиймати 50 марка бўлган акциялар муомалада юриши мумкин бўлган ҳолда, Францияда номинал қиймати 100 франк бўлган акциялар эмиссия қилинади. Японияда 100 иенлик акциялар чиқарилади. АҚШда акцияларнинг номинал қиймати 1 доллар бўлиши мумкин, Англияда акцияларнинг номинал қиймати 1 фунт стерлинг бўлгани ҳолда, 25 пенслик акцияларни ҳам учратиш эҳтимолдан ҳоли эмас.

Ўзбекистон Республикасининг қонунлар мажмуасига кўра, акцияларнинг номинал қиймати 100 сўм ва акция бўлинмас деб қабул қилинган.

21

Акция курси, лаж(ажю) ва дизажио тушунчаларини қандай изоҳлайсиз?

Акция курси¹ деганда унинг бозорда сотиладиган нархи тушунилади. Акция курсининг даражаси:

¹ Акция курсини аниқлаш тартиби 8-саволнинг жавобидаги (15-бетда) мисолда батафсил кўрсатилган.

- дивиденд миқдорига;
- банк депозитларидан келадиган фойз даромадларига;
- кредит (қарзга)га берилган маблағлардан келадиган фойз даромадларига;
- бозорда эркин муомаладаги акцияларга нисбатан та-лаб ва таклиф даражасига боғлиқ бўлади.

Акция курси қийматининг номинал қийматидан ошиб кетиши, яъни ижобий бўлиши лаж (ёки ажио) деб юрити-лади:

Лаж(ажжо) = Акция курси > Акциянинг номинал қиймати

Акция курси қийматининг номинал қийматидан па-сайиб кетиши, яъни салбий бўлиши дизажио деб юритилади.

Дизажио = Акциянинг курси < Акциянинг номинал қиймати

Акция курсининг ошиб бориши ёки пасайиб тури-шига қараб айрим компаниялар аҳволига ва умуман икти-содий вазиятга баҳо берилади.

22

Оддий ва имтиёзли акциялар бир-биридан нима билан фарқ қилади?

Оддий акция шундай акцияки, унга тегадиган дивиденд фойдага қараб ҳар хил бўлади. Унинг миқдори қатъий қафолатланмайди, аммо у эгасига акционерлик жамияти йиғинида овоз бериб, унинг ишини ҳал этишда иштирок этиш ҳуқуқини беради. Бундай акцияларнинг эгалари бошқа қимматли қоғозлар эгаларига нисбатан қўпроқ масъулия-тини ўз зиммаларига олганликлари туфайли, ана шундай акциялар бўйича олинадиган дивидендлар юқорироқ қилиб белгиланади.

Оддий акция дивидендини олмай қолиш хавф-хатари ҳам мавжуд бўлади.

Имтиёзли акция шундай акцияки, унга тегадиган дивиденд фойдага қараб эмас, балки заёмга тўлангани каби, олдиндан белгиланган қатъий фоизларда берилади. Агар жорий йилда даромад тегмай қолса, у ҳолда унинг келажакда олиниши кафолатланади. Аммо имтиёзли акция эгалари акционерлар мажлисида овоз бериш ҳуқуқига эга бўлмайди.

Имтиёзли акциялар қоидага кўра акционер жамияти устав фондининг 10 фоизидан ортиқ чиқарилиши мумкин эмас. Жамият (корхона) биринчи навбатда имтиёзли акция эгалари билан ҳисоб-китоб қилганидан кейин қолган маблағ оддий акция эгаларига тақсимланади.

23

Оддий ва имтиёзли акцияларнинг афзалликлари ва камчиликлари нималардан иборат?

Эмитент ва инвестор фаолиятида ҳар иккала турдаги акция ижобий рол ўйнайди. Шу билан бир қаторда улар учун анча-мунча ноқулайликларни ҳам туғдиради. Буни қуйидаги жадвалдан кўришимиз мумкин.

Оддий ва имтиёзли акцияларнинг афзалликлари ва камчиликлари

Акция турлари	Акцияларнинг афзаллик томонлари	Камчилик томонлари
Оддий акциялар Эмитент учун	Жамият жамғармасини ортиқча харажатларсиз ва мажбуриятларсиз оширишга имкон беради.	Якка хол хусусий мулк эгалигидан маҳрум бўлиб, бошқа ҳиссадорлар қаторига қўшилади. Бу эса акционерлик жамиятини бошқаришни мураккаблаштиради.

**УЛУШГА ЭГАЛИК ҚИЛИШ ҲУҚУҚИНИ
БЕРУВЧИ ҚИММАТЛИ ҚОҒОЗЛАР. АКЦИЯЛАР**

Инвестор учун	Вақти келганда катта миқдорда дивиденд олишни, қимматли қоғозлар бозорида акцияларни қимматроқ нархда сотиш асосида кўшимча фойда олишни, акционерлик жамияти бошқарувида иштирок этишни таъминлайди	Акционерлик жамғармасига қўйилган капитал учун дивидендни олмай қолиш хавф-хатари мавжуд бўлади
Имтиёзли акциялар Эмитент учун	Акционерлик жамиятини бошқаришда юқори мавқега ва имтиёзга эга бўлади.	Акционерлик жамияти жорий йилда фойдага эга бўлмаган (ёки олган фойдаси етарли бўлмаган) тақдирда ҳам акция эгаларига унда белгилаб қўйилган фоиз миқдори биринчилар қаторида дивиденд тўлаш мажбурияти юкланади.
Инвестор учун	Акцияда олдиндан белгилаб қўйилган фоиз миқдорини биринчилар қаторида дивиденд олиш имкони бўлади	Акционерлик жамиятини бошқариш жараёнига ўз таъсирини кўрсата олмайди (ёки чекланган бўлади).

24

Имтиёзли акцияларнинг қандай турларини биласиз?

Акциялар муомаласида имтиёзли акциялар алоҳида ўринни тутади. Бундай акциялар хорижий мамлакатларда преференциал акциялар (префакциялар) ҳам деб юритилади. Унинг эгаси низом жамғармасига қўшган ҳиссасидан қатъий назар, маълум муддат давомида компанияни бошқариш ҳуқуқини олади. Бундай акциялар хусусийлаштириш жараёнлари бораётган мамлакатларда кўпроқ учрайди. Масалан, Россия Федерациясида “Ол-

тин акция” номи билан акция чиқарилиб, унинг эмитенти сифатида (давлат номидан унга масъул) давлат ташкилотли чиқди.

Имтиёзли акциялар турли кўринишларда чиқарилиши мумкин:

- **“Чақириб олиш ҳуқуқини берувчи (чақириб олувчи) акциялар”.**

Бундай акциялар акциядорлардан акциянинг номинал нархидан баландроқ нархда қайтариб сотиб олиш ҳуқуқини беради. Бу иш олдиндан маълум қилиш орқали амалга оширилади. Чақириб олувчи акциялар қуйидаги афзаллик ва камчилик томонларига эга.

- **“Кумулятив акциялар”.** Бундай акциялар, одатда, тўлаш лозим бўлган, ammo эълон қилинмаган дивидендлар тўлланиб бораверишини, лекин, оддий ак-

Чақириб олувчи акциянинг афзаллик ва камчилик томонлари

Ким учун?	Афзалликлари	Камчиликлари
Эмитент учун	Эмитент томонидан унга қулай бўлган вақтда акциядордан бу турдаги акцияларни қайтариб сотиб олиш ҳуқуқини беради.	Бирламчи бозорда номинал нархидан пастрок нархда сотилган бу турдаги акцияларни қайтариб сотиб олиш учун эмитент томонидан кўшимча компенсация суммасининг тўлланиши.
Инвестор учун	Эмитент чиқарган бу турдаги акцияларни бирламчи бозорда сотиш вақтида уларнинг нархини эълон қилинган нархдан пасайиб кетиш хавфининг суғурга қилиниши.	Инвесторнинг розигисиз унинг бир турдаги акцияларини эмитент томонидан қайтариб сотиб олиниши.

циялар бўйича тўланадиган дивидендларни тўлаш ҳақидаги эълон чиққунга қадар бу тўпланган (кумуляция қилинган) дивидендларнинг тўланиши лозим эканлигини назарда тутати.

- **“Ретректив акциялар”**. Бундай акциялар уларнинг эгаларига акцияларнинг қийматини эмитентга қайтариб бериш ҳуқуқини беради. Акция қийматини қайтариш шартлари, муддатлари бундай акцияларни дастлаб эмиссиялаш чоғида белгилаб қўйилади.
- **“Конверсияланувчи акциялар”**. Бундай акциялар ўз эгаларига эмитент томонидан чиқарилган бошқа қимматли қоғозларга (одатда, қоида бўйича оддий акцияларга ёки облигацияларга) маълум муддат оралиғида олдиндан белгиланган нархда алмаштириш ҳуқуқини беради.
- **“Сузувчи ёки ўзгарувчан курсли акциялар”**. Бунда улар бўйича тўланадиган дивидендлар суммаси фоиз даражасига қараб ўзгаради. Агар фоиз ошса, акциялар бўйича тўловлар ҳам ошади ва аксинча, фоиз даражасининг ўзгариш тартиби ва шартлари эмитент томонидан олдиндан белгиланган бўлади.
- **“Ордерли акциялар”**. Улар ўз эгасига оддий акцияларнинг маълум миқдорини сотиб олиш ва шу билан акциянинг қадрини ошириш ҳуқуқини беради.

25

Очиқ ва ёпиқ турдаги жамиятлар акциялари билан “очиқ обуна ва ёпиқ обуна учун чиқарилган акциялар” ўртасида қандай фарқ бор?

Очиқ турдаги жамиятлар акциялари бошқа ҳиссадорларнинг розилигисиз қўлдан қўлга ўтиши мумкин. Ёпиқ турдаги жамиятлар акциялари эса бошқа ҳиссадорларнинг розилиги (мажлиси) билан қўлдан қўлга ўтиши мумкин.

Эмитентлар томонидан “очик обуна учун чиқарилган акциялар”, яъни эгаси олдиндан номаълум акциялар, шунингдек, “ёшиқ обуна учун чиқарилган акциялар”, яъни маълум акциядорлар ўртасида олдиндан келишилган ҳолда тақсимланиш учун чиқарилган акциялар кўринишларида эмиссия қилиниши мумкин.

Бундай тоифадаги акциялар сотилиш жараёнида қийматлари келишилган нарҳда тўла ёки бир вақтнинг ўзиде тўланадиган ва қисмларга бўлиниб тўланадиган турларга ажралади.

Ким томонидан эмиссия қилинишига қараб акцияларни қуйидагича туркумлаш мумкин:

- биржа акциялари;
- банк акциялари;
- инвестиция муассасалари бўлмаган акционерлик жамиятлари акциялари;
- инвестиция компаниялари ва фондлари акциялари.

26

“Қайд этилган” ва “қайд этилмаган” ҳамда “муомалада”ги ва “портфел” акциялар тўғрисида нималар дея оласиз?

Қайд этилган акциялар - бу жамғарма биржасига муомала учун рухсат берилган акциялардир. Қайд этилмаган акциялар эса фақат нобиржавий қимматли қоғозлар бозорида муомалада бўлувчи акциялардир. Муомаладаги акциялар - бу муомалага чиқарилган ва акционерлар қўлидаги акциялардир. Улар доимо муомалада бўлади. Портфел акциялар уларни чиқарган компаниялар тасарруфида туради.

Акцияларнинг ичида доимо юқори қийматга эга бўлган шундай турлари борки, улар “Фаол акциялар” деб юритилади. Бундай акциялар биржаларда катта миқдорда доимий муомалада бўлади. Мазкур акциялар котировкаси

тез-тез эълон қилиб турилади. Фаол акцияларга махсус индекслар белгиланган ҳолларда, улар бозордаги вазиятнинг индикаторлари вазифасини бажара оладилар.

“Мукофотли акция”лар акционерлар сонига пропорционал суммада жамиятнинг жорий йилдаги аъзолари учун чиқарилган. Улар текинга берилиб, акцияларнинг нархини тушириш мақсадида чиқарилади.

Хўжалик фаолияти оқибатида жамият кўрган зарарларни қоплаш мақсадида акциялар чиқариш қатъий ман этилади.

27

Чет эл мамлакатлари амалиётида яна қандай турдаги акциялар бор?

Бизнинг амалиётимизда қўлланилаётган, доимо чет элда учраб турадиган акцияларнинг қуйидаги турлари мавжуд:

“Қайта баҳоланиш ҳуқуқига эга акциялар” - улар эмитентга акция эгасидан маълум шароитларда қўшимча бадал маблағларини талаб қилиш ҳуқуқини беради. Бундай акциялар одатда кўп ҳолларда пулнинг қадрсизланиш ва инфляция шароитларида чиқарилади.

“Кафолатланган акциялар”. Бу акциялар ўз эгаларига кафолатланган дивидендлар олиш ҳуқуқини беради.

“Бир овозли акциялар”, “Кўп овозли (плюрал) акциялар” ва “Овозсиз акциялар”. Булар ичида, масалан, “плюрал акциялар” Германияда фашизм даврида қўлланилган бўлиб, улар ҳукмрон партия аъзоларининг маълум табақаларига, реал тарзда амалга оширилган инвестицияларидан қатъий назар, саноатнинг етакчи тармоқларини ўз қўлларида ушлаб туриш ҳуқуқини берган.

“Винкулирлаштирилган акциялар”. Уларнинг эгалари ҳиссадорлик (акционерлик) жамияти бошқарувининг рухсатсиз ўз акцияларини сота олмайдилар.

“Олтин акция”. Бу шундай акцияки, унинг эгаси низом жамғармасига қўшган улушидан (ҳиссасидан) қатъий назар, маълум муддат давомида акционерлик жамиятининг бошқариш ҳуқуқини олади. Олтин акция акциядорларнинг умумий йиғилишида қабул қилинган қарорга вето қўйиш ҳуқуқини беради.

28

Акцияда қандай реквизитлар бўлиши шарт?

Акцияда қуйидаги реквизитлар (маълумотлар) бўлиши шарт:

- ҳиссадорлик жамиятининг фирма номи ва унинг мазони;
- акциянинг номи;
- акциянинг тартиб рақами, чиқарилган серияси, саноми;
- акциянинг тури;
- акциянинг номинал қиймати;
- акция эгасининг исми-шарифи (номи ёзилган акция учун);
- акция чиқарган ҳиссадорлик жамияти низом жамғармасининг ҳажми;
- чиқарилган акциялар сони;
- дивидендлар тўлаш муддати;
- ҳиссадорлик жамияти бошқаруви раиси ва бош ҳисобчисининг имзоси;
- сана ва рўйхатга олувчи ташкилот томонидан берилган акция коди;

Агар акция кўрсатилган реквизитларнинг бирортасини ўзида акс эттирмаса, у ҳолда бундай акция ғайри қонуний қимматли қоғоз, деб ҳисобланади.

29

Акционерлик жамияти капитали самарадорлиги қандай аниқланади?

Акционерлик жамияти ихтиёридаги капиталдан не-
чоғлик фойдаланганлигини аниқлаш мақсадида қуйидаги
кўрсаткичлар ҳисоблаб топилади.

$$1. K_{\text{ЖК}} = \Phi / \text{ЖК} \cdot 100$$

Бу ерда: $K_{\text{ЖК}}$ - капиталнинг бирлигига тўғри келган фойда;

Φ - оддий акция эгаларига дивиденд тўлашга ҳамда
ишлаб чиқаришни ривожлантиришга мўлжалланган фойда;

ЖК - акционерлик жамияти капиталининг (оддий
акцияларнинг) ўртача йиллик қиймати.

Бу кўрсаткич инвестор учун жуда муҳимдир, чунки
акциянинг курси айнан шу кўрсаткичнинг ўзгаришига боғ-
лиқ бўлади.

$$2. K_{\text{Д}} = D_{\text{а}} / \Phi_{\text{а}} \cdot 100$$

Бу ерда: $K_{\text{Д}}$ - дивидендларни тўлаш даражаси;

$D_{\text{а}}$ - битта акцияга тўғри келган дивиденд;

$\Phi_{\text{а}}$ - битта акцияга тўғри келган фойда.

Бу кўрсаткич жамиятнинг истиқболдаги ривожлани-
шини таъминлашни мувофиқлаштириш мақсадида ҳисоб-
ланади. Мазкур мутаносиблик фойданинг қайси бир қис-
ми ишлаб чиқаришни ривожлантиришга (инвестицияга),
қайси бир қисми эса дивиденд тўловларини тўлашга сарф-
ланишини белгилаб беради.

$$3. P_{\text{АЖ}} = N_{\text{а}} / \Phi_{\text{а}} \cdot 100$$

Бу ерда: $P_{\text{АЖ}}$ - акционер жамиятининг рейтингини;

$N_{\text{а}}$ - оддий акциянинг бозордаги нархи.

Бу кўрсаткич битта оддий акцияга тўғри келган фой-
дага бўлган нисбатини тавсифлайди. Мазкур кўрсаткич
жамият рейтингини аниқлаш мақсадида ҳисобланади.

$$4. D_c = D_a / N_a \cdot 100 \text{ ёки } D_c = K_d : P_{\text{АЖ}}$$

Бу ерда: D_c - дивиденд ставкаси

Бу кўрсаткич дивидендлар тўлаш даражасининг (K) акционерлик жамиятининг рейтингига ($P_{\text{АЖ}}$) бўлган нисбатини ифодалайди ва мижозга неча фоиз миқдорда дивиденд тўлаш лозимлигини кўрсатади.

$$5. A_{\text{КК}} = N_a / K_{\text{ан}} \cdot 100$$

Бу ерда: $A_{\text{КК}}$ - акциянинг қадрий қиймати

$A_{\text{НК}}$ - акциянинг жамият қайднома дафтарыдаги номинал қиймати (нархи).

Бу кўрсаткич оддий акциянинг бозордаги нархининг жамият қайднома дафтарыда қайд қилинган битта акциянинг нархига бўлган нисбатини тавсифлайди. Мазкур кўрсаткич ижобий бўлса, 1 дан катта бўлади. Шунда акционерлик жамиятининг фаолиятини самарали дейиш мумкин.

30

Акцияни майдалаш ёки йириклаштириш (консолидациялаш) мумкинми?

Ҳа, мумкин. Акцияни майдалаш деганда, акциядорлар қўлидаги акцияларнинг сонини улардаги нархнинг пропорционал равишда пасайтирилиши тушунилади. Яъни, акциялар майдаланганда битта акцияга бир неча акция тўғри келади. Улардаги нарх ҳам мутаносиб равишда камаяди. Масалан, “А” акциянинг бозордаги нархи 100 сўм бўлсин. Унинг ўрнига “Б” акциянинг 4таси чиқарилади. Бунинг учун акция эгалари қўлидаги эски “А” акция йиғиштириб олинади ва уларнинг қўлига 4 марта кўп сонга эга бўлган янги “Б” акциялар берилади. Янги “Б” акциянинг бозордаги нархи энди 100 сўм эмас, балки 25 сўм бўлади.

Акцияни йириклаштириш деганда “А” акция сонининг камайиши тушунилади. Масалан, акциядор қўлида 4 та акция бўлса, уни йириклаштириб битта “Б” акцияга

айлантирилади. Бунда акция нархи ҳам пропорционал равишда ошиб, энди битта акциянинг нархи 100 сўм эмас, 400 сўм бўлади. Консолидация, яъни йириклаштириш акциянинг бозордаги нархининг ошишига олиб келади.

31

Назоратдаги акция пакети нима учун зарур?

Назоратдаги акция пакети - бу акционерлик жамияти фаолиятини назорат қилишни таъминловчи акциялар сонидир. Назарий жиҳатдан овоз бериш ҳуқуқига эга бўлиш ва жамият фаолиятини назорат қилиш учун акцияларнинг назоратдаги сони 51 фоиздан кам бўлмаслиги лозим. Амалиётда эса бу одатда йирик корпорацияларга тааллуқли. Бундай назоратни ягона сиёсат юритувчи, 50 фоиздан кам акцияга эга бўлган (айрим ҳолларда 5-10% гача) йирик акциядор ёки бир гуруҳ акциячилар самарали равишда амалга оширишлари мумкин.

III**Б О Б****ҚАРЗ МУНОСАБАТЛАРИНИ
ИФОДАЛОВЧИ ҚИММАТЛИ ҚОҒОЗЛАР**

32	Облигация деганда нимани тушунасиз?	45
33	Облигация ва акция ўртасидаги фарк нималардан иборат?	46
34	Облигацияларни кимлар чиқаришга ҳақли?	46
35	Облигациялар қандай турларга бўлинади?	48
36	Маҳаллий облигацияларнинг қандай турларини биласиз?	50
37	Облигациянинг бозор нархи қандай аниқланади?	52
38	Ҳазина мажбуриятлари деганда нимани тушунасиз?	53

39	Хазина мажбуриятларининг қандай турлари чиқарилади?	53
40	Банк сертификати деганда нимани тушунасиз?	55
41	Банк сертификатларини ким чиқаради?	55
42	Депозит ва жамғарма сертификатлари бир-биридан нима билан фарқ қилади?	56
43	Шаклий кўриниши ва қарз муддатлари бўйича банк сертификатлари қандай турларга бўлинади?	57
44	Цессияли банк сертификатлари деганда нимани тушунасиз?	58
45	Банк сертификатларига эга бўлган бенефициарлар қандай ҳуқуқларга эга бўладилар?	59
46	Вексел деганда нимани тушунасиз?	59
47	Вексел ким томонидан ва қандай мақсадларда чиқарилади?	60
48	Векселнинг қандай турларини биласиз?	62
49	Молиявий вексел билан муомала қандай бажарилади?	62

50

Тижорат вексели билан муомала
қандай бажарилади?

64

51

Оддий ва ўтказма (тратта) векселлар бир-
биридан нима билан фарқ қилади?

66

Облигация деганда нимани тушунаси?

Облигация - бу ўз қийматига нисбатан (эғасига ютуқ чиқиш имконияти билан) қатъий белгиланган фоиз шаклида даромад келтирувчи қимматли қоғоздир. У аҳоли, корхона, ташкилотлар кўлидаги пул маблағларини тўлаш ва:

- жорий йилдаги бюджет камоматини қошлаш;
- акционерлик жамияти фаолиятини молиялаштириш учун қўшимча маблағ яратиш;
- миждозларнинг мазкур қимматли қоғоздан даромад олишга бўлган эҳтиёжини қондириш каби мақсадларга чиқарилади.

Облигация - бу:

а) эмитентнинг қарздорлиги ва бу қарз учун фоиз тўлаш зарурлиги;

б) маълум муддатдан сўнг қарзга олинган пул маблағларини қайтариб берилиши бўйича эмитентнинг мажбурияти эканлиги;

в) облигациядор ва эмитентнинг ўртасида қарз олиш ва қарз бериш асосида вужудга келадиган ўзаро иқтисодий-ҳуқуқий муносабатларни амалга оширилишини таъминлаши ҳақида гувоҳлик берувчи қимматли қоғоздир.

33

Облигация ва акция ўртасидаги фарқ нималардан иборат?

Облигация куйидаги жиҳатлари билан акциядан тубдан фарқ қилади:

- 1) Акциядор эмитентнинг акциясини сотиб олган кундан бошлаб унинг эгаларидан бирига айланса, облигацияни сотиб олган инвестор эса эмитентнинг кредиторига айланади. Бошқача қилиб айтганда, акциядан фарқлироқ облигация фақат қарздорликни билдирувчи қоғоздир.
- 2) Облигация эгаси, эмитентнинг молиявий аҳволидан қатъий назар, облигациялар бўйича фоиз даромадларини белгиланган муддатда олади. Акция эгаси эса, жамият фойда олмай қолган ҳолларда, дивидендни ололмай қолиши мумкин.
- 3) Облигациядорлар эмитент тугатилган пайтда унинг фойдасини ва активларини тақсимлаб олишда акциядорларга нисбатан устувор ҳуқуққа эга бўлади.
- 4) Облигациялар бўйича фоиз ставкалари ва ютуқлар маълум муддатгача тўланиб борилади, сўнгра тўхта-тилади. Акциялар бўйича дивидендлар эса эмитент тугатишмагунча тўланиб борилаверади.
- 5) Облигация эгасига мазкур акционерлик жамиятига аъзо бўлиб кириш ҳуқуқини бермайди.
- 6) Облигацияни сотиб олиш акцияни сотиб олишга қараганда анча ишончли. Корхона синиб қолган ҳолда облигация эгаси кредитор сифатида қарзини қайтариб олиш ҳуқуқига эга.

34

Облигацияларни кимлар чиқаришга ҳақли?

Облигацияни куйидаги ташкилотлар чиқариши мумкин:

- давлат ташкилотлари (республика ҳукумати ва вилоят ҳокимиятлари);
- корхона, ташкилот ва акционерлик жамиятлари.

Давлат томонидан чиқарилган облигациялар, хазина векселлари, хазина мажбуриятлари, сертификат ва ноталар номи билан ҳам юритилади. Заёмларнинг облигацияларини чиқариш тўғрисидаги қарор тегишли равишда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар маҳкамаси ва маҳаллий ҳокимият органлари томонидан қабул қилинади. Қарорда эмитент облигацияларни чиқариш шартлари ва уларни тарқатиш тартиби белгилаб қўйилади.

Корхоналарнинг облигациялари мулкчиликнинг барча шаклларига мансуб корхоналар томонидан чиқарилиши мумкин. Мазкур облигацияларни чиқариш тўғрисидаги қарор корхонанинг маъмурият бошқаруви ва ижроия органи томонидан қабул қилинади ҳамда баённома билан расмийлаштирилади.

Эмитентларнинг устав фондини шакллантириш ва тўлдириш, уларнинг хўжалик фаолияти билан боғлиқ зарарларни қоплаш мақсадида корхона облигацияларини чиқариш ман этилади.

Акциядорлик жамиятларида чиқарилган барча акция ҳақи тўлиқ тўланганидан кейингина устав фонднинг 20 фоиздан кўп бўлмаган суммада облигацияларни чиқариш мумкин.

Мулкчиликнинг бошқа шаклларига мансуб корхоналарда облигациялар чиқариш суммасини Ўзбекистон Республикаси Давлат мулки кўмитаси қошидаги “Қимматли қоғозлар бозорини мувофиқлаштириш ва назорат қилиш маркази” белгилайди.

Олтин заёмлар деб аталувчи биринчи пулли давлат облигациялари 1922 йилда собиқ иттифок худудида 10 млн. сўм миқдоридан чиқарилиб, йиллик фоиз ставкаси 6% қилиб

белгиланган эди. Сўнгра индустрлаштириш заёмлари чиқарилиб, улар 6% ютуқ ва 6% купон билан тўланадиган қилиб белгиланган эди. Кейинчалик беш йилликлар заёмлари, мудофаани мустаҳкамлаш заёмлари, ҳарбий заёмлар, халқ хўжалигини тиклаш ва ривожлантириш заёмлари чиқара бошланди. Уларга бўлган обуна ихтиёрий бўлса ҳам, аммо мажбурий характерга эга эди.

1986 йилдан бошлаб 3% тилла заёмлар чиқара бошланди. 1989 йилда 5% давлат хазина мажбуриятлари, 1990 йилдан бошлаб эса мақсадли фоизсиз давлат заём облигациялари ва 10% ли давлат хазина мажбуриятлари чиқара бошланди.

Ўзбекистон Республикасида 1992 йилдан бошлаб биринчи давлат заём облигациялари чиқара бошланди. Бугунги кунда улар музлатиб қўйилган.

Маҳаллий бошқарув органларига ҳам ўзларининг маҳаллий облигацияларини чиқаришга рухсат берилган. Улардан тушган пул маблағлари асосан маҳаллий ҳудудларни ободонлаштиришга ва экологияни яхшилашга, социал-ижтимоий зарур объектларни қуришга ва таъмирлашга йўналтирилади. Маҳаллий облигациялар инвесторларни уларнинг даромадларини маҳаллий солиқлардан озод этилиши билан жалб қилади. Шунинг учун ҳам маҳаллий облигациялар солиқларга тортилувчи бошқа турдаги барча облигацияларга нисбатан кўпроқ даромад келтиради.

35

Облигациялар қандай турларга бўлинади?

Облигацияларни хилма-хил белгилар бўйича қуйидаги турларга бўлиш мумкин:

1. Эмитентлар бўйича:
 - давлат облигациялари;

- маҳаллий облигациялар;
- компания ва фирмалар облигациялари;
- чет эл облигациялари (уларнинг эмитентлари хорижий қарздорлар ҳисобланади);

2. Эмиссия мақсадларига қараб:

- янги инвестиция лойиҳаларини пул маблағлари билан таъминлаш мақсадида чиқарилган облигациялар;
- эмитентнинг қарзини тўлаш мақсадида чиқарилган облигациялар;
- ноишлаб чиқариш соҳасини (жамият учун зарур бўлган объектларни) пул маблағлари билан таъминлаш;

Мақсадли облигацияларнинг реқвизити облигациялар қайси мақсадда чиқарилган бўлса, шу мақсадларни ақс эттириши шарт.

3. Қарзни узиш муддатига қараб:

- қисқа муддатли облигациялар (муддати 1 йилгача);
- ўрта муддатли облигациялар (1 йилдан 5 йилгача);
- узоқ муддатли облигациялар (5 йилдан 30 йилгача);

4. Расмийлаштирилишига қараб:

- эгасининг исми-шарифи ёзилган облигациялар;
- тақдим этувчига тегишли облигациялар.

Республика ички ва маҳаллий заёмларнинг облигациялари тақдим этувчига тегишли қилиб чиқарилади.

5. Муомалага чиқариш шаклига қараб:

- қоғоз (нақд пул) кўринишидаги облигациялар.
- қоғозсиз кўринишидаги, яъни депозитларнинг (қимматли қоғозларни сақловчи махсус ташкилотларнинг ёки инвестиция банкининг) депо ҳисоб варақаларида махсус ёзувлар кўринишида.

6. Фоиз даромадларини тўлаш шаклига қараб:

- белгиланган (ўзгармас) фоизли облигациялар. Бундай облигациялар купонли бўлади.
- ўзгарувчан фоизли облигациялар. Бундай облигацияларнинг фоиз ставкалари бозордаги талаб ва таклифга қараб ўзгариб (“сузиб”) туради.

- фоизсиз (ноль ставкали) облигациялар. Бундай облигацияларнинг купони нолга тенг бўлиб, ҳар йили эмас, балки фақат бир марта сотиб олинади.

7. Таъминланганлик даражасига қараб:

- таъминланган облигациялар, яъни турли қимматли қоғозлар ҳамда олтин ва валюта билан таъминланган облигациялар;
- таъминланмаган облигациялар. Облигация моддий ёки пул маблағи эвазига кафолатланган ёки кафолатланмаган, яъни облигация чиқарувчиларининг чин сўзи ва обрўси билан таъминланган бўлиши мумкин.

Облигация конвертирланган, яъни эгасига бошқа турдаги облигацияга ва акцияга алмаштириб олиш ҳуқуқини берувчи облигация бўлиши мумкин.

Булардан ташқари, облигациялар муомаладан чиқариб олинувчи (муддатидан олдин йиғиб олинувчи), муддати узайтирилган ва муддати музлатилган, бир компания томонидан чиқарилган бўлиб, бошқа компания томонидан кафолатланган, инфляция шароитида индексация қилиниши мумкин бўлган, махсус фонд захиралари билан таъминланган каби турларга бўлинади.

36

Маҳаллий облигацияларнинг қандай турларини биласиз?

Маҳаллий облигацияларнинг қуйидаги турлари мавжуд:

- 1 | **Тўлиқ мажбуриятли облигациялар.** Улар маҳаллий бошқарув органлари томонидан солиққа тортилмайди. Эмитентга ишонч билдирилган ҳолда уларнинг таъмини сифатида эмитентнинг оладиган даромадлари ва солиқ суммалари хизмат қилади.

- 2 **Махсус солиқ облигациялари.** Улар бўйича тўловлар ва уларнинг таъминланиши маҳаллий бошқарув органларининг солиқларига асосланади.
- 3 **Даромад келтирувчи облигациялар.** Уларни чиқариш орқали олинган қарз маблағлари махсус дастурларни амалга ошириш учун йўналтирилади. Масалан, йўлларни, кўприкларни, касалхоналарни ва жамият учун зарур бўлган бошқа объектларни қуришга ва таъмирлашга ишлатилади. Ушбу облигациялар қурилган объектларнинг келажакдаги фаолиятдан тушадиган даромадлар ҳисобидан таъминланади. Бундай облигациялар бўйича фоиз даромадлари, одатда, қурилиш учун ажратилган маблағлар суммасидан тўланади.
- 4 **Уй-жой қурилишини пул маблағлари билан таъминловчи давлат ташкилотларининг облигациялари.** Фоиз даромадлари ва номинал қиймати бўйича тўловлар олинган қарз маблағлари ҳисобига қурилган уй-жойларнинг рентаси ва уй-жойлардан фойдаланувчи шахслардан олиннадиган бошқа тўловлар ҳисобига амалга оширилади. Ушбу ташкилотларнинг махсус уй-жой облигациялари ҳам мавжуд бўлиб, бу облигациялар ўз эгаларига уй-жой облигацияларининг чиқарилиш шартларида белгиланган тартибда уй-жойга эга бўлиш имконини беради. Махсус уй-жой облигациялари бўйича фоиз даромадлари тўланмайди, уларнинг қиймати 0,1 ёки 1 квадрат метр уй-жойнинг баҳосига тенг бўлади.
- 5 **Маҳаллий бошқарув органларининг саноат объектларидан тушадиган даромадлар ҳисобига таъминландиган облигациялар.** Бу турдаги облигациялар ишончли кафолатланган истикболдаги объектларни пул маблағлари билан таъминлаш мақсадида чиқарилади.

6 Катта суммада олинган қарзлар бўйича фоиз даромадлари тўловига кетадиган сарф-харажатларни қоплаш учун чиқариладиган облигациялар.

37

Облигациянинг бозор нархи қандай аниқланади?

Облигациянинг бозор нархи унинг номиналидан юқори ёки паст бўлиши мумкин. Бу облигация чиқарган давлат ёки компаниянинг обрў-эътиборли эканлигига ва банк тўлайдиган фоизга боғлиқ. Янги чиқарилган облигация, худди акциянинг бирламчи тақсимотидагидек, номинал қиймати билан сотилади. Бунда облигация учун йиллик тўланадиган фоиз банк омонати учун тўланадиган фоиздан кам бўлмаслиги лозим. Акс ҳолда облигацияни сотиб олишдан манфаат бўлмайди. Бундай ҳолларда миждоз учун облигацияни сотиб олишдан кўра ўз маблағини банкка жойлаштириб, қатъий белгиланган фозизини олиб туриши маъқулдир.

Масаланинг мураккаб томони - эски облигацияларнинг бозор нархини аниқлашда. Айтайлик, сизнинг қўлингизда бундан 5 йил муқаддам 10 йиллик муддат билан чиқарилган, номинал қиймати 1000 сўм бўлган облигация бор дейлик. У бўйича йиллик тўлов 4 фоизни, яъни 40 сўмни ташкил қилган бўлсин. Бугунги кунда эса банкнинг омонат учун йиллик тўлови 10 фоизни ташкил қилади. Энди сиз облигацияни сотиб унинг пулини банкка жойлаштириб 10 фоиз миқдорида даромад олмоқчисиз. Аммо 1000 сўмлик облигациянгизни сотиб олувчи харидор йўқ. Чунки облигациядан оладиган 40 сўмлик даромаддан кўра банкдан оладиган 100 сўмлик (10%) даромад миждоз учун афзалроқдир.

Бундай шароитда облигация эгаси ўз облигациясини бундан беш йилги номинал нархи 1000 сўмга эмас, балки анчагина паст бўлган бозор нархига, яъни 400 сўмга со-

тишга мажбур. Шунда банкка жойлаштирилган миқоз капитални бир йилда облигация эвазига олинган даромадга, яъни 40 сўмга (400•0,10) тенг бўлади. Демак, облигациянинг бозор нархи 60 фоизга кам бўлган.

Облигация нуфузи унинг рейтингини деб юритилади. Рейтинг қанчалик юқори бўлса, облигация нархи шунчалик юқори юради.

38

Хазина мажбуриятлари деганда нимани тушунаси?

Хазина мажбуриятлари давлатнинг қарздорлигини тасдиқловчи махсус қоғоз бўлиб, давлат томонидан фақат аҳолига сотилади. Хазина мажбуриятлари бўйича йиғилган қарз пули давлат бюджетига тушади. Улар бўйича фақат фоиз тўланади.

Ўзбекистон Республикасининг хазина мажбуриятлари - миқозларнинг бюджетига пул маблағлари берганликларини тасдиқловчи, мазкур қимматли қоғозларга эгаллик қилишнинг бутун муддати давомида белгиланган даромадни олиш ҳуқуқини берувчи ҳужжатдир. У тақдим этувчига тегишли қимматли қоғозлар туридир.

Хазина мажбуриятлари давлат бюджети кассавий режасининг бажарилишини таъминлаш, бюджет камомадни тўлдириш ва молиявий барқарорликни таъминлаш мақсадларида чиқарилади.

39

Хазина мажбуриятларининг қандай турлари чиқарилади?

Хазина мажбуриятларининг қуйидаги турлари чиқарилади:

а) узоқ муддатли - беш йил ва ундан кўпроқ муддатга мўлжалланган хазина мажбуриятлари;

б) ўртача муддатли - бир йилдан беш йилгача муддатга мўлжалланган хазина мажбуриятлари;

в) қисқа муддатли - бир йилгача бўлган муддатга (3, 6 ва 12 ойга) мўлжаллаб чиқарилган хазина мажбуриятлари.

Узоқ муддатли ва ўртача муддатли хазина мажбуриятларини чиқариш тўғрисидаги қарор Ўзбекистон Республикаси Вазирлар маҳкамаси томонидан қабул қилинади. Қисқа муддатли хазина мажбуриятларини чиқариш тўғрисидаги қарор Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан қабул қилинади.

Хазина мажбуриятларини чиқариш тўғрисидаги қарорларда даромадларини ҳамда мажбурият қарзларини тўлаш шартлари белгилаб қўйилади. Шунга биноан узоқ муддатли хазина мажбуриятлари учун тўлов:

- ҳар йили купонлар бўйича ёки ҳар йили эмас, балки;
- номинал қийматига нисбатан фоиз бўйича (агар мажбурият билан тўлиқ ҳисоб-китоб қилинадиган бўлса) амалга оширилиши мумкин.

Ўртача муддатли хазина мажбуриятлари учун тўлов фақат уларнинг номинал қийматига нисбатан фоиз ҳисоблаш йўли билан амалга оширилади. Бу тўлов бир йилни эмас, балки хазина мажбуриятлари чиқарилган ва амал қилиб турган вақтни ўз ичига олади. Бу мажбурият билан тўлиқ ҳисоб-китоб қилинади, деган сўздир.

Қисқа муддатли хазина мажбуриятлари учун тўловга купонлардан фойдаланилмайди. Улар билан тўлиқ ҳисоб-китоб қилиш уларни сотиб олиш йўли билан амалга оширилади. Бу ҳисоб-китобда олдин тўланган фоизлар ҳам қўшилган бўлади.

Иқтисодий ривожланган чет эл мамлакатларининг иш тажрибаларига мурожаат қилсак, уларда хазина мажбуриятларининг кўп турлари мажбур эkanлигини кўрамиз. Масалан, АҚШ давлатида хазина векселлари, хазина нотала-

ри, хазина облигациялари; Германияда — хазина молиявий мажбуриятлари, фоизсиз хазина сертификатлари; Японияда - хазина векселлари ва ҳ.к. бор.

40

Банк сертификати деганда нимани тушунасиз?

Сертификат ¹ — бу давлат заёми облигациясининг махсус бир тури бўлиб, қарзга пул берганлик ҳақидаги гувоҳномадир.

Банк сертификати - бу эмитент банк томонидан унинг номига мижознинг пул маблағлари қўйилгани тўғрисида берилган ёзма гувоҳнома бўлиб, у ўзининг эгасига (ёки унинг ворисига) белгиланган муддат ўтиши билан банкка қўйган пул суммасини (ёки депозит суммасини) ва бу қўйилган пул суммаси бўйича фоиз даромадини олиш ҳуқуқи борлиги тўғрисида гувоҳлик беради.

Банк сертификати - бу банкнинг қисқа муддатли қарз мажбуриятидир. Унинг қисқа муддатли эканлиги, инфляция суръатлари билан ҳам ўлчовлиги, ликвидлиги ва юқори даромадлиги бенефициарга, агар у ўз капитални кўпайтира олмаган тақдирда ҳеч бўлмаганда бу капитални дастлабки миқдори даражасида сақлаб қолиш имконини беради.

41

Банк сертификатларини ким чиқаради?

Банк сертификатларининг эмитенти сифатида фақат банклар бўлиши мумкин. Бу сертификатлар икки турда чиқарилиши мумкин:

¹ Сертификат — бу гувоҳлик берувчи ҳужжатдир. Масалан, аудитор сертификати — эълон қилинган фирма балансининг тўғрилигини тасдиқловчи ҳужжат. Суғурта сертификати - бу суғурта шартномасининг шартлари қайд этилган ҳужжат. Акционерлик сертификати - бу ўз эгасининг жамият (компания) капиталининг бир қисмига эгаллигини тасдиқловчи ҳужжат. Ташқи иқтисодий алоқаларда товар сифати гувоҳномаси ва ҳ. к.

1. Депозит сертификати.
2. Жамғарма (омонат) сертификати.

Ушбу сертификатларни муомалага чиқариш масалалари Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан 1992 йилнинг 6 июлида чиқарилган “Депозит сертификатларини чиқариш ва муомаласи қоидалари” номли меъёрий ҳужжат билан тартибга солинади.

Банк сертификати қисқа муддатли қарз мажбурияти бўлганлиги сабабли, у 30 кундан 1 йилгача бўлган муддатларга чиқарилади (одатда: 3, 6, 9 ва 12 ойга). Унинг муомалада юриш муддати, айрим ҳолларда, 1 йилдан 3 йилгача чегараланиши мумкин. Агар сертификат бўйича қўйилган муддатдан чиқиб кетган бўлса, у ҳолда бу сертификат унинг эгасига хоҳлаган вақтда қўйган пул миқдорини банкдан қайтариб олиш мумкинлигини талаб қилиш ҳуқуқини берувчи ҳужжатга айланади.

Бунда мижоз сертификатига биноан банк унинг биринчи талабига мувофиқ тегишли суммани дарҳол тўлашга мажбурдир.

42

Депозит ва жамғарма сертификатлари бир-биридан нима билан фарқ қилади?

Депозит сертификатлари - бу пул маблағлари бўлиб, омонат қўйилгани тўғрисидаги, омонатчи ёки унинг ҳуқуқий ворисининг белгиланган муддат тугагандан сўнг омонат суммасини ва унга тегишли фоизларни олишга бўлган ҳуқуқини тасдиқловчи банк, яъни эмитент гувоҳномасидир.

Депозит сертификатининг бенефициари юридик шахс бўлиб, банкнинг унга юридик шахс томонидан қўйилган депозитлар бўйича тўлов мажбуриятидир. Депозит серти-

фикатларини олди-сотди ва фоиз даромадларини тўлаш бўйича ҳисоб тўловлари фақат пул кўчириш йўли билан амалга оширилади. Уларни сотиб олишда тўлов воситаси сифатида Ўзбекистон Республикаси пул бирлиги сўм ёки бошқа давлатлар валюталари ишлатилиши мумкин.

Жамғарма сертификати ҳам пул маблағлари бўлиб, омонат қўйилгани тўғрисидаги банкнинг гувоҳномасидир. Жамғарма сертификатининг эгаси (бенефициари) жисмоний шахс бўлиб, банкнинг унга нақд пул кўринишида қўйилган жамғармалари бўйича тўлов мажбуриятларидир. Агар сертификат эгаси омонатга қўйган пулини муддатидан олдин банкдан олмоқчи бўлса, у ҳолда банк бошланғич ўрнатилган фоиздан паст фоиз билан тўловни амалга оширади.

Депозит сертификатларидан фарқли ўлароқ, жамғарма депозитлари қимматли қоғозларнинг иккиламчи бозорида қайта сотилиши мумкин.

43

Шаклий кўриниши ва қарз муддатлари бўйича банк сертификатлари қандай турларга бўлинади?

Банк сертификатлари муомалага қуйидаги шаклларда чиқарилиши мумкин:

- қоғозли кўринишда, яъни нақд пул кўринишидаги банк сертификатлари;
- эмитент (банк)нинг махсус депо ҳисоб рақамларида махсус ёзувлар кўринишида, яъни қоғозсиз кўринишидаги банк сертификатлари;

Қарз муддатлари бўйича қуйидаги турдаги банк сертификатлари мавжуд:

1. Муддати белгиланган банк сертификатлари. Унда депозит эгаси фақат белгиланган муддат тўлиши билан омонатини талаб қилиши мумкин.

2. Муддати белгиланмаган банк сертификатлари. Бунда депозит эгаси муддатдан қатъий назар, хоҳлаган вақтда омонатини талаб қилиши мумкин.

44

Цессияли банк сертификатлари деганда нимани тушунасиз?

Банк сертификатлари қайд қилиниш усулига қараб қуйидаги турларга бўлинади:

- эгасининг исми-шарифи ёзилган, яъни цессияли банк сертификатлари;
- эгасининг исми-шарифи ёзилмаган, яъни тақдим этувчига тегишли банк сертификатлари. Бу сертификатлар қимматли қоғозларнинг иккиламчи бозорида муомалада бўла олмайди;
- чиқарилиши ҳақидаги маълумот махсус қайднома дафтарида қайд қилинган банк сертификатлари;
- чиқарилиши ҳақидаги маълумот махсус йиртиб олинувчи қўшимча варақаларда ёзиб борилувчи, яъни қўшимча варақали банк сертификатлари.

Банк сертификатининг қўшимча варағида қуйидагилар тўғрисида ахборот келтирилган бўлади:

- сертификат (пул ҳужжати) номери;
- қўйилган пул (депозит) суммаси;
- сертификатни берилган санаси;
- сертификатни қайтариб олиниш санаси;
- бенефициарнинг номи ва имзоси;

Бу ахборотлар банк томонидан қўшимча варақа қўлланилмаган ҳолларда ҳам қайднома дафтарида келтирилади.

Цессия — бу эгасининг исми-шарифи ёзилган банк сертификати бўлиб, омонатни талаб қилиш тўғрисидаги шартномадир. Уни масъул шахс томонидан банк сертификатлари билан боғлиқ амалларни бажариш учун ваколатланган икки шахс имзолайди ва масъул шахс мухри билан тасдиқланади.

45

Банк сертификатларига эга бўлган бенефициарлар қандай ҳуқуқларга эга бўладилар?

Банк сертификатларига эга бўлган бенефициарлар қуйидаги ҳуқуқларга эга:

- қарз муддати тугагач, ўз пулларини қайтариб олиш;
- сертификат банк томонидан қайтариб сотиб олинганда қўшимча фойзли даромад олиш;
- муддатидан илгари депозитга қўйган пулини қайтариб олиш (агар бу ҳақда сертификат эмиссиясида кўрсатилган бўлса);
- бошқа шахсга ўз сертификатини бериш;

Бенефициарлардан қимматли қоғозни ихтиёрида ушлаб турувчи бенефициарларни фарқ қилиш лозим. Булар бошқа кишилар номи билан қайднома дафтаридан ўтадилар. Масалан, инвестор (бенефициар) ўзининг қимматли қоғозини бирор-бир фирма ихтиёрига беради. Бу фирма қайднома дафтарида сертификатни ихтиёрида ушлаб турувчи бенефициар ҳисобланади.

46

Вексел деганда нимани тушунасиз?

Вексел — бу муайян суммадаги қарзни белгиланган муддатда тўлаш мажбурияти қатъий юкланган, қонун билан тасдиқланган ҳолатда тўлдириб расмийлаштирилган қарздорлик тилхати, қимматли қоғознинг бир тури. У тижорат савдо операцияларида айирбошлаш ва муомала воситасида пул, чек ва бошқа тўлов воситалари ўрнида қўлланиладиган кредит ҳужжатидир.

Демак, вексел — бу бир шахс томонидан иккинчисига ёзиб берилган қарз мажбуриятини ифодаловчи қимматли қоғознинг бир туридир. Векселни ҳар қандай тўловга

қобил корхона ва ташкилот ёзиб бериш ҳуқуқига эга. Вексел сотилиши, кредит тариқасида берилиши ва бирон-бир олди-сотди битимида ҳисоб-китоб, тўлов воситаси сифатида ишлатилиши мумкин.

Векселнинг бошқа турдаги қимматли қоғозлардан фарқи шундаки, уни сотиш орқали бозор ва корхоналардан пул маблағлари иқтисодий оборотга жалб қилишда вексел депозит функциясини бажаради, бироқ банкка депозит қўйганга нисбатан муҳим афзалликларга эга. Агар депозитга қўйганда пуллар корхона оборотидан чиқиб кетса, айти вақтда, корхона сотиб олган векселни маҳсулот ва хизматлар учун тўлов воситасида ишлатилиши мумкин. Демак, вексел бир вақтнинг ўзида ҳам депозит, ҳам чек афзалликларини ўзида мужассамлаштиради.

Шу билан бир қаторда, вексел бир мунча мураккаб ҳужжат бўлиб, ундан фойдаланишда муайян қийинчиликлар туғилиши мумкин. Нотўғри тўлдирилган, мужмал изохланган вексел ёки вексел муомаласининг ўзига хос хусусиятларини билмаслик ва унинг ишлатишдаги тажрибанинг йўқлиги салбий оқибатларга олиб келиши мумкин.

47

Вексел ким томонидан ва қандай мақсадларда чиқарилади?

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар маҳкамаси 1995 йил 2 июнда “Ўзбекистон Республикаси халқ хўжалигида векселларни қўллаш тўғрисида”ги қарорни қабул қилди. Унда векселлардан халқ хўжалигида фойдаланишга ўтиш бир неча босқичда амалга оширилиши, дастлабки босқичда кўпроқ тижорат банкларининг векселларидан кенг фойдаланиш, муомалага чиқарилган ҳар бир вексел олдиндан эмитентнинг тўлов қобилиятини аниқлаб, банклар томонидан рўйхатдан ўтказилиши қайд этилган.

Векселларни чиқариш ҳамда уларни рўйхатдан ўтказиш қоидаларини Ўзбекистон Республикаси Марказий банки Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги билан биргаликда белгилайди ва энг ишончли, молиявий жиҳатдан барқарор банкларга эмиссия қилиш ҳуқуқини беради. Марказий банк томонидан уларнинг фаолияти назорат қилинади ва тартибга солиб турилади. Шунинг учун ҳам корхоналарнинг шубҳали қарздорлик мажбуриятлари ўрнига старли даражада ишончли, ўрнатилган тартибда молиявий расмийлаштирилган ва даромад келтирувчи банк қимматли қоғозлари - векселлар чиқарилади.

Вексел бланкалари қатъий белгиланган реквизитларга ва зарурий ҳимоя даражаларига эга. Ҳар бир банк вексели муомалага чиқарилишидан олдин Марказий банкдан рўйхатдан ўтади ва қайд дафтарига киритилади. Марказий банк фақат мустаҳкам ва иқтисодий нормативларга риоя қилувчи банклар векселларига рухсат беради. Бу эса банк векселларига бўлган ишончни оширади.

Вексел:

- муомаладаги пулнинг миқдорини камайтириш, яъни нақд пул эмиссиясини пасайтириш;
- марказлаштирилган кредитлар беришни чегаралаш;
- халқ ҳўжалигида ҳисоб-китобларни нормаллаштириш;
- корхоналарнинг ўзаро тўламаган қарзларини камайтириш мақсадларида чиқарилади.

Векселлар асосан қисқа муддатга (1 йилгача) берилиб, кўпроқ корхоналарнинг айланма воситаларини кўпайтиришга имкон беради, унинг ишлаб чиқаришдаги самарадорлигини оширади. Шунинг билан бирга, тўловнинг кафолатланганлиги туфайли олдиндан тўлаш (предоплата) зарурати қолмайди ва айланма маблағнинг айланишини анча тезлаштиради.

Вексел — вақтинча бўш турган пул маблағларини ҳар қандай миқдорда ва ҳар қандай муддат мобайнида самарали ишлатишга ёрдам беради. Векселларни кредит олишда ишончли гаров воситаси сифатида ишлатиш мумкин. Векселлардан ҳисоб-китоб, тўловда фойдаланилганда банк орқали пул ўтказишга ҳожат қолмайди.

48

Векселнинг қандай турларини биласиз?

Мавжуд векселларни қуйидаги белгиларига қараб турларга ажратиш мумкин:

1. Эмитентлар бўйича:

- давлат, яъни хазина вексели;
- хусусий, яъни юридик ва имконияти бор шахслар вексели.

2. Амалларни бажариш нуқтаи назардан:

- молиявий векселлар;
- тижорат (товар) векселлари;

3. Қўлланиш нуқтаи назардан:

- оддий векселлар;
- ўтказма векселлар.

Ҳар бир вексел тури ўзига хос хусусиятларга ва вазифаларга эга. Масалан, хазина векселлари — бу Марказий банк воситачилигида давлат томонидан чиқариладиган киска муддатли қарз мажбуриятлари бўлиб, улар кафолатланмайди ва гаров билан таъминланмайди. Одатда бундай векселлар бир неча ҳафтадан то бир неча ойгача (90 кундан 120 кунгача) чиқарилади.

49

Молиявий вексел билан муомала қандай бажарилади?

Молиявий вексел — вексел олувчининг вексел берувчидан қарз олиши ва маълум фоиз даромадларини тўлаши муносабатларини ифодалайди. Бундай векселларга:

- тижорат банклари томонидан чиқарилган векселлар;
- бронзавий векселлар;
- ўртоқлик векселлари мисол бўла олади.

Тижорат банклари векселларини чиқаришдан мақсад - банкка бўш пул маблағларини жалб қилишдан иборат бўлиб, уларнинг муомаласи қуйидагича амалга оширилади:

1. Пул маблағларига муҳтож бўлган банк, яъни вексел берувчи ўзи чиқарган векселларини кредиторларга, яъни вексел олувчиларга таклиф қилади;

2. Кредитор (вексел олувчи) бу векселларни банкдан дисконтали баҳода (номиналдан паст нархда) сотиб олиш шарти билан банкка (вексел берувчига) қарз беради;

3. Вексел белгиланган муддат тугаши билан банк (вексел берган) кредиторга (вексел олганга) векселнинг номинал баҳосига тенг миқдордаги пул суммасини тўлайди. Бунда вексел эгасининг даромади векселнинг номинал қиймати билан уни сотиш баҳоси (яъни номинал қийматидан паст бўлган баҳо) ўртасидаги баҳо ҳисобланади.

Банк векселини олиш учун вексел олувчи банкка пул ўтказади. Сўнгра банк векселнинг орқа томонига унинг сотилгани ҳақида ёзувларни бажаради. Бундай ёзув вексел эгасига векселнинг амал қилиш муддати ичида жорий курс қиймати эвазига ўз тўловларини бажаришга ва иккиламчи бозорда қайта-қайта сотишга имкон беради.

Банк вексели учун омонатга маблағ қўйганга нисбатан юқори фоиз ставкаси тўланади. Ва, аксинча, вексел бўйича олинган фойдага солиқ депозит (омонат) қўйилмаларидан олинадиган фойдага солинадиган солиқ фоизидан анча паст. Вексел муддати қанча узоқ бўлса, нархи номиналдан шунча паст бўлади, демакки, вексел сотиб олувчи корхонанинг даромади шунча катта бўлади.

Бронзавий (қалбаки, сохта) вексел товламачилик мақсадида чиқарилади. У норасмий фирмалар томонидан берилади ва акцептланади.

Ўртоқлик вексели бирор-бир тадбиркор томонидан пул маблағларига муҳтож бўлган иккинчи тадбиркорга ёрдам бериш мақсадида чиқарилади. Уларнинг муомаласи қуйидагича амалга оширилади:

- биринчи тадбиркор (яъни вексел берувчи) иккинчи тадбиркорга (яъни вексел олувчига) ўз векселини беради;
- иккинчи тадбиркор ўз навбатида олган векселини учинчи шахсга (вексел олувчига) ўз мажбуриятларини тўлаш учун беради;
- вексел бўйича тўлов муддати етиб келганда вексел олувчи вексел берувчидаги мавжуд қарз мажбуриятини қоплайди;
- биринчи вексел олувчи эса вексел берувчи билан шартномага асосан унинг молиявий аҳволи барқарорлашганида ҳисоб-китоб қилади.

Бронзавий ва ўртоқлик векселларини чиқариш бизда ман этилган.

50

Тижорат вексели билан муомала қандай бажарилади?

Тижорат векселлари (корхона ва бошқа субъектларнинг векселлари) аниқ бир савдо шартномаси учун ёзилади. Шунинг учун ҳам уни кўпроқ товар векселлари деб ҳам юритилади. Тижорат вексели муомаласида сотувчи ўз товарини харидорга:

- белгиланган муддатда товар қийматини;
- маълум фоиз суммаларини (агар тўлов муддатидан кечиктирилиб амалга оширилган бўлса) тўлаш шarti билан мажбурият тариқасида беради.

Бу билан тижорат вексели савдо операцияларини бажаришда тадбиркорларнинг бир-бирига берадиган кредит функциясини бажаради ва шу томони билан банкларнинг берадиган кредитларидан фарқ қилади.

Товарни олди-сотдиси билан боғлиқ амалларни бажаришда харидор вексели икки нусхада бўлади: бир нусхаси (прима) трассатга (қарздорга), иккинчи нусхаси эса (секунда) товар сотувчисига юборилади. Векселнинг ҳар бир нусхасига тартиб номери ва имзо қўйилади. Юборилувчи векселнинг иккинчи нусхаси оддий вексел сингари индоссамент ёрдамида вексел олувчи бир кишидан иккинчисига ўтказилиши мумкин. Вексел бўйича трассат (қарздор) томонидан тўловни амалга оширилиши учун, вексел олувчи ўз вақтида акцептлашга (яъни трассатнинг тўлашга розилиги ёзилган векселни) ҳужжатни тақдим этиши лозим.

Акцептланган вексел — бу тўловчи (трассат)нинг тўлашга розилиги ёзилган вексел бўлиб, унинг асосий трассат (қарздор) тўловга ҳужжат қабул қилади. Акцепт векселнинг олди томонига тўловчининг мажбурий имзоси билан “акцептланди”, “қабул қилинди”, “тўлайман” деган сўзлар ёзиб қўйилади. Акцепт векселнинг берилишидан то тўлов муддати келгунга қадар амалга оширилиши мумкин. Бунда тўловчига ўйлаб хулоса қилиш учун 24 соат вақт берилади.

Акцептант тўлов суммасининг барчасини тўлаши мажбур бўлмаган ҳолларда векселга унинг қабул қилинмаган суммаси доирасида протест қўйилиши (яъни имкониётнома берилиши) зарур.

Агар трассат векселни акцептламаса ёки вексел бўйича тўловни амалга оширмаган бўлса, у ҳолда вексел суммасини трассат (дастлабки кредитор) тўлайди ва трассатга (қарздорга) нисбатан тўловчи тўламаганлиги тўғрисида протест берилади. Бунда оддий векселлар учун акцепт талаб қилинмайди, чунки вексел берувчи ўзининг қарз мажбуриятини бериши билан бирга, тўлов мажбуриятини ҳам ўз зиммасига олади. Тижорат векселининг жорий қилиниши сотувчиларга банклар таъсиридан қутулиш имконини беради.

51

Оддий ва ўтказма (тратта) векселлар бир-биридан нима билан фарқ қилади?

Оддий вексел - бир ташкилотнинг (вексел берувчининг) бошқа бир ташкилотга (дастлабки олувчига) ёки унинг буйруғи билан сўзсиз равишда белгиланган муддатда ёки талаб қилинган вақтда маълум пул маблағини тўлаш мажбуриятини ўзида ақс эттирган ёзма ҳужжатдир. Бу вексел қарздор томонидан тўлдирилади.

Оддий векселлар (“шахсий векселлар”, “соло-векселлар”) товар берувчига харидор томонидан бир нусхада берилади. Оддий вексел муомаласида фақат икки шахс иштирок этади: вексел берувчи ва вексел олувчи. Вексел олувчилар ўзларига тегишли векселларни сотувчилардан олинган товар эвазига уларга индоссамент (векселга бўлган эгаликнинг бошқа киши ихтиёрига ўтганлигини тасдиқловчи ҳужжат) орқали ўтказишлари мумкин.

Бунда товар учун вексел ўтказувчи шахс индоссант деб юритилади. Ўз товари учун вексел олувчи шахс эса индоссат дейилади. Агар векселнинг орқасида унинг эгаси ўзгарганлиги тўғрисидаги ёзувлар сизмай қолса ёзувлар давом эттириладиган қўшимча қоғоз, яъни аллонж илова қилинади.

Вексел индоссамент асосида бир неча мартаба қўлдан қўлга ўтиши мумкин, бунда вексел бўйича жавобгарлик барча вексел иштирокчилари томонидан биргаликда амалга оширилади.

Ўтказма вексел — товар олди-сотдисида ёзилган вексел берувчининг товар пулини векселни қабул қилиб олувчига (яъни товар эгасига) учинчи бир шахс томонидан тўлашни лозимлигини (вексел берувчининг буйруғини) ифодаловчи ёзма ҳужжатдир. У қарз берувчининг қарзни қачон ва кимга қайтариш ҳақидаги ёзма буйруқдир.

ҚАРЗ МУНОСАБАТЛАРИНИ ИФОДАЛОВЧИ ҚИММАТЛИ ҚОҒОЗЛАР

Вексел берувчи фақат тўлаб берувчида (учинчи шахсда) мулки, пули бўлган ҳолатдагина ўтказма векселни ёзиб бера олади.

Ўтказма векселлар (тратта) муомаласида учта томон қатнашади:

- 1) Трассат (қарздор), яъни вексел бўйича тўловни амалга оширувчи шахс.
- 2) Трассант, яъни ўтказма вексел эгаси.
- 3) Ремитент, яъни ўтказма векселда номи ёзилган дастлабки векселдир. Ремитент ўтказма вексел бўйича пул маблағларини олиш ёки бошқа шахсга ўтказиши мумкин.

Бу ерда вексел берувчи бирор-бир шахсни вексел бўйича тўловни амалга оширишга мажбур қилади (трассирлаштиради), у эса тўлов бўйича қафолатчига айланади.

Оддий ва ўтказма векселларга нисбатан ишончни ошириш учун вексел берувчига ёки вексел бўйича тўловчига вексел қафолати - авал берилиши мумкин. Авал - бу векселнинг ўнг бетига ёки унга илова қилинган варақда имзо шаклида ифодаланган банк кафилиги. У учинчи шахс, одатда банк томонидан берилади. Бунда агар вексел берувчи ўз қарз мажбуриятини тўлай олмаса, у ҳолда вексел суммаси вексел қафолатчиси, яъни авалист томонидан тўланади.

Векселнинг амал қилиш муддатини чўзиш вексел пролонгацияси деб аталади. У қонунга мувофиқ ёки қарздор ва қарз берувчининг ўзаро келишувига кўра расмийлаштирилади.

IV**БОБ****ҲОСИЛАВИЙ ҚИММАТЛИ ҚОҒОЗЛАР**

52	Ҳосилавий қимматли қоғозлар деганда нимани тушунасиз?	70
53	Опцион нима?	71
54	Опцион қандай турларга бўлинади?	72
55	Опционни қўлашда контракт, лот, стринг ва мукофот тушунчалари нималарни англатади?	73
56	Кросс-курс нимани ифодалайди?	75
57	Фьючерс нима? Опциондан қайси жиҳатлари билан фарқ қилади?	76
58	Фьючерслар савдосида клиринг палатаси қандай вазифани бажаради?	77

59	Биржаларда фючерс савдоси қайси тартибда амалга оширилади?	78
60	Депозит тилхатлари деганда нимани тушунасиз?	80
61	Депозит тилхатлари билан боғлиқ фаолият турларини кимлар амалга оширади?	81
62	Депозит тилхатларининг курс нархига валюта бозоридаги валюталар курсининг ўзгариши таъсир қиладими?	82
63	Варрант нима?	83
64	Приватизация чеки (купони) деганда нимани тушунасиз?	84
65	Мулкий варақа нима?	86
66	Коносамент нима?	86
67	Хежирлашнинг қимматли қоғозларга қандай дахли бор?	87

Ҳосилавий қимматли қоғозлар — бу бирламчи қимматли қоғоз (акция, облигация ва ҳ.к.) ларнинг шу бозорда амал қилиши натижасида ҳосил бўлган иккиламчи қимматли қоғозлардир. Масалан, қиймат қонуни товар хўжалигининг ҳосиласидир. Ҳосилавий қимматли қоғозлар ўз эгасига бирламчи қоғозларни сотиб олиш ва сотиш ҳуқуқини беради. Уларнинг қиймати бошқа қоғозлар орқали гавдаланади.

Қимматли қоғозлар ҳосилаларини чиқариш ва муомаласи қоидаларини Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги қошидаги қимматли қоғозлар ва фонд биржалари бўйича Давлат комиссиялари белгилайди.

Ҳосилавий қимматли қоғозларнинг қуйидаги турлари мавжуд:

- опцион;
- фьючерс;
- депозит тилхатлари;
- Варрант;
- приватизация чеклари;
- приватизация купонлари ва ҳ.к.

Булар билан операциялар нафақат бирламчи бозорда, шу билан бирга иккиламчи бозор (биржалар)да ҳамда кўча (чайқов) бозорида ҳам бажарилаверади. Аммо бу операцияларнинг асосий қисми фонд биржалари орқали ўтади.

53

Опцион нима?

Опцион - бу муайян қимматли қоғозни келишилган баҳо ва муддатда сотиб олиш ёки сотиш ҳуқуқини берувчи икки томонлама шартнома. У эгасига контракт (битим)да келишилган баҳода, белгиланган муддатда қимматли қоғозларни ёки товарларни сотиб олиш ҳуқуқини беради. Опцион сотувчи учун сотиш, харидор учун сотиб олиш ҳуқуқини беради.

Масалан, акцияларни олди-сотдисида опцион икки инвестор иштирокида тузилади: бири опционни ёзади ва иккинчисига ўтқазади (беради); иккинчиси бу опционни сотиб олади ва белгиланган муддат ичида ва нархда акцияларни сотиб олиш (сотиб олишга опцион) ёки унга сотиш ҳуқуқини олади (сотишга опцион).

Янада тушунарлироқ бўлиши учун опцион моҳиятини қуйидаги мисолда кўриб чиқамиз.

Айтайлик, бир дона акциянинг номинал қиймати (баҳоси) 100 сўм бўлсин. Эмитент билан тузилган опцион шартномасига биноан Сиз уч ой муддат билан 100 та акцияни сотиб олиш ҳуқуқига эга бўлдингиз. Бу ҳуқуқга Сиз ҳар бир акция учун 100 сўм эмас, балки 103 сўм тўлаш шарти билан эга бўлдингиз. Шунда Сиз ҳар бир акцияга қўшимча 3 сўм тўлаб, 100 та акция учун опционни 300 сўмга сотиб оласиз.

Шуни билингки, акцияларни сотиб олиш ҳуқуқига эга бўлишингиз билан, Сиз бу акцияларни сотиб олишга мажбур эмассиз. Агар опционда кўрсатилган муддат ичида акцияларнинг нархи ошмаган бўлса ёки пасайиб кетган бўлса, опцион эгаси ўз ҳуқуқидан фойдаланмайди. Демак, у мисолимиз шартига биноан 300 сўм йўқотади.

Фараз қилайлик, акциянинг нархи кам микдорда, айтайлик 102 сўмга ошган бўлсин. Бундай вазиятда опцион эгаси қандай иш тутиши лозим? Биринчи навбатда у

акциянинг нархи қачон ошганлигига эътибор бермоғи лозим. Агар акциянинг нархи уч ойлик муддатнинг бошида (102 сўмга) ошган бўлса, унда опцион эгаси шошилмасдан пайт пойлаб туриши мақсадга мувофиқ бўлади.

Агар уч ойлик муддатнинг охирида ошган бўлса, унда опциондаги акцияларни сотиб юбориши лозим, яъни опционга мувофиқ акцияларни 100 сўмдан сотиб олиб, 102 сўмдан сотиб юбориш керак. Бу ҳолда опцион эгасининг кўрган зарари 100 сўмни ташкил этади (бу суммага қўшимча яна воситачига тўланадиган хизмат ҳақи ҳам кириши мумкин).

Акциянинг нархи кутилганидек (103 сўмдан) баланд бўлган ҳолларда опцион ўз эгасига даромад келтиради. Масалан, акциянинг нархи 108 сўм бўлса, опцион эгасининг 100 дона акциядан олган даромади 500 сўм (800-300)ни ташкил қилади.

Шундай қилиб, опцион эгаси акциянинг бозордаги курсига қараб ютиши ёки ютқизиши мумкин.

Опцион одатда корпорация раҳбарларининг рағбатлантириш мақсадида кенг қўлланилади. Бунда корпорация раҳбарлари ихтиёрига олдиндан ўрнатилган курс бўйича акциялар ажратиб қўйилади. Ўрнатилган курс билан акцияни сотиш баҳоси ўртасидаги фарқ корпорация раҳбарларининг опцион эвазига оладиган даромади жами даромадларининг учдан бир қисмини ташкил қилади.

54

Опцион қандай турларга бўлинади?

Опционнинг асосан қуйидаги уч тури мавжуд:

- **сотиб олиш учун опцион (опцион Call)** — келажакда активлар курсининг ошишидан ҳимоя қилиш мақсадида харидорнинг активларини (валюта, қимматли қоғозлар, товарлар ва ҳ.к.ларни) сотиб олиш ҳуқуқини (аммо, мажбуриятини эмас) берувчи контрактдир.

• **сотиш учун опцион (опцион put)**-активларнинг курсини пасайишидан ҳимоя қилиш учун сотувчига ўз активларини сотиш имконини (аммо мажбуриятини эмас) берувчи контрактдир

• **қўш опцион (опцион stollage)**-харидорга активларни базис нархда сотиб олиш ёки сотиш имконини беради. Аммо, бараварига сотиш ва харид қилиш мумкин эмас. Қўш (столлаж) опцион-сотишга опцион ва сотиб олишга опцион бараварига бир хил муддат ичида ва бир хил нархда сотиб олиниш ҳолатида вужудга келади.

Ҳар бир опционда муддати кўрсатилган бўлади. Опционнинг амал қилиш санаси ва даври белгиланган муддатдан чиқиб кетган бўлса, у ҳолда мазкур опцион қабул қилинмайди.

Опционларнинг америкача ва европача стилиари мавжуд. Европача стилда опцион фақат белгиланган муддатда (кунда) ишлатилиши мумкин. Америкача стилида эса опцион унда белгиланган муддат ичида, исталган вақтда ишлатилиши мумкин.

55

Опционни қўллашда контракт, лот, стринг ва мукофот тушунчалари нималарни англатади?

Опционнинг олди-сотди жараёни контракт (битим) тузиш орқали амалга оширилади. Якка контракт тўлиқ лотга тузилади. ЛОТ - бу сотувга қўйилган бир хил турдаги қимматли қоғозлар ёки бошқа активлар партияси. Бир неча лотлар тўплами стринг дейилади.

Контракт эгаси (яъни, сотиб олувчи, харидор) сотувчига (яъни, контрактни ёзиб берувчига) комисион ҳақ тўлайди. Бу ҳақ мукофот дейилади. Мукофот — контрактнинг опцион баҳоси. Опционни харид қилувчининг хавфхатари (таваккалчилиги) шу мукофот миқдори билан чегааланган. Опцион сотувчининг хавфхатари эса ўша мукофот миқдорига камаяди.

Харидор учун опцион контракти мажбурий эмас. Агар опционда кўрсатилган олди-сотди амалга оширилмаса, у ҳолда опцион эгаси опционни бошқа харидорга сотиб юбориши (қайта сотиши) ёки опционни ишлатмасдан қолдириши мумкин.

Қайд қилинган кўрсаткичларни ҳисоблаш тартибини қуйидаги шартли мисолда кўриб чиқамиз:

Опцион суммаси - 10 000 доллар;

Опцион муддати - 3 ой;

Опцион курси - 1 доллар учун 120 сўм;

Мукофот баҳоси - 1 доллар учун 10 сўм;

Стил - Европача.

Европача стил бўлганлиги сабабли 10 000 долларли опционни харидор 3-ой ўтгандан сўнг контрактда белгиланган курс бўйича сотиб олиш имкониятига эга бўлади. Бунда харид учун харажатлар 1,2 млн.сўм бўлади (10 000 доллар 120 сўм). Опцион контракти тузилганлиги учун харидор сотувчига 100 000 сўм (ўн минг доллар 10 сўм) мукофот тўлайди.

Шундай қилиб, валютани сотиб олиш учун сарфланган умумий харажатлар 1300 000 сўм (12 00000 сўм+100 000 сўм) ни ташкил этади.

Опцион сотиб олган харидор қуйидаги томонлардан ютади:

- опцион эгасини валюта курсини ошишидан мутлоқ химоя қилади, чунки харидор кафолатланган курс бўйича 1 долларни 120 сўмдан сотиб олиши мумкин. Агар опционни ишлатиш кунда валюта курси опционнинг биржавий (СПОТ) курсидан баланд бўлса, харидор бундан қатъий назар валютанинг ҳар бир долларини 120 сўм курси билан сотиб олади;

- харидор валюта курсини пасайишидан ютади. Агар опционни ишлатилиш кунда валюта курси опционнинг биржавий (СПОТ) курсидан паст бўлса, ха-

ридор опцион курсини ҳисобга олмасдан долларни сотиб олади. Бу ерда харидор валюта курсининг пасайишидан ютади.

56

Кросс-курс нимани ифодалайди?

Биржада опционлар билан боғлиқ амалларни бажаришда бир неча молиявий активлар (яъни акциялар, чет эл валютаси, сўм ва ҳ.к.) иштирок этиши мумкин. Бу эса кросс-ли арбитраж комбинацияларини амалга ошириш имкони беради. Бошқача қилиб айтганда, тўғри курс (яъни бирор-бир қимматли қоғознинг, масалан, акция курси) билан кросс-курслар ўртасидаги тафовутларда биржавий ўйин қилиш имконияти туғилади:

- акция курси: доллар курси;
- акция курси: облигация курси;
- облигация курси: доллар курси ва ҳ.к.

Бир турдаги қимматли қоғоз курснинг бирор бир турдаги валюта курсига бўлган нисбат кросс-курс деб юригилади. Курснинг курсга нисбати кросс ҳосил қилади. Буни қуйидаги мисоллар ёрдамида намоиш қилиш мумкин:

• 1 АҚШ долларининг курси 44 сўм, акциянинг курси ҳам 44 сўм бўлсин. У ҳолда долларнинг акцияга нисбатан кросс-курс 1 га тенг (44:44), яъни 1 долларга 1 дона акция тўғри келади;

• облигация курси 1000 сўм, акциянинг курси эса 100 сўм бўлсин. У ҳолда облигациянинг акцияга нисбатан кросс-курс 10 га (1000:100) тенг. Яъни 1 дона облигацияни 10 дона акцияга сотиб олиш мумкин.

57

Фючерс нима? Опциондан қайси жиҳатлари билан фарқ қилади?

Фючерс — бу қимматли қоғозларни ёки товарларни келишилган муддатда, шартнома тузилган кунда ўрнатиш нархда келгусида (маълум бир санада) сотиш ёки сотиб олиш мажбурийлиги тўғрисидаги шартнома (қатъий мажбурият)дир. Опциондан фарқи шундаки, фючерс қимматли қоғозларни сотиш ёки сотиб олиш ҳуқуқини берувчи шартнома эмас, балки қатъий мажбуриятдир.

Фючерснинг ўзига хос хусусияти шундаки, контракт тузиш чоғида сотувчи қўлида ҳеч қандай қимматли қоғоз ёки молиявий инструментлар бўлмайди. Бу ерда контракт шартлари қатъий белгиланган баҳо билан олди-сотди бажариладиган кун баҳоси ўртасидаги фарққа асосланган бўлади.

Фючерс шартномаси тўғридан-тўғри сотиб олиш амали билан тугамасдан, балки у қимматли қоғозга айланиб унда белгиланган ҳаракат муддати ичида бир неча маротаба қайта сотилиши мумкин. Шартнома эгаси товарнинг ўзгарувчан баҳосини олдиндан топиши ёки топаолмаслиги мумкин, фойдани бой бериши ёки даромад олиши мумкин.

Фючерс шартномалари товар биржаларида вужудга келган. Фючерс амалларининг соддалиги ва ишончилиги уларни 1972 йилда Чикаго товар биржасида кенг қўлланилишига асосий омил бўлиб хизмат қилди. Шу йили молиявий активларнинг фючерс савдолари бошланди. Бунда тадбиркорлар валютани, қарз мажбуриятларини ва бошқа қимматли қоғозларнинг биржавий курсларини (нархларини) хаддан ташқари тез ўзгаришидан ўзларини ҳимоя қилиш имконига эга бўлдилар.

58

Фючерслар савдосида клиринг палатаси қандай вазифани бажаради?

Фючерслар савдоси фючерс савдоси бозорларида сотиш ва сотиб олишга бўлган талабларни очик эълон қилиш йўли билан олиб борилади. Фючерс савдосининг муҳим хусусияти шундаки, шартнома муддати тугагандан сўнг ҳисоб-китоб ва товарни етказиб бериш тартиби белгиланади. Бу ҳисоб-китобни клиринг палатаси бажаради.

Клиринг палатаси фючерслар савдосида воситачи ва суғуртачи вазифасини бажаради. Асосан, клиринг палатаси ҳар бир сотувчи учун сотиб олувчи родини ўйнайди. Шу йўсинда у очик позициялар бўйича хавф-хатарларни (таваккалчиликни) мувозанатлаштиради.

Клиринг палатаси фючерс бозорида шартномавий амалларни бажаришда иккала томондан бирининг мажбуриятини ўз зиммасига олади ва шу туфайли шартномавий амалларнинг бажарилишига кафил бўлади. Савдонинг бундай усулида фючерс бозори томонларнинг номи кўрсатилмаган ҳолда фаолият кўрсатади, яъни сотувчи ва сотиб олувчи шартнома мажбуриятларини ўзаро бир-бирлари ўртасида эмас, балки клиринг палатасига берадилар. Шу сабабли клиринг палатаси фючерс бозорида асосий воситачи бўлиб хизмат қилади.

Фючерс биржаси:

- нархларнинг ноқулай тебраниши хатарини пасайтириш;
- ноқулай вазиятлар учун ажратиладиган ғамлама капитал ҳажмини камайтириш;
- авансланган (сарфланган) капиталнинг пул шаклида қайтишини тезлаштириш;
- савдони кредитлашни арзонлаштириш;
- муомала харажатларини камайтиришга ёрдам беради.

59

Биржаларда фючерс савдоси қайси тартибда амалга оширилади?

Биржада фючерс савдоси қуйидаги тартибда амалга оширилади:

- 1| Брокерлик фирмаси ўз мижозидан фючерс шартномасини сотишга ёки сотиб олишга буйруқ олади ва бу буйруқни биржанинг амаллар бажариш залидаги ўзининг вакиллари (брокерлари) орқали бажаради;
- 2| Шартноманинг бажарилиши клиринг палатасининг аъзоси бўлган брокерлик (воситачилик) фирмасининг номига рўйхатга олинади;
- 3| Брокерлик фирмаси биржавий клиринг тугашига келиб ўзининг ёпилмаган (бажарилмаган) шартномаси учун клиринг палатаси ҳисоб-счётига кафолат бадаллини (бошланғич маржа суммасини) ўтказди. Кафолат бадалининг суммаси биржа томонидан товарнинг (қимматли қоғознинг) бозор нархидан келиб чиққан ҳолда белгиланади.

Демак, фючерс бозорида олди-сотди ишларини амалга ошириш учун ҳар бир брокер клиринг палатасига бадал суммасини тўлаши лозим. Бу бадал суммаси брокер томонидан биржавий шартномани бажариши учун кафолат бўлиб хизмат қилади.

- 4| Ҳар бир кейинги кун учун тўланадиган бадал суммаси шартнома тузиш чоғида ўрнатилган баҳо билан ҳақиқий баҳо ўртасидаги фарқни инобатга олган ҳолда тўлаб борилади. Шу йўсинда ҳар куни бадал суммасини бозор нархига мувофиқлаштириш натижасида брокерлик фирмаси олдинги кун учун тўлаб қўйган бадал суммасига қўшимча (тафовут фарқи) суммасини тўлайди ёки клиринг палатасидаги ҳисобидан тўлаб қилинган суммадан ортиқча бўлган қолдиқ сум-

масини қайтариб олади. Худди шу принцип асосида брокерлик фирмаси ва унинг мижози ўртасида ўзаро муносабатлар ўрнатиледи.

5 Қайтма (офсет) шартномавий амални бажариш йўли билан фючерс шартномаси хоҳлаган кунда ёпилиши мумкин. Айнан, депозит сертификатиға тузилган фючерснинг харидори клиринг палатаси олдидаги ўз мажбуриятини худди шунга ўхшаш типик шартнома-ни сотиш йўли билан ёпади. Олинган фойда (даромад) ёки бой берилган даромад фючерснинг сотилиши ва сотиб олиниши баҳолари нисбати билан аниқланади.

6 Агар шартнома (фючерс) товар етказиб бериш муддатигача ёпилмаган бўлса, у ҳолда мижоз ўз мажбуриятини бажариши лозим, яъни биржа томонидан қарама-қарши позицияси бўлган савдо иштирокчилари ичидан ихтиёрий равишда аниқланадиган контрагенти, товарнинг пулини тўлаши ёки товарни етказиб бериши керак. Бунда товар фючерсидан фарқи шуки молиявий фючерс билан боғлиқ ҳолатда қимматли қоғозларни эгасига етказиб бериш ишлари (поставка) қўлланилмайди.

Якуний муносабатлар савдонинг охириги кунда қўшимча маржа суммасини ошириш ёки камайтириш йўли билан ҳал қилинади. Бошқача қилиб айтганда, мижоз фючерсдан тушган даромад суммасини клиринг палатасидан олади ёки фючерсдан бой берган даромад суммасини клиринг палатасига ўтказеди.

Шундай қилиб, фючерс ёрдамида бажариладиган савдо, олди-сотди шароитида:

- томонлар мажбуриятининг бажарилиши бўйича қўшимча қабул қилинган кафолат хавф-хатари сургуртланади;

- эркин нарх билан олди-сотди қилиш қонунлаштирилади, яъни легализация таъминланади;
- ўзига манфаатли шароитда кредит олиш имконияти бўлади;
- олди-сотди бўйича ҳисоб-китобларда сарфланадиган вақт қисқаради.

60

Депозит тилхатлари деганда нимани тушунасиз?

Депозит - бу кредит муассасаларига сақлаш учун топшириладиган қимматли қоғозлар (акция ва облигациялар)дир.

Депозит тилхатлари - бу чет эл элементларининг қимматли қоғозларини миллий валютада деномиллаштирилган эквивалентини ўзида акс эттирувчи қимматли қоғоздир. Улар мавжуд фонд бозорларига интеграция мақсадида чиқарилади. Ҳозирги вақтда ҳар бир мамлакатда ўзининг депозит тилхатлари (ДТ) мавжуд. Масалан,

- АҚШ даги ДТ;
- Европа мамлакатларидаги ДТ;
- Осиё мамлакатларидаги ДТ;

Бу депозитларни фонд бозорларида тўғридан тўғри кўлаб бўлмайди. Чунки:

- 1) Бир давлатдаги фонд бозорига тегишли мавжуд қонунлар бошқа давлатларнинг шунга ўхшаш қонунларидан фарқ қилади.
 - 2) Бир мамлакатда қимматли қоғозларни чиқариш андозлари (стандартлари) бошқа мамлакатда қабул қилинган андозаларга тўғри келмайди.
 - 3) Қимматли қоғозларни харид нархига қўшимча бўлиб қирадиган қуйидаги харажатлар турли мамлакатларда турлича бўлади:
- чет эл ва ички фонд бозоридаги брокерларга воситачилик ҳақи;

- банк-депозитларининг хизмат ҳақи (бозор баҳосидан 1% миқдорида);
- сотиб олинган қимматли қоғозни етказиб берилиши учун инвестор томонидан тўланадиган ҳақ;
- 2% миқдоридаги суғурта ҳақи;
- қимматли қоғозларни сотиб олишдаги ёки сотишдаги валюталар конвертацияси учун кетадиган харажатлар;
- конверсия учун инвестор томонидан тўланадиган фоизлар;
- инвестор учун валютани алмаштириш курсининг ўзгаришидаги хавф-хатар даражаси.

Мавжуд хилма-хилликни бартараф этиш ва фонд бозорларида эркин муомалани таъминлаш мақсадида депозит тилхатлари қўлланилади.

Ҳозирги вақтда депозит тилхатлари ичида энг кенг тарқалгани АҚШ фонд бозоридаги депозит тилхатлари бўлиб, улар чет эл эмитентларининг қимматли қоғозларини АҚШ долларарида деноминаллаштирилган эквиваленти сифатида АҚШ нинг биржавий ва нобиржавий бозорларида муомалада юради. Бугунги кунда АҚШ даги депозит тилхатларини сотиб олган инвесторларнинг 80 фоизини институционал инвесторлар ташкил қилади.

61

Депозит тилхатлари билан боғлиқ фаолият турларини қимлар амалга оширади?

Депозит тилхатлари билан боғлиқ фаолият турларини махсус банк ва инвестиция муассасалари амалга оширадидилар. Улар (дилер, брокер, трансфет-агент, депозитарий, маслаҳатчи, андеррайтер, траст ва бошқалар сифатида) инвестор ва эмитентларнинг жаҳон фонд бозорларида самарали иштирокини таъминлайдилар. Бу муассасалар ўз даромадлари ва мижозлари манфаатлари йўлида фонд ва валюта бозорларида актив фаолият юритадилар.

Профессионал муассасанинг инвесторга хизмат кўрсатиш фаолияти механизмини қуйидагича изохлаш мумкин:

- профессионал муассаса ўзининг корреспонденти билан бирга сақланаётган муомаладаги депозит тилхатлари (яъни, улар асосида жамланган акциялар) бўйича дивидендларни эмитентлардан белгиланган тартибда олади;
- олинган дивиденд суммасидан у зарур миқдорда солиқ тўлайди;
- қолган дивиденд суммасини мавжуд валюта курси бўйича конверсия қилиб, депозит тилхати эгаси (инвестор) га тўланишини таъминлайди.

Бунда профессионал муассасаларнинг даромади эмитент ва инвесторга кўрсатилган хизматлари учун олган ҳақларидан иборат бўлади.

62

Депозит тилхатларининг курс нархига валюта бозоридаги валюталар курсининг ўзгариши таъсир қиладими?

Ҳа, таъсир қилади. Бу эса профессионал муассасаларга кўшимча даромад олиш имконини беради. Масалан, агар депозит тилхатининг АҚШ долларида ифодаланган баҳоси қандайдир бир вақтнинг ичида унинг асосида ётган қимматли қоғознинг чет эл валютасидаги баҳосидан фарқ қилса, у ҳолда фонд бозоридаги профессионал муассасаларда арбитраж ўйинини амалга ошириш орқали депозит тилхатларини бир бозордан сотиб олиб бошқа бозорда сотиш ва натижада валюталарни курс нархи бўйича алмаштириш асосида даромад олиш имконияти пайдо бўлади.

АҚШ фонд бозорида бир дона депозит тилхати, одатда, чет эл эмитентининг бир дона қимматли қоғозини (акцияси ёки облигациясини) ўзида мужассамлаштиради. Агар

чет эл эмитентининг қимматли қоғозининг баҳоси АҚШ фонд бозори томонидан қимматли қоғозга белгилаган баҳосидан кескин фарқ қилса, у ҳолда, муомалага чет эл эмитентининг бир неча дона бир турли қимматли қоғознинг баҳосига тенг келувчи бир нечта депозит тилхати чиқарилиши мумкин ёки аксинча, муомалага чет эл эмитентининг бир дона қимматли қоғози баҳосига тенг келувчи бир нечта депозит тилхати пакетлари чиқарилиши мумкин.

Кўпчилик ҳолларда депозит тилхатларининг чиқарилиши Америка банклари ёки инвестиция муассасалари томонидан, чет эл эмитентларига бўлган қизиқишларининг ошиб бориши муносабати билан амалга ошириляпти. Сўнги йилларда депозит тилхатлари чет эл эмитентларининг ташаббуси билан АҚШ фонд бозорига чиқариляпти ва шу орқали чет эл эмитентлари АҚШ бозорида кўшимча капитал тўплашга эришяптилар.

63

Варрант нима?

Варрант — бу эгасига муайян вақт учун ёки муддатсиз шарт билан шартномада кўрсатилган нархда қимматли қоғозни сотиб олиш ҳуқуқини берувчи гувоҳнома (сертификат) дир. У амалдаги капитални иқтисодиётга сафарбар қилиш учун эмас, кўпроқ уларни қайта тақсимлашда кенг қўлланилади.

Айрим ҳолларда варрант қимматли қоғозларни сотиб олишни рағбатлантириш мақсадида улар билан биргаликда берилади. Варрант — омборхоналар товарларни сақлаш учун қабул қилганлигини тасдиқловчи гувоҳнома вазифасини ҳам бажаради. У муайян товарни сотишга ёки кафилликка олинганлигини тасдиқловчи ҳужжат ролини ўйнаши мумкин.

Варрант номи ёзилган ва номи ёзилмаган (тақдим этувчига тегишли) кўринишларида бўлади. У қимматли қоғоз бозорларида худди акцияга ўхшаб муомалада бўлади.

64

Приватизация чеки (купони) деганда нимани тушунаси?

Приватизация - бу давлат мулкани, иқтисодиётдаги давлат секторини хусусийлаштиришни билдиради. Приватизация давлат мулки монополиясини тугатиш, эркин соҳибкорлик ташаббусига йўл очиш, бозор иқтисодиётини рағбатлантириш мақсадида амалга оширилади.

Приватизация чеки - бу қимматли қоғозларнинг махсус бир тури бўлиб, уни акционерлик жамиятлари эмас, балки фақат давлат муомалага чиқаради. Улар ўз эгасига давлат тасарруфидан чиқарилган (масалан, акционерлик жамияти кўринишида хусусийлаштирилган) корхоналарнинг махсус аукционлар (ким ошди савдоси) орқали сотувга қўйилган акцияларига ёки махсус инвестиция фондларининг акцияларига алмаштириб олиш ҳуқуқини беради. Шу асосда приватизация чеклари фуқароларни мулк эгасига айланишини таъминлайди.

Приватизацияни амалга оширишнинг ва шунга муносиб равишда приватизация чекларини қўллашнинг бир неча йўллари мавжуд:

- 1) Давлат корхоналарини акционерлар жамиятига айлантириб, унинг молу-мулки ҳисобидан чиқарган акцияларни халққа сотиш. Акцияни сотиб олган киши мулкдорга айланади.
- 2) Ижарага олинган давлат корхонасини ижарачилар жамоаси томонидан ўзи ишлаб топган пулга ёки қарзга сотиб олиб, уни жамоа мулкига айлантириш. Бунда янги мулкдорлар халқ эмас, фақат корхона жамоаси бўлади.

- 3) Давлат мулкани қийматиға қараб чиқарилган сертификатлар ёки ваучерларға биноан фуқароларға бепул бериш. Бунда мулк халқ ўртасида тарқатилади, чунки сертификат ва ваучер корхона акциясини сотиб олиш ҳуқуқини беради.
- 4) Давлат мулкани фақат танилган, ишнинг кўзини биладиган, масъулиятни зиммасига ола биладиган тадбиркорларға, бошқарувчиларға (мененжерларға) сотиш. Бунда ҳам маълум қатламгина мулк соҳибига айланади.
- 5) Давлат мулкани хорижий қарзни узиш мақсадида чет эл фирмалари ва фуқароларига бериш. Бунда миллий мулк ҳисобидан хорижий мулк ўсади.
- 6) Давлат мол-мулкани аукционларға ким ошди савдоси орқали сотиш. Бунда ҳам фақат маълум тоифадаги кишиларгина янги мулк соҳибига айланадилар.

Приватизация чеклари орқали хусусийлаштириш давлат корхоналарини ижтимоий мулкка ўтказишнинг самарали усули сифатида намоён бўлди. Чунки бу усул қатор собиқ социалистик давлатлар (масалан, Чехословакия, Руминия, Польша, Литва, Россия, Қозоғистон, Мўғулистон) тажрибасида кенг қўлланилган ва ёппасига хусусийлаштириш деб юритилган.

Қайд этилган мамлакатларда приватизация чекларининг турлари (масалан, Қозоғистонда - приватизация инвестиция купонлари, Польшада - акцияга эгаллик қилиш ҳуқуқини берувчи гувоҳнома, Россияда - приватизация чеки¹ ўз моҳиятига кўра ўхшаш бўлсада, улар бир-бирларидан:

- муомалага чиқариш ва муомаладан қайтариб олиш;
- қиймат кўрсаткичлари;
- кенг аҳоли орасида жойлаштириш;
- эркин муомаласи ва акцияларға айланштириш каби махсус белгилар бўйича фарқ қиладилар.

¹ Приватизация чеки (купони) ўз эгасига на дивиденд, на фоиз олиб келади. Аммо ваучер ёки приватизация чеки (купони) эгалари уни даромад келтирувчи қимматли қоғозларға алмаштиришлари мумкин.

65

Мулкий варақа нима?

Сўнги йилларда кўзгалмас мулк бозори кенг ривожланиб бормоқда. Бу эса ўз навбатида хилма-хил ҳосилавий қимматли қоғозларнинг пайдо бўлишига олиб келмоқда. Шулардан энг оддийси мулкий варақа ҳисобланади. Бу варақани хоҳлаган фуқаро ёки хўжалик юритувчи субъект уй-жой сотиб олиш мақсадида (ҳар бири 0,1 м/2 нинг қийматига тенг бўлган) битта ёки бир нечта варақани сотиб олиши мумкин. Мулкий варақанинг сони сотиб олиши лозим бўлган уй-жойдаги хоналар сонига ва унинг тўлаш имкониятига боғлиқ.

Мулкий варақа фуқаролар қўлидаги пулнинг қадрсизланишидан сақлаб қолади. Уй-жойнинг валютадаги баҳоси ҳар доим ошиб борган ва бундан кейин ҳам ошиб боради. Пропорционал равишда мулкий варақа баҳоси ҳам ошиб боради. Бундан ташқари, мулкий варақа 100 фоизлик ликвидликка эга. Истаган пайтда унинг эгаси жорий курс билан сотиб олган ташкилотига қайтадан сотиши мумкин.

66

Коносамент нима?

Коносамент - бу юкни ташишга қабул қилинганлиги ва ташувчининг юкни олувчига етказиш мажбуриятини тасдиқловчи ҳужжат, ҳосилавий қимматли қоғоз. Бу денгизда юк ташиш шартларини акс эттирувчи транспорт ҳужжатидир. Коносамент юкни қай тартибда ташишидан қатъий назар, унинг барча хили учун берилаверади.

Қимматли қоғоз бўлганлиги сабабли коносаментда юк тўғрисида барча реквизитлар бўлиши шарт. Акс ҳолда у расмий ҳужжат, қимматли қоғоз бўла олмайди. Коносамент бир неча нусхада ёзилади. Коносамент куйидаги турларга бўлинади:

- 1) Номи ёзилган коносамент, яъни уни олувчининг исми-шарифи ёзилади;
- 2) Ордерли коносамент. Юкни жўнатувчи ёки юкни қабул қилувчи ёки банкнинг буйруғига биноан юк шу ҳужжат асосида қайтариб берилади.
- 3) Номи ёзилмаган (тақдим этувчига тегишли) коносамент. Юк бориб тушган портдан юкни олиш ҳуқуқини беради. Фақат мазкур ҳужжат қўлида бўлса бас.

67

Хежирлашнинг қимматли қоғозларга қандай даҳли бор?

Хежирлаш - бу фючерс, опцион, варрант келишувларида (асосий қимматли қоғозларнинг олди-сотдиси билан бир вақтнинг ўзида бўлганлиги сабабли) нарх ва фойда хавф-хатарини суғурта қилиш шаклларида биридир. Хежирлаш сотувчи (харидор) шартномани тузиш билан айна бир вақтда ўз савдосига тенг келадиган, айтايлик, фючерс шартномаларини харид қилади (ёки сотади). Хежирлаш:

- томонлар кўрадиган эҳтимолдаги зиённи камайтириш имконини беради;
- товар нархи ўзгариши билан кўриладиган зарар фючерс бўйича олинадиган ютуқ билан белгиланади.

Банк, биржа, тижорат амалиётида валюта хатарини суғурта қилишнинг турли усуллари ҳам хежирлаш деб юрилади.

V**Б****О****Б****ХАЛҚАРО ҚИММАТЛИ ҚОҒОЗЛАР****68**

Халқаро қимматли қоғозларнинг ўзига хос хусусиятлари нималардан иборат?

89

69

Евронота нима?

89

70

Еврооблигация деганда нимани тушунасиз?

90

71

Евроакция ва халқаро депозит тилхатлари қандай мақсадларда чиқарилади?

91

68

Халқаро қимматли қоғозларнинг ўзига хос хусусиятлари нималардан иборат?

Халқаро қимматли қоғозлар қимматли қоғоз бозорларининг халқаро молиявий марказлари орқали байналминаллашиши натижасида юзага келади. Уларнинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, номинал ва бозор нархи чет эл валютасида белгиланади. Масалан, долларда аниқланган баҳо билан уларни исталган мамлакат иқтисодиётига жойлаштириш мумкин.

Халқаро қимматли қоғозларнинг қуйидаги турлари мавжуд:

- евроноталар;
- еврооблигациялар;
- евроакциялар;
- халқаро депозит тилхатлари.

69

Евронота нима?

Евронота — бу либорга асосланиб, ўзгарувчан ставкада 3 ойдан 6 ойгача муддат билан чиқариладиган корпорацияларнинг қимматли қоғозларидир. Ўз табиатига биноан қисқа муддатли бўлганлиги сабабли улар, одатда, ўрта муддатли кредитлаш учун қўлланилади. Банклар ҳам

эмитентларнинг ўрта муддатли кредитларини кафолатлайди. Айрим ҳолларда сотиб олинган евроноталар банк томонидан бошқа харидорларга такроран сотилиши мумкин.

Ҳозирги даврда евроноталар евровалюта бозорларида бир вақтнинг ўзида ҳам банк кредити, ҳам заём облигацияси ролида намоён бўлмоқда. Евронота бозори 70 йилларнинг охиридан бошлаб гуркираб ривожлана бошлади.

70

Еврооблигация деганда нимани тушунасиш?

Еврооблигация — халқаро қимматли қоғознинг тури бўлиб, 60-йилларнинг ўрталаридан бошлаб жаҳон қимматли қоғозлар бозорида иккита параллел облигациялар ва бозорлар амал қилишни бошлаган:

- миллий бозорлар учун чиқарилган чет эл заёмлари (миллий облигациялар);
- халқаро бозорга жойлаштириш мақсадида чиқарилган еврозаём (еврооблигация)лар;

Сўнгги йилларда еврооблигацияларнинг салмоғи жами халқаро облигациялар суммасининг 80 фоизига яқинини ташкил қилди. Еврооблигациялар жаҳоннинг бир нечта бозорларида қатнашиши ва реализация қилиниши мумкин.

Еврооблигациялар узоқ муддатларда: 4-7, 15, 30 ва 40 йиллик муддат билан чиқарилади. Эмитент сифатида асосан:

- ҳукумат;
- халқаро ташкилот;
- транснационал корпорациялар;
- маҳаллий ҳукуматлар;

- айрим давлат ва давлатлараро ташкилотлар бўлиши мумкин.

1990 йилда чиқарилган еврооблигацияларнинг салмоғи давлатлар миқёсида қуйидагича бўлган:

- АҚШ долларида - 52%
- Япония иенида - 68%
- Швеция франкида - 7,5%
- ФРГ маркасида - 6,4%
- ЭКЮ (халқаро ҳисоб бирлиги)да - 5%

Еврооблигацияларнинг қуйидаги турлари мавжуд:

- оддий;
- сузиб юривчи фоиз ставкали;
- ноль фоизли;
- индексланган фоизли;
- конвертирланган;
- опционли.

Ҳозирги кунда жаҳон бозоридаги еврооблигациянинг 60 фоизини оддий еврооблигациялар ташкил қилади. Бу облигацияларнинг эгалари йиллик купонлар кўринишида қатъий белгиланган фоиз оладилар. Облигация курсининг ўзгариши, одатда, кредит учун ўрнатилган фоиз ставкасининг ўзгаришига боғлиқ бўлади.

71

Евроакция ва халқаро депозит тилхатлари қандай мақсадларда чиқарилади?

Гарчи, евроакциялар жаҳон қимматли қоғозлар бозорида алоҳида ўринни эгалласа-да, улар еврооблигацияларга қараганда жуда кам миқдорда чиқарилади. Бунга сабаб:

- инвесторлар кўпроқ машҳур миллий компаниялар акцияларига қараб интиладилар;
- акцияни такрор сотиш учун халқаро иккиламчи бозорнинг йўқлиги;

- трансмилий корпорацияларнинг акцияларини чиқариш бўйича асосий эмитент эканлиги ва у акцияларнинг юқори нуфузга эга эканлиги.

Албатта, трансмилий корпорациялар барқарор евроакция бозорини барпо этишга интилишади. Чунки айнан шу йўл билан акциянинг байналминаллашувига эришадилар. Шу билан бирга, жаҳон қимматли қоғозлар бозорида депозит тилхатлари орқали савдонинг енгил амалга оширилишига ҳам эришилади.

Халқаро депозит тилхатлари, евроакцияларнинг вакили сифатида банк-депозитарийларида жойлаштирилади ва АҚШ қимматли қоғозлари бозорида муомалада бўлаётган миллий акция ўрнини босувчи депозит тилхатларига алмаштирилади.

VI**Б О Б****ҚИММАТЛИ ҚОҒОЗЛАРНИ
МУОМАЛАГА ЧИҚАРИШ ВА ДАВЛАТ
РЎЙХАТИГА ОЛИШ****72**

Қимматли қоғозлар муомаласи деганда
нимани тушунасиз? **95**

73

Кимлар қимматли қоғозлар эмитентлари
бўла олади? **96**

74

Эмитентлар исталган турдаги қимматли
қоғозларни чиқаришга ҳақлими? **97**

75

Эмитент фаолияти тўғрисида йиллик
ҳисоботда қандай маълумотлар
келтирилади? **98**

76

Эмитент молия органига ўз фаолиятига
таъсир этувчи қандай ўзгаришлар ҳақида
ахборот бериши шарт? **99**

77

Қимматли қоғозлар эмиссияси деганда
нимани тушунасиз? **100**

78	Эмиссия рисоласи нима учун зарур?	100
79	Қимматли қоғозларни эмиссия қилиш қандай амалга оширилади?	102
80	Эмитентлар қимматли қоғозларни кимлар орқали тарқатишади?	103
81	Герб йиғими нима?	104
82	Давлат томонидан қайси турдаги бозорга оид қимматли қоғозлар эмиссия қилинади?	104
83	Давлат томонидан қайси турдаги nobozor қимматли қоғозлар эмиссия қилинади?	106
84	Акционерлик жамияти қандай ташкил этилади?	106
85	Акционерлик жамиятлари қайси турдаги қимматли қоғозларни эмиссия қилади?	107

Қимматли қоғозлар муомаласи деганда нимани тушунасиз?

Қимматли қоғозлар муомаласи деганда уларни сотиб олиш ва сотиш, шунингдек Ўзбекистон Республикаси қонунларида назарда тутилган, қимматли қоғозлар эгаси алмашинувига олиб келадиган бошқа ҳаракатлар тушунилади.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида қимматли қоғозларни (депозит сертификатлари ва векселлардан ташқари) муомалага чиқариш ҳамда уларни рўйхатдан ўтказиш қоидаларини Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги тасдиқлайди.

Давлат рўйхатидан ўтказилган ҳамда белгиланган тартибда рўйхат рақамини олган қимматли қоғозларгина Ўзбекистон Республикаси ҳудудида чиқарилишига ва муомалада бўлишига йўл қўйилади. Давлат рўйхатидан ўтказилмаган қимматли қоғозларни чиқариш ғайриқонуний ҳисобланади ва бу ҳол эгасидан уларнинг ҳамда мазкур қимматли қоғозларни сотишдан тушган пулни олиб қўйилишига ва бой берилган нафнинг қопланишини ҳисобга олган ҳолда инвесторларга қайтариб берилишга сабаб бўлади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар маҳкамаси республика ҳудудидан ташқаридаги эмитентлар чиқарган қимматли қоғозларни Ўзбекистон Республикаси ҳудудида муо-

малага киритишнинг умумий қоидалари, ҳар йилги меъёрлари ва тартибини белгилаб қўяди. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар маҳкамаси Ўзбекистон Республикасининг давлатлараро шартномалар бўйича мажбуриятларини ҳисобга олган ҳолда Ўзбекистон Республикасининг ҳуқуқий тасарруфидаги эмитентлар томонидан чиқарилган ёки чиқарилиши мўлжалланаётган қимматли қоғозларни Ўзбекистон Республикаси ҳудудидан ташқарида муомалага чиқаришнинг ҳар йилги меъёрлари ва рухсат тартибини белгилаб қўйишга ҳақлидир.

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги республикада рўйхатга олинган қимматли қоғозлар ягона давлат реестрини юритади ҳамда уларнинг рўйхатини мунтазам эълон қилиб боради.

73

Кимлар қимматли қоғозлар эмитентлари бўла олади?

Қимматли қоғозлар эмитенти - бу қимматли қоғозларни чиқарувчи ва улар юзасидан қимматли қоғозларнинг эгалари олдида ўз номидан мажбуриятли бўлган юридик шахс ёки давлат органидир. Улар қаторига қуйидагилар киради:

- давлат, унинг номидан Молия вазирлиги, Марказий банк ва вазирликлар;
- маҳаллий давлат бошқарув органлари (хокимиятлар, мэриялар, муниципалитетлар);
- акционерлик жамиятлари;
- банклар ва бошқа молия кредит муассасалари (суғурта ташкилотлари, траст ва селенг компаниялари, молия синдикатлари, молиявий фондлар: мақсадли, хайрия, тижорат).

- инвестиция муассасалари (инвестиция фондлари, воситачилари, компаниялари; депозитарий, фонд биржалари, клиринг ташкилотлари, бошқарувчи компаниялар);
- бошқа турли мулкчилик шаклидаги корхоналар ва ташкилотлар.

74

Эмитентлар исталган турдаги қимматли қоғозларни чиқаришга ҳақлими?

Йўқ. Эмитентлар фаолият хусусиятлари ва мақсадларига кўра қимматли қоғозларнинг фақат маълум турларинигина, тегишли рухсат бўлгандагина белгиланган тартибда чиқаришга ҳақлидирлар. Бирор бир эмитент қимматли қоғозларнинг мавжуд барча турларини чиқара олмайди.

Қайси бир эмитентнинг қандай турдаги қимматли қоғозларни чиқариши мумкинлигини қуйидаги жадвал маълумотларидан билишимиз мумкин.

Эмитентлар ва улар томонидан чиқарилиши мумкин бўлган қимматли қоғозлар турлари

	Эмитентлар	Эмитентлар томонидан чиқарилиши мумкин бўлган қимматли қоғозлар
1	Давлат	Облигациялар, векселлар, хазина мажбуриятлари, приватизация чеклари
2	Маҳаллий давлат бошқарув органлари	Облигациялар
3	Акционерлик жамиятлари	Акциялар, облигациялар, векселлар, ҳосилавий қимматли қоғозлар
4	Банклар	Банк векселлари, банк сертификатлари, акциялар, ҳосилавий қимматли қоғозлар
5	Суғурта ташкилотлари	Суғурта полислари, ҳосилавий қимматли қоғозлар
6	Траст ва селенг компаниялари, молиявий фондлар	Махсус сертификатлар, акциялар, облигациялар, ҳосилавий қимматли қоғозлар

7	Инвестиция компаниялари ва фондлари	Акциялар, ҳосилавий қимматли қоғозлар, облигациялар (фақат инвестиция компаниялари)
8	Бошқа мулкчилик шаклидаги корхоналар ва ташкилотлар	Облигациялар, векселлар, ҳосилавий қимматли қоғозлар

Акцияларнинг чиқарилиши фақат акционерлик жамияти бор эмитентларга (банкда эса акционерлик банки бўлса) рухсат берилади. Инвестиция компанияларининг акциялари фақат юридик шахслар орасида, инвестиция фондларининг акциялари эса юридик ва жисмоний шахслар орасида тарқатилади.

75

Эмитент фаолияти тўғрисида йиллик ҳисоботда қандай маълумотлар келтирилади?

Эмитент ўзининг молия-хўжалик аҳволи ва фаолиятининг натижалари хусусида жамоатчиликка ҳар йили камида бир марта ахборот, яъни йиллик ҳисобот бериши шарт. Бу ҳисобот жорий йилдан кейинги йилнинг 1 апрелидан кечикмай эълон қилинади ҳамда эгаси ёзилган акциядорларга ва рўйхатга олувчи молия органига юборилади.

Йиллик ҳисоботда эмитент тўғрисида қуйидаги маълумотлар келтирилади:

- эмитентнинг олдинги йилги хўжалик фаолияти натижалари тўғрисидаги ахборот;
- молиявий аҳвол тўғрисидаги аудитор тасдиқлаган маълумотлар, шунингдек олдинги йилги баланслар ва аудиторнинг ҳисоботи;
- қўшимча чиқарилган қимматли қоғозлар тўғрисидаги асосий маълумотлар;
- мансабдор шахслар шахсий таркибидаги ўзгартиришларга доир асослар.

76

Эмитент молия органига ўз фаолиятига таъсир этувчи қандай ўзгаришлар ҳақида ахборот бериши шарт?

Эмитент ўз хўжалик фаолиятида содир бўлган ҳамда қимматли қоғозларнинг қийматига ёки улар юзасидан олинган даромадлар миқдорига таъсир этувчи куйидаги ўзгаришлар ҳақида ахборот бериши шарт:

- қимматли қоғозларга бўлган ҳуқуқлар ўзгарганлиги;
- мансабдор шахслар шахсий таркибида ўзгаришлар рўй берганлиги;
- эмитентнинг банкдаги счётларининг рўйхатга олинганлиги;
- эмитентнинг молиявий ҳолатини соғломлаштиришга қаратилган тадбирларни амалга ошириш даражаси;
- эмитент фаолияти қайта ташкил этилганлиги, тўхтаиб қўйилганлиги ёки тугатилганлиги;
- фавқулодда ҳолатлар оқибатида эмитент мол-мулкнинг камида 10 фоизи нобуд бўлганлиги ёки бўлмаганлиги;
- эмитент мол-мулкнинг 10 фоизидан ортиқ миқдорда нобуд бўлганлиги натижасида эмитентга нисбатан даъво қўзғатилганлиги ёки қўзғатилмаганлиги;
- устав фонди ёки эмитент асосий ва муомаладаги маблағлари қийматининг 50 фоиздан ортиқ миқдорда қарз олинганлиги (олинмаганлиги) ёки қимматли қоғозлар эмиссия қилинганлиги (қилинмаганлиги);

Бу маълумотлар икки кун ичида рўйхатга олувчи молия органига юборилиши ва мазкур ўзгаришларга оид ахборотлар эълон қилиниши шарт.

77

Қимматли қоғозлар эмиссияси деганда нимани тушунасиз?

Эмиссия - бу муомалага банк билетлари, хазина билетлари, қоғоз пуллар ва қимматли қоғозларни чиқариш демакдир.

Қимматли қоғозлар эмиссияси деганда уларни дастлабки эгалари (инвесторлар)га, яъни юридик ва жисмоний шахсларга сотиш йўли билан қимматли қоғозларни муомалага чиқариш тушунилади.

Қимматли қоғозларнинг бирламчи эмиссияси қуйидаги ҳолларда амалга оширилади:

- акциядорлик жамияти таъсис этилиб, акциялар унинг муассислари ўртасида тарқатилиши таъминланса;
- акциядорлик жамиятининг дастлабки устав сармояси (фонди)ни акциялар чиқариш йўли билан кўпайтириш кўзда тутилган бўлса;
- заём капиталини айнан облигация ва бошқа қарз мажбуриятларини чиқариш йўли билан кўпайтириш назарда тутилган бўлса.

Эмитент, шунингдек у билан келишиб туриб қимматли қоғозларни дастлабки эгаларига сотувчи инвестиция институтлари ҳар бир харидорга мазкур қоғозларни харид қилиш вақтига қадар сотиш шартлари ва эмиссия рисоласи билан танишиб чиқиш имкониятини таъминлашлари шарт.

78

Эмиссия рисоласи нима учун зарур?

Эмиссия рисоласи - бу қимматли қоғозларни чиқариш тўғрисидаги ахборотнома. Бу рисола рўйхатга олинмагунга қадар қимматли қоғозларни оммавий ахборот воситаларида реклама қилиш таъқиқланади.

ҚИММАТЛИ ҚОҒОЗЛАРНИ МУОМАЛАГА ЧИҚАРИШ ВА ДАВЛАТ РЎЙХАТИГА ОЛИШ

Эмиссия рисоласини чиқариш, уни рўйхатга олиш тартибини, шунингдек эмиссия рисоласида эълон қилиниши шарт бўлган маълумотлар рўйхатини Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги Марказий банк билан келишиб туриб белгилайди.

Эмиссия рисоласи куйидаги ахборотларни ўзида акс эттиради:

- эмитент ҳақидаги маълумотлар;
- сотишга таклиф этилаётган қимматли қоғозлар;
- қимматли қоғозларни чиқариш қоидалари ва тартиблари;
- харидорнинг мазкур қимматли қоғозни сотиб олиши ёки бундай хариддан воз кечишга қарор қилишга таъсир этиши мумкинлиги ва ҳ.к. тўғрисида маълумотлар.

Очиқ ёзилиш (обуна бўлиш) учун ҳавола этилаётган қимматли қоғозларнинг эмиссия рисоласини эмитент қимматли қоғозларни рўйхатга олувчи органга тақдим этади. У рўйхатга олингандан сўнг, мазкур қимматли қоғозларга ёзилиш бошланишидан камида ўн кун олдин матбуотда, шунингдек фонд биржасининг махсус нашрида албатта эълон қилиниши керак.

Очиқ сотувга ҳавола этилаётган акцияларни, корхоналарнинг облигацияларини чиқаришга оид ахборотларда бирон бир ўзгаришлар юзага келган ҳолларда қимматли қоғозларни чиқарувчи эмитент содир бўлган ўзгаришлар тўғрисидаги хабарни мазкур қимматли қоғозларга ёзилиш бошлангунга қадар эълон қилмоғи лозим.

Акциялар, корхоналарнинг облигацияларини чиқаришга оид эълон қилинган ахборотдаги маълумотлар нотўғрилиги аниқланган тақдирда рўйхатга олувчи молия органи бу қимматли қоғозларни чиқарувчи эмитент мазкур ахборотга тегишли ўзгаришлар киритилмагунга қадар

уларнинг тарқатилишини тўхтатиб туриш ҳуқуқига эга. Эмиссияни рўйхатга олиш учун тақдим этиладиган эмиссия рисоласидаги маълумотларнинг тўғрилиги юзасидан жавобгарлик эмитентнинг зиммасида бўлади.

79

Қимматли қоғозларни эмиссия қилиш қандай амалга оширилади?

Қимматли қоғозларни муомалага чиқариш (эмиссия қилиш) куйидаги кўринишларда амалга оширилиши мумкин:

- эмиссия рисоласини рўйхатдан ўтказиб, уни эълон қилиб, чекланмаган миқдордаги инвесторлар орасида очиқ савдо ўтказиш;
- эмиссия рисоласини рўйхатдан ўтказмай, уни эълон қилмай, оммавий эълон бермай, реклама компаниясини ўтказмай олдиндан маълум чекланган миқдордаги инвесторлар орасида хусусий йўсинда тарқатиш;

Қайд қилинган ҳолларнинг ҳар бирида Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги эмиссияларнинг энг кам ва энг кўп миқдорларини белгилаб беради.

Очиқдан очиқ йўсинда тарқатиладиган қимматли қоғозларни эмиссия қилишда куйидаги амаллар бажарилади:

- 1| Қимматли қоғозни чиқариш ҳақидаги эмитент қарор қабул қилади.
- 2| Эмиссия рисоласи тайёрланади ва эмитент томонидан тасдиқланади.
- 3| Нотариал контораси томонидан тасдиқланган эмиссия рисоласи ва қимматли қоғоз чиқариш бўйича ҳужжатлар рўйхатдан ўтказилади.
- 4| Эмиссия рисоласини нашр этиш ва қимматли қоғозлар учун обунани эълон қилади.
- 5| Қимматли қоғозларни тарқатади.

Чекланган йўсинда тарқатиладиган қимматли қоғозларни эмиссия қилишда фақат учта амал бажарилади, холос:

- 1| Қимматли қоғозни чиқариш ҳақида эмитент қарор қабул қилади.
- 2| Қимматли қоғоз рўйхатдан ўтказилади.
- 3| Қимматли қоғозлар тарқатилади.

80

Эмитентлар қимматли қоғозларни кимлар орқали тарқатишади?

Эмитентлар ўзи чиқарган қимматли қоғозларни мустақил равишда, шунингдек:

- банклар;
- инвестиция компаниялари ва
- молия брокерлари орқали комиссия ҳақ эвазига сотиш ҳуқуқига эга.

Инвестиция компаниялари эмитент билан келишиб туриб қимматли қоғозларни куйидаги шартлар асосида чиқаришга кафил ва ташкилотчи бўлишлари мумкин;

- кейинчалик бошқа инвесторларга сотиб юбориш мақсадида барча чиқарилган қоғозларни қайд этилган баҳосида ўз ҳисобларидан сотиб олиш;
- чиқарилган қимматли қоғозларнинг белгиланган муддат давомида чет инвесторлар ўртасида жойлаштиролмай қолган қисмларини ўз ҳисобларидан сотиб олиш;

Инвестиция компаниялари ва молия брокерлари тарқата олмай қолган қисмларини сотиб олиш мажбуриятини зиммаларига олмай туриб қимматли қоғозларни эмитент номидан чет инвесторларига сотиш тўғрисида эмитент билан дистрибутер шартномалари тузишлари мумкин.

Дистрибютер - бу воситачи, яъни товарни ўтказиш (савдо-сотик) бўйича воситачи. Ўз номидан ва ўз ҳисобидан товарларни олиб сотиш билан шуғулланади.

81

Герб йиғими нима?

Қимматли қоғозларни ва эмиссия рисолаларини чиқаришни рўйхатдан ўтказиш пайтида герб йиғими (солиғи) олинади. Йиғим миқдори, уни тўлаш тартиби Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари билан белгилаб қўйилади. Бошқа бирон-бир йиғим ва бож (биржа йиғими ва бошла-ридан ташқари) ундириб олиншига йўл қўйилмайди.

Бошқача қилиб айтганда, герб йиғими - бу турли келишувларни расмийлаштириш, компанияни ёки унинг акционерлик капитали кўпайганлигини рўйхатга олиш, ишончнома, ижара, облигация, акция ва бошқа қимматли қоғозларни ўтказиш ҳақидаги шартномалар, васийлик, воситачилик, вакиллик тўғрисидаги битимлардан олинadиган йиғимдир.

82

Давлат томонидан қайси турдаги бозорга оид қимматли қоғозлар эмиссия қилинади?

Давлат қимматли қоғозларни асосан бюджет камоматини қоплаш ва давлат регласини амалга ошириш мақсадида чиқаради. Хўш, давлат учун бюджет камоматини қайси бир ҳужжатлар эвазига қоплаш маъқулроқ? Буни:

- марказий банк ёки тижорат банклардан кредит олиш;
- эмиссия II (яъни товар ва хизматлар билан таъминланмаган пул массасини чиқариш);
- қимматли қоғозларни эмиссия қилиш эвазига амалга ошириш мумкин.

Бу мақсадда кредитдан фойдаланиш имконияти жуда ҳам чекланган, чунки банклар учун давлатга кредит беришдан кўра бошқа ссуда олувчиларга юқори фоиз ставкаларда қисқа муддат билан кредит бериш манфаатлироқдир.

Эмиссия II ни қўллаш ўринсиздир, чунки у инфляцияга олиб келади.

Қулай йўл - бу қимматли қоғозларни эмиссия қилишдир. Бундан инвесторлар ҳам манфаатдор, чунки улар қимматли қоғозлардан кафолатланган даромадларни оладилар.

Давлат томонидан қуйидаги турдаги бозорга оид қимматли қоғозлар эмиссия қилинади:

- 1|Хазина векселлари.
- 2|Хазина ноталари.
- 3|Хазина облигациялари.

Хазина векселлари пул маблағларига бўлган жуда ҳам қисқа муддатли эҳтиёжини қондириш мақсадида чиқарилади. Улар бўйича қарзни тўлаш муддати бир йилгача бўлади. Хазина векселлари одатда ким ошди савдосини ўтказиш йўли билан тарқатилади. Улар номинал баҳосидан имтиёз (скидка) билан сотилади. Векселни сотиш баҳоси билан скидка билан сотилган баҳо ўртасидаги фарқ вексел эгасининг даромадини ташкил қилади.

Хазина ноталари пул маблағларига бўлган қисқа ва ўрта муддатли эҳтиёжни қондириш мақсадида чиқарилади. Улар бўйича қарзни тўлаш муддати 1 йилдан 10 йилгача бўлади. Хазина ноталари купонли бўлиб, уларга тўлов муддати ва фоиз ставкалари кўрсатилган бўлади. Хазина ноталари бўйича фоиз ставкалари 6-15 фоиз атрофида бўлади.

Хазина облигациялари турли муддатларда чиқарилади. Қарзни узиш муддати 10 йилдан ошиқ бўлади. Улар ҳам купонли бўлиб, унда тўлов муддати ва фоиз ставкаси (4-14% атрофида) кўрсатилган бўлади.

83

Давлат томонидан қайси турдаги нобозор қимматли қоғозлар эмиссия қилинади?

Давлат томонидан қуйидаги турлардаги нобозор қимматли қоғозлар эмиссия қилинади:

- омонат облигациялари;
- ҳукумат ҳисоб варақасига жойлаштирилладиган туркум қимматли қоғозлар;

Омонат облигациялари - бу омонатчининг номига қайд қилиб қўйилган қимматли қоғоз бўлиб, эгаси уни сота олмайди. Аммо хоҳлаган пайтда у учун тўловни талаб қилиши мумкин. Бундай облигациялар одатда номинал қийматининг 50 фоизли баҳосида сотилади. Сотиб олиш қиймати 12 йиллик муддат ичида ҳар ярим йилда сотиб олинган баҳосига нисбатан 4 фоиздан 6 фоизгача ошиб бораверади.

Ҳукумат ҳисоб варақаларига жойлаштирилладиган қимматли қоғозлар ҳукумат агентларига, ишончли фондлар ва ҳисоб варақаларига эга бўлганларга сотилади. Улар бўйича фоиз ставкаси бозорда муомалада бўлган хазина облигацияларининг ўртача бозор даромадига асосланиб белгиланади.

84

Акционерлик жамияти қандай ташқил этилади?

Акционерлик жамияти - бу шундай корхонаки, у хўжалик ёки тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш мақсадида ҳуқуқий ва жисмоний шахслар ўртасида, шунингдек жисмоний шахслар ўртасида ихтиёрий келишув орқали уларнинг маблағлари ва мулкани бирлаштириш асосида ташқил этилади.

Акционерлик жамияти мавжуд давлат корхонасини акционерлаш ёки янги корхонани барпо этиш йўли орқали таъсис этилиши мумкин.

Давлат корхонасини акционерлаш корхона мол-мулкани инвентаризациялаш, қайтадан ҳисоб-китоб қилиб чиқишдан бошланади. Корхонанинг асосий фондлари ва оборот маблағлари миқдори аниқланиб, шу миқдорга тенг суммада акция чиқарилади. Акцияни энг аввал корхонада ишловчилар ва хизматчилар, сўнгра бошқа корхона, ташкилотлар, ҳатто банклар ва ниҳоят корхонага алоқаси бўлмаган фуқаролар сотиб оладилар.

Агар бу пул корхонанинг қийматини қоплашга етмаса, акциянинг бир қисми насияга сотилади ва уни олганлар қарздорга айланади. Акционерлашга корхона ўзини ўзи бошқаради, эркин, мустақил товар ишлаб чиқарувчига айланади, унинг давлат билан муомаласи солиқ тўлашдан иборат бўлади.

Акционерлик жамиятлари Ўзбекистон Республикасининг “Хўжалик жамиятлари ва ширкатлари тўғрисида”, “Ўзбекистон Республикасининг корхоналар тўғрисида”ги қонуни ва бошқа қонунчилик ҳужжатлари, шунингдек таъсис ҳужжатларига асосланиб иш кўради.

85

Акционерлик жамиятлари қайси турдаги қимматли қоғозларни эмиссия қилади?

Акционерлик жамиятлари томонидан қуйидаги турдаги қимматли қоғозлар эмиссия қилиниши мумкин:

- акциялар;
- облигациялар;
- векселлар;
- ҳосилавий қимматли қоғозлар.

Акцияларни очик турдаги ва ёпиқ турдаги акционерлик жамиятлари чиқариши мумкин. Очик турдаги акционерлик жамияти акциялари бошқа акционерларнинг розигисиз қўлдан қўлга ўтиши мумкин. Ёпиқ турдаги акцио-

**ҚИММАТЛИ ҚОҒОЗЛАРНИ
МУОМАЛАГА ЧИҚАРИШ ВА ДАВЛАТ РЎЙХАТИГА ОЛИШ**

нер жамиятининг акциялари фақат муайян кишиларнинг номига берилади. Акцияларнинг бошқа кишиларга берилиш тартиби низомда белгиланади.

Ёпиқ турдаги акционерлик жамиятлари акционерларга акциялар ўрнига акцияларнинг номинал қийматига баробар бўлган миқдорда сертификатлар бериши мумкин.

VII**Б О Б****ИНВЕТОР ВА ИНВЕСТИЦИЯ
ИНСТИТУТЛАРИ****86****Инвестиция нима?****113****87****Кимни инвестор деб аташади?****114****88****Нима учун инвесторлар қимматли
қоғозларни сотиб оладилар?****115****89****Мунтазам ва номунтазам хатарлар
туғрисида нималар дея оласиз?****116****90****Блю чип, химояли ва даромадли акциялар
деганда нимани тушунасиз?****119****91****Инвестиция институтлари деганда
нимани тушунасиз?****120****92****Инвестиция институтлари қандай
функцияларни бажаради?****120**

93	Инвестиция воситачиси (молиявий брокер ёки дилер) қандай вазифаларни бажаради?	122
94	Инвестиция маслаҳатчилари қандай вазифаларни бажаради?	123
95	Брокер, дилер, трейдер ва реестрчиларнинг фаолият турлари бир хилми?	124
96	Инвестиция компанияси қандай функцияларни бажаради?	125
97	Холдинг компаниялари деганда нимани тушунасиз?	126
98	Молиявий компаниялар ва молиявий гуруҳлар холдингдан нима билан фарқ қилади?	127
99	Инвестиция фонди қандай фаолият кўрсатади?	128
100	Инвестиция фондининг қандай турларини биласиз?	129
101	Инвестиция фонди нималарга ҳақли эмас?	131
102	Инвестиция фонди қандай бошқарилади? Унинг даромади нимадан ташкил топади?	132

103	Бошқарувчи компания (капитал бошқарувчиси) қандай вазифаларни бажаради?	133
104	“General pool” корпорацияси тўғрисида нималар дея оласиз?	134
105	Клиринг палатаси (ташкilotи) қандай вазифаларни бажаради?	135
106	Фонд дўконларини ҳам инвестиция институтлари деса бўладими?	136
107	Фонд дўконларининг асосий вазифалари ва қулайлиги нималардан иборат?	137
108	Инвестиция институтларининг бирлашма (уюшма)лари нима мақсадда ташкил этилиши мумкин?	139
109	Депозит, депонент ва депозитарий деганда нимани тушунасиз?	139
110	Депозитарий фаолиятининг ўзига хос хусусияти нимада?	140
111	Депозитарий ўз фаолиятида қандай ҳисоб турларини қўллайди?	141
112	Депозитарийнинг мажбуриятлари нималардан иборат?	143
113	Депозитарий қандай қўшимча вазифаларни бажариши мумкин?	143

114	Депозитарий нималарга ҳақли эмас?	144
115	Қимматли қоғозларни депозитга сақлашда “очик” ва “ёпиқ” усулларнинг моҳияти нимада?	144
116	“Вақт” миллий депозитарийси тўғрисида нималар дея оласиз?	145

Инвестиция деганда иқтисодни ривожлантириш мақсадида мамлакат ёки чет элларда турли тармоқларга узоқ муддатли капиталнинг киритилиши тушунилади. Бошқача қилиб айтганда, инвестиция - бу хусусий сармоядор ёки давлат томонидан иқтисоднинг турли соҳаларига ҳамда қимматли қоғозларга узоқ муддатга қўйилган маблағдир. Унинг луғавий маъноси капитал сарфлар тушунчасига тўғри келади.

Инвестициянинг молиявий ва реал турлари мавжуд. Молиявий инвестиция акция, облигация ва бошқа турли қимматли қоғозларни сотиб олишга сарфланади. Реал инвестиция эса мамлакат ичкарасида ва чет элларда ишлаб чиқариш (саноат, қишлоқ хўжалиги, қурилиш ва ҳ.к.)га капитал қўйиш, шунингдек, ёш суверен давлатларга қарз ва субсидия бериш шаклларида амалга оширилади.

Сўнги йилларда халқаро иқтисодий муносабатларда инвестицион ҳамкорлик ривож топди. Бундай ҳамкорликнинг ҳам реал, молиявий ва интеллектуал (мутахассисларни курсларда тайёрлаш, тажрибани, лицензияларни, ноухауни бериш, ҳамкорликда бажариладиган илмий ишланмаларни ва бошқаларга сарфлаш каби) типлари мавжуд. Инвестицион ҳамкорлик умумжаҳон ва миллий муаммоларни ҳал этишга хизмат қилади.

87

Кимни инвестор деб аташади?

Инвестор - бу қимматли қоғозларни ўз номидан ҳамда ўз ҳисобидан сотиб олувчи корхона, ташкилот, банк ва бошқа молия мажмуаси ёки алоҳида фуқародир. Унинг луғавий маъноси пул қўйган киши ёки омонатчи тушунчасига мос келади.

Инвесторлар қимматли қоғозлар бозорида индивидуал ва институционал хусусийлаштириш асосида ташкил этилган акционерлик жамиятларида ишлайдиган акциядорлар (яъни жамият аъзолари) ва акциядор аҳоли (ҳар бир шахс) киради.

Институционал инвесторларга мулкчиликнинг турли шаклларидаги махсус лицензияга эга бўлган корхоналар, банклар ва бошқа молия-кредит муассасалари (суғурта ташкилотлари, молия, траст ва селенг компаниялари, но-бюджет фондлари, мақсадли фондлар, хайрия ва тижорат фондлари), инвестиция муассасалари (компаниялари ва фондлари, воситачилари, бошқарувчилари, маслаҳатчилари) киради.

Ўзбекистон Республикасининг фуқаролар ва юридик шахслар тўғрисидаги қонунларига мувофиқ қимматли қоғозлар бозорида инвесторлар сифатида хорижий фуқаро ва компаниялари ҳам иштирок этишлари мумкин. Улар у ёки бу мамлакатга ўз сармояларини йўналтиришда:

- сиёсий ва демографик вазиятни;
- фонд биржаларидаги шароитни;
- сармояларни суғурта қилиш ҳолатини;
- давлат кафолатини;
- иқтисодий ривожланиш, фаоллик ҳолати ва бошқа омилларни тўла ҳисобга оладилар.

Яъни қайси мамлакат ёки соҳа кўпроқ даромад келтирса, шароит қулай бўлса, инвестиция ўша ёққа йўналтирилади.

88

Нима учун инвесторлар қимматли қоғозларни сотиб оладилар?

Қимматли қоғозларга инвестиция қилувчи инвесторнинг мақсади - даромад олишдир. Ўз капиталини ошириш ёки ҳеч бўлмаса инфляциядан сақлаб қолишдир. Тадбиркор инвестор нафақат бугунги кун билан яшайди. У келажакдаги раванқини ҳам ўйлайди. Сир эмас, бозор шароитида турли хавф-хатар (масалан, инфляция, банкротлик, беқарорлик)га дуч келиш мумкин. Бундай шароитда элемент ўзи чиқарган қимматли қоғозлари бўйича олган мажбуриятларни бажара олмаслиги ёки етарлича даромад тўлай олмаслиги ҳам мумкин.

Хўш, қандай турдаги қимматли қоғозни ва қайси компаниядан сотиб олишни инвестор маъқул топмоғи лозим?

У дастлаб инвестиция қўядиган компаниянинг тури ва мақсадига эътибор бериши керак. Бу таснифлар турлича бўлиши мумкин.

Индивидуал ва институционал инвесторларнинг мақсадлари ва типлари

Г/н	Инвесторлар тури	Инвесторларнинг мақсади
1	Консерватив	Инвестициясининг хавфсизлигини таъминлаш;
2	Тажовузкорроқ	Инвестициясини хавф-хатардан сақлаш плюс даромад олиш;
3	Тажовузкор	Даромад плюс инвестициясини ўстириш;
4	Тажрибали	Даромад плюс инвестициясини ўстириш плюс инвестициясининг ликвидлигини таъминлаш
5	Ўта тажрибали, уста	Максимум даромад

Инвесторлар ишни қимматли қоғознинг турини танлашдан бошлаши керак. Бунда улар инвестиция қилишнинг қуйидаги олтин қоидасини билмоғлари даркор:

Қимматли қоғозларга йўналтирилган инвестициядан олинадиган даромад шу даромадни олиш учун йўл кўйган хавф-хатарнинг таваккаллик даражасига тўғри пропорционалдир.

Бунда таваккалликнинг натижаси зарар кўриш ёки кутилган нафни ололмаслик бўлади.

Сарфлаган пул маблағларининг тез ва кафолатланган даромад билан қайтишини истаган инвестор қисқа муддатли (1 йилдан 3 йилгача) хазина векселларини сотиб олгани маъқулдир. Узоқ муддатга инвестиция қилиб, қатор йиллар ичида кафолатланган даромад олиш истагида бўлган инвесторлар эса хазина облигацияларини (10-30 йил муддатга) сотиб олишлари мақсадга мувофиқдир.

Хукумат облигациялари учун хавф-хатар нолга тенг. Улар бўйича солиқ тўланмайди.

89

Мунтазам ва номунтазам хатарлар тўғрисида нималар дея оласиз?

Чет эл мамлакатлари иқтисодчилари умумий хавф-хатарни ва у билан боғлиқ инвесторнинг сармоячилиқдаги таваккаллик даражасини икки тоифага бўлишади:

- мунтазам;
- номунтазам (ахён-ахёнда)

Мунтазам хавф-хатар (ёки инвесторнинг ушбу хавф-хатар бўйича таваккалчилиги) мамлакатдаги ва умуман олганда жаҳондаги умумиқтисодий ва умумсиёсий шароитга, шунингдек ресурслар нархининг ошишига ва молиявий активларга бўлган бозор нархларининг пасайишига боғлиқ бўлади. Шу нуқтаи назардан мунтазам хавф-хатарлар тоифасига қуйидагилар киради:

- фоиз тўловлари миқдорининг ўзгариши;
- умумбозор нархларининг беқарорлиги;

- инфляция даражаси;

Инфляция шароитида фоиз тўловлари даражасининг ўзгариши айниқса долзарб масаладир. Чунки инфляция даврида пулнинг қадрсизланиши:

- янги қарз мажбуриятларини ҳаддан ташқари қимматлаштириб юборади;
- аввал чиқарилган қимматли қоғозларни қадрсизлантиради;
- қисқа муддатли кредитларни жонлантиради;
- узоқ муддатли кредитларни мақсадга мувофиқ қилмай қўяди; нарх-навони ошириб юборади ва ҳ.к.

Умумбозор нархларининг пасайиши хавф-хатари бир вақтнинг ўзида муомаладаги қимматли қоғозлар нархларининг пасайиб кетиши билан боғлиқ. Бу хавф-хатар энг аввало акцияларга тегишли бўлиб, умумдавлат барқарорсизлигидан келиб чиқади.

Умумиқтисодий шароитнинг ёмонлашуви корхоналар ва аҳолининг даромадларини камайтириб юборади, бу эса ўз навбатида капитал бозорларида талабнинг пасайишига олиб келади. Талабнинг сўниши ишлаб чиқаришни камайтиради, даромад миқдорининг пасайишига олиб келади. Ўз-ўзидан тўланадиган дивидендлар суммаси ҳам камаяди.

Инфляция хавф-хатари пулнинг харид қобилиятига боғлиқ бўлиб, инвестицияларни қадрсизлантиради.

Номунтазам хавф-хатар (ёки инвесторнинг ушбу хавф-хатар бўйича таваккаллиги) эмитентнинг молиявий аҳволига боғлиқ бўлиб, уни таҳлил қилиш мутахассислардан ва инвесторлардан маълум малака ва қобилият талаб қилади. Номунтазам хавф-хатар тоифасига қуйидагилар киради:

- ликвидлик;

- молиявий хавф-хатар;
- тармоқ хавф-хатари;

Харидорғир ва пулга тез айлантириладиган активлар (банк депозитлари, қимматбаҳо қоғозлар, моддий айланма воситалар) ликвид воситалари деб юритилади. Ликвидлик хавф-хатари қимматли қоғозларнинг бозорда жуда ҳам суи сотилиши билан боғлиқ. Инвестор ўзининг қимматли қоғозларини бозорда тез сотиб нақд пулга айлантириш имконига эга бўлиши керак.

Молиявий хавф-хатар - бу қимматли қоғозлар эмитентининг банкротлиги ёки норентабеллиги муносабати билан юзага чикувчи хатар (зарар) дир. Корхоналарнинг молиявий ҳолати уларнинг ўз капиталларини ва қарзлари нисбати билан белгиланади. Қанчалик қарзлар суммаси кўп бўлса, шунчалик акциядорларнинг дивиденд ололмаслик хавфи катта бўлади, чунки эмитентнинг тошган даромадининг асосий қисми кредиторлик қарзларини узишга кетади.

Тармоқ хавф-хатари айрим олинган тармоқларнинг иқтисодий аҳволи билан боғлиқ. Ҳар бир тармоқнинг ўзига яраша шаклланиш, ривожланиш, инкирозга учраш, банкрот бўлиш ва тикланиш давлари мавжудки, унинг ҳар бир цикли инвесторлар учун ўзига хос имкониятларини беради ёки муаммоларни келтириб чиқаради.

Шуни қайд қилмоқ лозимки, агар мунтазам хавф-хатарлар малакали мутахассислар томонидан ўрганилиб инвесторлар учун зарурий таклифлар берилса, номунтазам хавф-хатарларни кўпчилик инвесторларнинг ўзлари таҳлил қилишлари мумкин. Бунинг учун инвесторларга эмиссия рисоласи (паспорти) ва бухгалтерия баланси бўлса кифоя.

90

**Блю чип, ҳимояли ва даромадли
акциялар деганда нимани
тушунасиз?**

У ёки бу турдаги қимматли қоғозларга, айтайлик, акцияни сотиб олишгача, инвестиция қўймоқчи бўлган инвестор дастлаб компания тўғрисида қуйидаги ахборотларга эга бўлиши лозим:

- 1 | Компания нима билан шуғулланади?
- 2 | Компаниянинг акциядан оладиган даромади қанча?
- 3 | Компания қанча дивиденд тўлайди?
- 4 | Акциянинг жорий нархи олдинги йилнинг қуйи ва юқори чегарасидан қанчага фарқ қилади?
- 5 | Компаниянинг захиралари қай даражада?
- 6 | Компаниянинг бугунги ва эртанги бозори қандай?
- 7 | Компаниянинг бошқариш даражаси қандай, унинг раҳбарларига бўлган ишонч қай даражада?
- 8 | Компаниянинг тараққиёти ва кенгайтириш режалари қандай?

Шундан сўнг у танлаб олган компаниядан ўзига маъқул бўлган акция турини сотиб олишга инвестицияни сарфлайди. Барқарор тармоқларда қуйидаги акцияларнинг турлари бўлади:

- блю чип;
- ҳимояли акциялар;
- даромадли акциялар;

Блю чип - бу шундай компаниянинг акциясики, у компаниянинг товарлари ўз сифати билан бозорда мустаҳкам ўрнашиб олган ва шу туфайли унинг эгаси энг нохушлик, барқарорсизлик ҳолатида ҳам етарли даражада фойда олиб, дивиденд тўлай олади.

Ҳимояли акциялар. Бу акциялар ёмонлашган конъюктура шароитида ўз барқарорлигини нисбатан сақлай оладиган ва даромад олиш ҳамда дивидендларни тўлашда кескин пасайишларга йўл қўймайдиган акциялардир.

Даромадли акциялар. Бу акциялар катта дивиденд тўланадиган акциялар.

91

Инвестиция институтлари деганда нимани тушунаси?

Инвестиция институти деганда бевосита қимматли қоғозлар операцияси билан шуғулланувчи юридик шахслар тушунилади. Уларни қимматли қоғозлар (молиявий активлар) бозори “профессионали” деб ҳам юритишади. Қимматли қоғозлар бозорида инвестиция институтларининг қуйидаги турлари фаолият кўрсатишлари мумкин:

- молия брокери ва дилери (инвестиция воситачиси);
- инвестиция маслаҳатчиси;
- инвестиция компанияси;
- инвестиция фонди;
- бошқарувчи компания;
- депозитарий;
- ҳисоб-китоб клиринг палатаси (ташкилоти);
- қимматли қоғозлар эгаларининг реестрини сақловчи;
- қимматли қоғозларни номинал сақловчи;
- инвестиция институтларининг бошқа турлари.

Инвестиция институтлари ҳар қандай ташкилий-ҳуқуқий шаклда тузилиши мумкин. Фақатгина очиқ турдаги акциядорлик жамияти шаклида ташкил этилиши мумкин бўлган инвестиция фонди бундан мустасно.

Инвестиция институтларини ташкил этиш, уларнинг фаолият кўрсатишлари ва уларни тугатиш тартиби Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатларида белгилаб қўйилади.

92

Инвестиция институтлари қандай функцияларни бажаради?

Инвестиция институтлари қуйидаги функцияларни бажаради:

- воситачилик қилиш. Бунда у қимматли қоғозларни чиқаришни ташкил қилади. Учинчи шахс фойдасини таъминлаш шарти билан у қоғозларни тарқатиш кафиллигини беради;
- қимматли қоғозларни чиқариш мақсадида инвесторларнинг пул маблағларини жалб қилиш;
- қимматли қоғозларни эмиссия қилиш ва уларни тарқатиш бўйича маслаҳат хизматини ўташ.

Эмитентлар ва инвесторлар ўз манфаатларини кўзлаб қимматли қоғозлар бозори профессионалларига (инвестиция муассасаларига) мурожаат қиладилар. Яъни эмитентлар ўзлари чиқарган қимматли қоғозларини қисқа муддат ичида ва қимматроқ нархда сотиш мақсадида бўладилар. Инвесторлар эса ишончли, сифатли, юқори даромадли ва таваккаллик хавф-хатари даражаси кам бўлган қимматли қоғозларни сотиб олиш истагида бўладилар.

Инвестиция институтлари ўз фаолиятларини фақатгина Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг махсус лицензиясини олган тақдирдагина бошлашлари мумкин. Лицензия қуйидаги фаолиятларнинг биттасига ёки икки-учтасига берилиши мумкин:

- молиявий брокер (воситачи);
- инвестиция компанияси;

Инвестиция компанияси фонд биржаси орқали молиявий брокерлик фаолиятини бажаргандагина биринчи ва учинчи фаолиятни бирлаштиришга рухсат этилади. Банклардан ташқари бирорта жисмоний ёки юридик шахс ўзининг маблағи ҳисобидан ёки учинчи шахс топшириғи билан қимматли қоғозлар бозорида фаолият кўрсатишга ҳақли эмас. Бунинг учун улар Марказнинг (қимматли қоғозлар бозори фаолиятини мувофиқлаштириш ва назорат қилиш маркази) лицензиясини олишлари шарт.

Инвестиция институтларининг қимматли қоғозлар бозорида фаолият кўрсатишлари учун қуйидаги шартлар талаб қилинади:

- қимматли қоғозлар операциясини бажариш бўйича Марказнинг лицензияси;
- тўла штатда ишлаётган, қимматли қоғозлар билан ишлаш ҳуқуқини берувчи малака аттестациясига эга бўлган мутахассиснинг мавжудлиги.

Фақат малака аттестати бор шахсгина инвестиция институтлари номидан фаолият кўрсатишга ҳақлидир.

93

Инвестиция воситачиси (молиявий брокер ёки дилер) қандай вазифаларни бажаради?

Қимматли қоғозлар бозорида воситачиликни инвестиция воситачилари амалга оширадилар. Улар брокерлик (дилерлик) вазифасини бажарадилар. Брокерлар қимматли қоғозлар олди-сотдисиди ўз миждозларининг агенти бўлиб хизмат кўрсатади. Брокер ўз миждози билан тузилган комиссия шартномаси асосиди унинг қимматли қоғозларини янги инвесторга сотиш учун қабул қилиб олади ёки инвестор (миждоз) учун унинг топшириғига биноан (топшириқ шартномасига асосан) қимматли қоғозларни сотиб олади. Юридик ёки жисмоний шахс молиявий брокер бўлиши мумкин.

Комиссия шартномаси тузилганда қимматли қоғозларнинг олди-сотдиси брокер номидан амалга оширилади. Топшириқ шартномаси тузилганда эса миждоз номидан амалга оширилади. Бунда қимматли қоғозлар брокерники бўлмаганлиги сабабли уларнинг суммасини брокер ўзининг бухгалтерлик балансида ҳисобга олмайди, яъни балансдан ташқари ҳисобда сақлайди.

Брокерлик хизмати учун инвестиция воситачисига шартнома суммасидан фоиз миқдорида комиссия ҳақ тўланади.

Воситачи бўлиш брокерлик идора (контора)сининг капитали давлат меъёрий ҳужжатлари томонидан белгиланган миқдордан кам бўлмаслиги лозим. Бу капиталнинг суммаси куйидагича ҳисобланади:

- баланс пассивидаги “Хусусий воситалар манбаи” 1-қисмининг якуний қатор суммасидан номатериал активларнинг қолдиқ баҳоси (активнинг 1-қисми, 012 қатор) ва акциядорларнинг низом фондини тўлаш бўйича қарзлари (активнинг 1-қисми, 060 қатор) суммаси айрилади.

Инвестиция воситачиси ўз маблағлари ҳисобидан дилерлик фаолиятини ҳам юритиши мумкин. Муайян қимматли қоғозларни сотиб олиш ва сотиш нархларини ошқо-ра эълон қилиш ҳамда ушбу қимматли қоғозларни эълон қилинган нархлари бўйича сотиб олиш ва сотиш мажбуриятини олиш йўли билан ўз номидан ва ўз ҳисобидан қимматли қоғозларга доир олди-сотди битимларини тузиш дилерлик фаолияти ҳисобланади.

94

Инвестиция маслаҳатчилари қандай вазифаларни бажаради?

Қимматли қоғозлар бозорида маслаҳат бериш фаолияти билан шуғулланувчи инвестиция институти инвестиция маслаҳатчиси деб аталади. Юридик ёки жисмоний шахс инвестиция маслаҳатчиси бўлиши мумкин. Улар қуйидаги фаолият турларини бажаради:

- қимматли қоғозлар бозорини ва унинг иштирокчиларини таҳлил қилиш ва истиқболини аниқлаш;
- молиявий воситаларни (молиявий мажбуриятларни) экспертиза қилиш;
- қимматли қоғозлар чиқариш, уларни жойлаштириш ва муомалага киритиш;
- мутахассисларни қайта тайёрлаш;
- юридик ва жисмоний шахслар инвестиция сиёсатини амалга ошириш;
- ҳуқуқий масалалар бўйича маслаҳатлар бериш;
- қимматли қоғозларнинг фонд биржаси савдоларига киритилишини ташкил этиш ва амалга ошириш;

- қимматли қоғозлар билан боғлиқ амалларни бажариш бўйича услубий ва меъёрий ҳужжатларни ишлаб чиқиш ва тайёрлаш;
- қимматли қоғозларнинг сифат кўрсаткичларини (рейтингини) аниқлаш ва самарадорлигини ҳисоблаш;
- қимматли қоғозлар тўпламини (портфелини) аниқлаш ва уни юритилишининг умумий стратегиясини ишлаб чиқиш, тўпламни бошқариш бўйича маслаҳат бериш;
- ахборот хизматини кўрсатиш;
- хусусийлаштириш бўйича ҳужжатлар тайёрлаш;
- хусусийлаштирилган корхоналар мулкани баҳолаш;
- акционерлик жамиятларининг таъсис ва ички меъёрий ҳужжатларини тайёрлаш;
- олди-сотди ва траст бўйича бошқариш шартномаларининг лойиҳаларини ишлаб бериш ва ҳ.к.

Инвестиция маслаҳатчилари пудрат ишларини бажариш ёки илмий-техникавий маҳсулот яратиш учун тузилган шартномалар асосида хизмат кўрсатадилар.

Инвестиция маслаҳатчисининг капитали давлат меъёрий ҳужжатлари томонидан белгиланган миқдордан кам бўлмаслиги лозим. Бу капиталнинг суммасини аниқлашда юқорида келтирилган брокерлик идорасининг капиталини ҳисоблаш усули қўлланилади.

Инвестиция маслаҳатчиси ўз фаолиятини бошқа турдаги фаолиятлар билан бирга қўшиб олиб бора олмайди.

95

Брокер, дилер, трейдер ва реестрчиларнинг фаолият турлари бир хилми?

Брокер (биржа маклери, коммиссионер, куртёе сток-брокер) - бу қимматли қоғозлар олди-сотдиси ўз миқозининг топшириғига биноан ва миқознинг ҳисобидан бажа-

рувчи профессионал. Брокернинг хизмат ҳақи куртаж дейилиб, унинг миқдори олди-сотди шартномаси суммасига нисбатан фоиз ҳисобида ифодаланadi. Қимматли қоғозлар бозорида брокер вазифасини инвестиция воситачиси (молиявий брокер) бажаради.

Дилер қимматли қоғозларни ўзи учун ўз ҳисобидан сотиб олади. Унинг мақсади - даромад олиш учун сотиб олган қимматли қоғозларни юқорироқ нархда қайта сотиш. Дилер вазифасини инвестиция компанияси бажаради.

Трејдер - бу фонд биржасининг савдо залида брокерлик фирмасининг вакили сифатида фаолият кўрсатади. Фирма номидан сотиш ва харид учун буюртма қабул қилади.

Реестрчилар - бу акциядорлар реестрини юритувчи юридик шахслардир. Эмитентнинг акциядори ёки эмитентнинг акцияларини назорат қилувчи юридик шахслар реестрчи фаолиятини бажаришлари мумкин эмас. Акциядорлар реестрини белгиланган тартибда инвестиция муассасалари ва эмитентлар юритишлари мумкин.

Реестрчилар фаолиятига қуйидагилар киради:

- акциядорлар реестрини юритиш тизимини ҳосил қилувчи маълумотларни тўплаш;
- маълумотларни рўйхатга олиш;
- маълумотларни тартиблаш ва бериш.

Реестр юритиш тизимининг асосини махсус депозитарийлар ташкил этади.

96

Инвестиция компанияси қандай функцияларни бажаради?

Инвестиция компанияси юридик шахс бўлиб, одатда, Россия Федерациясида ва бошқа кўп давлатларда очик турдаги акционерлик жамияти кўринишида тузилади. У қуйидаги вазифаларни бажаради:

- қимматли қоғозларни чиқаради;
- қимматли қоғозларнинг тарқатилишини кафолатлайди;
- қимматли қоғозларнинг баҳосини эълон қилади, яъни уларни котировка қилади (бозор нарҳини белгилайди);
- инвестиция дилери сифатида фаолият юритади;
- ўз акцияларини чиқаради ва сотади;
- фақат фонд биржасида брокерлик фаолиятини юритади. Уларга нобиржавий бозорда фаолият кўрсатишман қилинади.

Инвестиция компаниясининг капитали давлат меърий ҳужжатлари томонидан белгиладиган миқдордан кам бўлмаслиги лозим. Улар ўз капиталини фақат мутахассисларнинг маблағлари ҳисобидан, шунингдек, реинвестиция қилинган ўз маблағлари ҳисобидан ташкил этадилар ва юридик ҳамда жисмоний шахсларга сотиладиган ўз қимматли қоғозларини эмиссия қиладилар.

Инвестиция компаниялари аҳолининг омонатлари ва маблағлари ҳисобидан ўз жалб этилган ресурсларини ташкил этиш ҳуқуқига эга эмаслар. Инвестиция компанияларининг капиталини аниқлашда брокерлик идорасининг капиталини ҳисоблашда қўлланилган усулдан фойдаланилади.

Инвестиция компаниялари холдинглар, молиявий гуруҳлар ва молиявий компаниялар кўринишида фаолият юритишлари мумкин.

97

Холдинг компаниялари деганда нимани тушунаси?

Холдинг компанияси - бу бошқа акционерлик жамиятларини назорат қилиш ва фаолиятини бошқариш мақсадларида уларнинг акциялар тўпламига, яъни назорат па-

кетига эгалик қилувчи ихтисослашган инвестиция компаниясидар. Холдинг ўзи бошқараётган компанияга нисбатан бош компания бўлиб ҳисобланади. Ўз навбатида бошқарилувчи (яъни бошқа акционерлик жамияти) компания (“Холдинг қизи”) ҳам бошқа компанияларнинг холдинги бўлиши мумкин (уларнинг акциялари назорат пакетига эгалик қилиш асосида). Бунда ушбу компаниялар бош холдингнинг набиралари бўлиб ҳисобланади.

Бош холдинг ўз набираларини тўғридан-тўғри назорат қила олмайдилар. Бош холдингнинг бир нечта набира компанияларини бошқарувчи холдинг компанияни субхолдинг деб юритишади.

Холдинг компаниянинг икки тури бор:

- соф холдинг;
- аралаш холдинг;

Соф холдинг - фақат махсус назорат ва бошқарув мақсадларида тузилади.

Аралаш холдинг - назорат ва бошқарув вазифалари билан бирга саноат, савдо, транспорт, кредит-молия ва бошқа соҳаларда тадбиркорлик фаолияти билан ҳам шуғулланади.

Холдинг компанияни монополистик бирлашмалар (трест, корпорация, концернлар)нинг раҳбарлари ёки уларнинг ишончли вакиллари бошқаради.

98

Молиявий компаниялар ва молиявий гуруҳлар холдингдан нима билан фарқ қилади?

Молиявий компания - бу муайян белги (критерий) асосида қисқа доирада танлаб олинган корхоналарни махсус шартномаларга биноан пул маблағлари билан таъминловчи инвестиция компанияси. Молиявий компания, одат-

да, холдинг компаниясидан фарқли бўлиб, пул маблағлари билан таъминланиб турган компаниялар акцияларини назорат пакетига эга бўлмайди.

Молиявий гуруҳ - бу бир умумий йўналиш бўйича бир-бири билан боғланган корхоналар бирлашмаси. Гуруҳга кирган корхоналар юридик жиҳатдан мустақил бўладилар ва ўзаро шартнома асосида умумий фаолият юритадилар. Молиявий гуруҳларнинг холдинглардан фарқли томони шундаки, улар бошқаришга ихтисослашган бош компанияга эга бўлмайдилар.

99

Инвестиция фонди қандай фаолият кўрсатади?

Инвестиция фонди¹ - бу инвесторларнинг пул маблағларини ишга солиш мақсадида акциялар сотиб оладиган ва чиқарадиган ҳамда маблағларни фонд номидан қимматли қоғозларга, банклардаги ҳисоб варақаларига ва омонатларга қўядиган юридик шахсдир.

Инвестиция фонди (жамғармаси) очиқ турдаги акционерлик жамияти кўринишида тузилади. У ўз акцияларини муомалага чиқариш ва уларни юридик ҳамда жисмоний шахсларга сотиш йўли билан тўплаган капиталини бошқа эмитентларнинг қимматли қоғозларга ёки пул-кредит бозорига инвестиция қилади. Унинг асосий мақсади - тўплаган капиталининг даромадлилигини таъминлашдир.

Инвестиция фондларининг ўз маблағларини инвестиция қилиш билан боғлиқ таваққалчилиги, бу маблағларнинг бозордаги қадри ўзгаришидан келадиган даромад ёки кўриладиган зарар тўла-тўқис ушбу фонд эгалари (акциядорлари) ҳисобига ўтказилади ва улар томонидан фонд ак-

¹ Банклар ва сугурта компаниялари инвестиция фондлари бўла олмайдилар.

цияларининг жорий нархлари ўзгариши ҳисобига реализация қилинади. Инвестиция фонди акцияларининг бозор нархи ва ликвидлиги унинг эгаллик қилиб турган эмитентлар қимматли қоғозларнинг бозор нархига (курсига) ва ликвидлигига тўғри пропорционал бўлади.

Инвестиция фондлари 1822 йилда дастлаб Белгияда, кейинчалик, яъни XX аср бошларида Буюк Британияда ва АҚШда тузилган. Улар асосан траст компания, яъни хусусий шахелар ва ташкилотлар учун сир сақланадиган, ишончли хизматларни бажарадиган компания шаклига эга бўлганлар.

Инвестиция фондлари асосан қуйидаги вазифаларни бажаради:

- инвестицияларни профессионал даражада самарали диверсификация қилиш, яни тарқатиш;
- инвестиция портфелини бошқариш.

Бунда бозор конъюктурасига (ўзгаришига) қараб, инвестиция фонди қимматли қоғозларни тинмай олди-сотдисини амалга оширади. Шу асосда капиталларни истиқболли корхоналарга ва ишлаб чиқариш тармоқларига тақсимлаб туради.

100

Инвестиция фондининг қандай турларини биласиз?

Инвестиция фондлари асосан майда инвесторларнинг (аҳолининг) жамоа инвестицияларини бошқаради. Улар икки турда бўладилар:

- очик инвестиция фондлари;
- ёпиқ инвестиция фондлари.

Очик инвестиция фондлари чиқарган акцияларини ўз акциядорларидан қайта сотиб олиш мажбуриятини оладилар. Ёпиқ инвестиция фондлари эса бу мажбуриятни ўз зиммаларига олмайдилар.

Ҳозирги кунда дунёда очик турдаги бошқарувчи фондлар (ўзаро фондлар) ривож топган. Улар одатда очик турдаги акционерлик жамияти ёки масъулияти чекланган корпорация кўринишида тузилади. Баъзи инвестиция фондлари асосида тузилиб, уларнинг ташкилий таркиби уч шахсдан иборат бўлади:

- инвестиция фондининг бошқарувчиси (профессионал юридик ёки жисмоний шахс);
- депозитарий банки (махсус депозитарий) ёки ишонган вакили;
- инвестиция портфелининг эгаси (акциядор).

Бу турдаги инвестиция фондлари Австрияда, Германияда, Швейцарияда кенг тарқалган.

Инвестиция фондлари:

- Канада ва Буюк Британияда - корпорация шаклида;
- Италия ва Нидерландияда - чекланган шерикчилик ёки масъулияти чекланган корпорация шаклида тузилади;
- АҚШда - 1) нақд баҳоли сертификатлар фондлари;
2) бирлашган инвестиция трастлари;
3) менежериял (бошқарувчи) фондлари кўринишида

тузилади.

Очик турдаги бошқарувчи фондларнинг акциядорлари (муассислари) уларнинг фаолиятини чегараловчи ташкилотлардан бошқа барча юридик ва жисмоний шахслар бўлиши мумкин. Бундай ташкилотларга давлат, маҳаллий бошқарув ва жамоатчилик органлари, шунингдек, инвестиция фондида 25 ва ундан ортиқ фоиз овозга эга бўлган корхоналар ёки низом фондининг 25 ва ундан ортиқ фоизи давлатга тегишли бўлган корхоналар киради.

Инвестиция фондининг низом капитали уни давлат рўйхатига олинган кундан бошлаб 30 кун ичида акциядорлар томонидан пул маблағлари кўринишида (75 фоизи) тўлиқ тўланган бўлиши лозим.

101**Инвестиция фонди нималарга ҳақли эмас?**

Инвестиция фонди қуйидагиларга ҳақли эмас:

- қимматли қоғозлар инвестициясидан бошқа инвестиция турларини амалга ошириш;
- агар инвестиция фонди акционерлик жамиятининг оддий акцияларини сотиб олганидан сўнг инвестиция фондининг аффилир (яъни, у билан боғлиқ ва ўзаро манфаатдор шахслар) гуруҳига жамиятнинг 10 фоиздан ортиқ бўлган оддий акциялари тегишли бўлиб, унда бу жамиятнинг оддий акцияларини олиш;
- бир эмитентнинг 10 фоиздан ортиқ бўлган қимматли қоғозларини номинал баҳода сотиб олиш ва ўз активида ушлаб туриш;
- ўзининг соф активларини 5 фоиздан ортиқ бўлган миқдорини бир эмитентнинг қимматли қоғозларига инвестиция қилиш;
- аффилир шахсларининг қимматли қоғозларига инвестиция қилиш;
- ўзига тегишли бўлмаган қимматли қоғозларни сотиб бериш учун ёки сотиб олиш мумкин бўлмаган қимматли қоғозлар юзасидан шартномалар тузиш;
- қарз маблағларини жалб қилиш (агар кредит шартномасини тузиш кунда инвестиция фондининг жами қарзи унинг соф активлари, бозор баҳосида 10 фоиздан ошмаган бўлса);
- кредитга олинган маблағларни қайтариб берилиши муддатини 3 ойдан оширишга (кредит фақат ўз акцияларини қайта сотиб олиш мақсадида олинади);
- қарз мажбуриятларини, шунингдек облигацияларни чиқариш;
- турли кафолатларни бериш;

- гаровга қўйиш ва гаровга олиш амалларини бажариш;
- ташкилий-хуқуқий жihatдан тўлиқ мажбуриятли бўлган жамиятларнинг қимматли қоғозларини сотиб олиш;
- имтиёзли акцияларни чиқариш;
- ўз бошқарувчисининг, депозитарийсининг, аудиторнинг, 5 ва ундан ортиқ фоиз акцияларига эга бўлган акциядорларнинг (санаб ўтилганларга легишли бўлган ёки уларни назорат қилиб турган шахсларнинг) қимматли қоғозларини олиш;
- мулкни приватизация қилиш жараёнида воситачи, сотувчи, вакил сифатида фаолият юритиш, жумладан хусусийлаштирилаётган корхоналарнинг акцияларини, улушларини сотиш;
- низом капиталининг 5 фоиздан ортиқ бўлмаган суммадаги акцияларини хусусийлаштирилган жамиятларнинг акцияларига айирбошлаш ва ҳ.к.

Инвестиция фонди ўз фаолиятини бошқа турдаги фаолиятлар билан бирга қўшиб олиб боролмайди.

102

Инвестиция фонди қандай бошқарилади? Унинг даромади нимадан ташкил топади?

Низом фондида тўпланган капитални қимматли қоғозларга инвестиция қилиш билан инвестиция фондининг бошқарувчиси шуғулланади. Қимматли қоғозларни сақлаш, ҳисобини олиб бориш, акциядорлар билан ҳисоб-китоб қилиш вазифаларини депозитарий бажаради. Бошқарувчи ва депозитарий инвестиция фонди билан махсус шартномалар асосида фаолият юритадилар.

Агар инвестиция фонди соф активларининг бозор баҳоси уларнинг балансидаги қийматнинг 50 фоизини ташкил қилса, депозитарий инвестиция фонди акциядорларининг навбатдан ташқари умумий йиғилишини чақирилишини талаб қилиши мумкин. Унинг соф активлари қуйидагича аниқланади:

Инвестиция фондининг соф активи	Балансдаги валюта фонди (1-форма қатор 360)	Узоқ ва қисқа муддатли пасивлар	Низом капиталини тўлаш бўйича акциядорларнинг қарзи
---------------------------------	---	---------------------------------	---

Инвестиция фондининг молиявий активлари қуйидаги усуллар билан аниқланиши мумкин:

1) соф активлар минус номолиявий активлар (асосий воситалар, ишлаб чиқариш захиралари ва харажатлари);

2) узоқ ва қисқа муддатли молиявий инвестициялар суммаси, шунингдек, узоқ ва қисқа муддатли пасивларсиз пул маблағларининг суммаси.

Инвестиция фондининг даромадлари қуйидагилардан ташкил топади:

- қимматли қоғозлар бўйича дивидендлар ва фоиз даромадлари;
- қимматли қоғозлар билан боғлиқ амалларни бажариш асосида олинган даромад.

Инвестиция фондининг даромади (солиқлардан ва мажбурий тўловлардан, бошқарувчи ва депозитарийнинг хизмат ҳақларидан қолган қисми) фақат унинг низом фондини қўпайтириш ва акциядорларга дивиденд тўлаш учун сарфланади.

103

Бошқарувчи компания (капитал бошқарувчиси) қандай вазифаларни бажаради?

Бошқарувчи компания (корпорация) деганда бошқа инвестиция институтларининг, юридик ва жисмоний шахсларнинг инвестиция активларини бошқариш соҳасида фаолият кўрсатадиган, шунингдек, қимматли қоғозлар олдиротдисини амалга оширадиган инвестиция институти тушунилади.

Улар юридик шахсинг эгалик қилиш учун ўзига берилган ва бошқа бир шахсга тегишли бўлган, мазкур шахс ёки бу шахс кўрсатган учинчи шахс манфаатларини кўзлаб:

- қимматли қоғозларни;
- қимматли қоғозларни инвестициялашга мўлжалланган пул маблағларини;
- қимматли қоғозларни бошқариш жараёнида олинган пул маблағлари ҳамда қимматли қоғозларни **ҳақ эвазига** бошқариш ваколатини муайян муддат давомида ўз номидан амалга оширишдек вазифаларни бажарадилар.

Қимматли қоғозларни бошқариш фаолиятини амалга ошириш тартиби қонун ҳужжатлари ва шартномалар билан белгиланади.

104

"GENERAL POOL" корпорацияси тўғрисида нималар дея оласиз?

"GENERAL POOL" - бу капитал бозорлари иштирокчиларининг ўзаро ривожланиш корпорацияси бўлиб, бошқарувчи компаниянинг яққол намояндасидир. У Ўзбекистонда биринчилар каторида тузилган ва самарали фаолият кўрсатаётган корпорациядир.

Корпорация ўз мақсадига эришиш йўлида Ўзбекистон Республикаси ва бошқа чет эл давлатлари ҳудудларида мустақил равишда ёки ўзининг фаолият субъектлари ва объектлари ёрдамида белгиланган тартибда капитал бозорларида:

- молиявий инвестиция муассиси;
- молия ва эмиссия синдикати;
- бош пул ва уларнинг бош бошқарувчиси сифатида фаолият кўрсатади.

Молиявий инвестиция муассиси сифатида корпорация шартномалар асосида ўзида жамлаган капиталнинг самарали инвестициясини таъминлайди.

Корпорация молия ва эмиссия синдикатлари сифатида ўзининг махсус механизмлари асосида ўзининг маълум турлардаги молиявий воситаларини муомалага чиқаради. Нобиржавий фонд бозорида сотиш ва сотиб олиш нархларини (котировкасини) талаб ва таклифдан келиб чиққан ҳолда амалга оширади.

Бош пул (GENERAL POOL) деганда капитал эгаларининг ўз капиталлари билан ўзаро корпоратив манфаатлар асосида шартномавий шаклда корпорацияга (махсус фондларга) бирлашишлари тушунилади. Бунда барча иштирокчиларнинг биргаликда олган даромадлари корпорациянинг умумий капиталида жамланади ва сўнгра белгиланган тартибда уларнинг улушларига пропорционал равишда ўзаро тақсимланади.

Корпорациянинг фаолиятдан манфаатдор бўлган юридик ва жисмоний шахслар унга белгиланган тартибда бирлашадилар. Улар қуйидаги даромадларга эга бўладилар:

- акциялар бўйича дивидендлар;
- GENERAL POOL фаолиятида фоиз даромадлари;
- молиявий воситаларнинг иккиламачи бозордаги муомаласидан олинган даромадлар.

Корпорация белгиланган тартибда биржавий ва нобиржавий фонд бозорларида иштирок этади. У ўз олдида республикада тартибли нобиржавий фонд бозорини ташкиллаштириш ва фаолиятини юритиш вазифасини асосий масала қилиб қўйган. Бунда у бош менежер ва маркет-мейкер вазифасини бажаради.

105

Клиринг палатаси (ташкilotи) қандай вазифаларни бажаради?

Клиринг - бу товарлар, қимматли қоғозлар, хизматлар учун ўзаро мажбурият ва талабларни, яъни бир-бирига берадиган пулларни ҳисобга олиш билан нақд пулсиз ҳисоб-китоб

қилиш тизимидир. Бошқача қилиб айтганда, қимматли қоғозлар юзасидан ўзаро мажбуриятларни белгилаш, аниқлаш ва ҳисобга доир фаолият клиринг деб аталади. Бу фаолият:

- битимга доир ахборотни тўплаш;
- уларни таққослаш;
- унга тузатиш киритиш;
- қимматли қоғозларга доир фуқаровий-ҳуқуқий битимларни ижро этиш учун бухгалтерия ҳужжатларини тайёрлаш операцияларини назарда тутати.

Қимматли қоғозларга доир битимлар бўйича ҳисоб-китобни, яъни клиринг операцияларини амалга оширувчи инвестиция институтлари ҳисоб-китоб - **клиринг палатаси** деб аталади.

Олди-сотди амалга оширилгач шартнома иштирокчиларига бу ҳақдаги ахборот етказилади, сўнгра бу ахборот ўзаро таққосланади ва шу асосда харидор сотувчига шартномада келишилган суммани ўтказди, сотувчи эса сотилган қимматли қоғозларни харидорга топширади. Ушбу жарённинг турли ва белгиланган муддатда бажарилишини клиринг палатаси амалга оширади.

Клиринг банклараро ва халқаро валюта клирингларига бўлинади.

Банклараро клиринг банклар ўртасида ҳисоб-китоблар ўзаро пул талабларини ҳисобга олиш йўли билан бажарилади. Бунда ички ҳисоб-китобларда чек ва вексел клиринглари қўлланилади.

Халқаро валюта клиринги алмаштириладиган товарлар рўйхати, уларнинг нархи ва етказиб бериш муддатлари белгиланган халқаро тўлов шартномалари асосида амалга оширилади.

106

Фонд дўконларини ҳам инвестиция институтлари деса бўладими?

Фонд дўконлари - бу инвестиция институтларининг таркибий бўлинмалари бўлиб, жисмоний шахслар учун қимматли қоғозларнинг биржадан ташқари майда улгуржи ва чакана савдосини амалга оширади.

Фонд дўконлари инвестиция воситачилари, инвестиция компаниялари ва бошқарувчи компаниялар томонидан очирилиши мумкин.

Фонд дўконларини очиш, уларнинг фаолият кўрсатиши ва уларни тугатиш тартиби қонун ҳужжатлари билан белгиланади.

1994 йилнинг охирида Ўзбекистонда аҳолига акциялар сотадиган ёки ундан пулга акциялар сотиб оладиган фонд дўконлари, яъни жамғарма институтлари барпо этила бошланди. Бу дўконлар Молия вазирлигининг қимматбаҳо қоғозлар билан операциялар ўтказиш ҳуқуқини берадиган лицензиясига эга бўлган молия воситалари бўлиб, улар Давлат мулк қўмитасининг Миллий депозитарийсида махсус захира қилиб қолдирилган акциялар пакетини сотади.

Ҳозирги кунда фонд (жамғарма) дўконларининг асосий қисми "Тошкент" жамғарма биржасининг брокерлик идоралари негизида барпо этилган ва ҳозир ишлаб турибди. Жамғарма дўконларининг ходимлари қимматли қоғозлар бозори мутахассислари тайёрлайдиган Миллий марказда ўқувни тамомлаб, Молия вазирлигининг I ёки II тоифадаги малака аттестатларига эга бўлдилар.

107

Фонд дўконларининг асосий вазифалари ва қулайлиги нималардан иборат?

Акцияларнинг фонд дўконлари орқали сотиб олишнинг қулайлиги шундаки, мижоз мавжуд акцияларни сотиб олиши ёки акцияларни бевосита дўконда ҳисоблар бўйича ёзилиш орқали сотиб олиши ва бунда нақд пул тўлаши мумкин. Бундай ҳолда қимматли қоғозларни расмийлаштириш, акцияларни биринчи марта сотиб олиш мижозга депозитарийда "Депозит" ҳисоби очиш, шунингдек, акцияларни депозитнинг бир ҳисобидан иккинчисига ўтказиш бўйича операцияларни фонд дўконлари ўз зиммасига олади.

Фонд (жамғарма) дўконларининг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат:

- аҳолига нақд акцияларни ва бошқа қимматли қоғозларни сотиш;
- жисмоний шахсларнинг мулки бўлиб турган ва Миллий депозитарийдаги уларнинг депо ҳисоб варақасида сақланаётган акцияларни ҳамда бошқа қимматли қоғозларни сотиб олиш;
- Миллий депозитарийда депо ҳисоб варақасини очиш бўйича фуқароларга хизмат кўрсатиш;
- қимматли қоғозлар бозорида жисмоний шахсларга маслаҳат хизматини кўрсатиш.

Қимматли қоғозларни ҳисобга олиш, уларнинг илгариги ва ҳозирги эгалари ўртасида мўътадил муомалада бўлишини таъминлаш мақсадида фонд дўкони Миллий депозитарий билан шартнома тузади. Бу шартномада инвестиция институти томонидан Миллий депозитарийга тақдим қилинадиган ҳисоботнинг шакл ва муддатлари, шунингдек, фонд дўконлари ва Миллий депозитарий ўртасидаги ўзаро ҳисоботларнинг тартиби ҳамда муддатлари ҳақида шартлашиб қўйилади.

Фонд дўконлари бозор муносабатларини ривожлантиришда катта аҳамият касб этади. Улар туфайли фонд биржаси орқали қимматли қоғозларнинг олди-сотди механизми билан таниш бўлмаган аҳолининг салмоқли қисми хусусийлаштирилаётган корхоналарнинг акцияларидан эркин фойдаланиш имконига эга бўлади.

Акцияларни фонд дўконлари орқали сотиш ортиқча пул массасининг муомаладан чиқарилишига олиб келадики, бу билан у пулнинг қадрсизланиш жараёнига тўсиқ бўлади.

Фонд дўконлари фуқароларга қимматли қоғозлар бозорида иштирок этишга республикамиз ҳудудида муомалада бўлган акциялар ва бошқа қимматли қоғозлар билан яқиндан танишишга ёрдам беради.

Ҳозирги кунда республиканинг кўпгина минтақаларида ўнларча фонд дўконлари барпо этилган бўлиб, улар муваффақият билан ишлаб турипти. Уларнинг салмоқли қисми республика "Тошкент" фонди биржаси ёрдами билан вужудга келган. СК "Веста", "Промстройиндустрия", "Макс-Инвест-фонд", "Ал-когон", "Помир", БФ"Прогноз", "Ферин" каби фонд дўконлари кенг танилган. Улар ҳозироқ аҳолига ўн миллионлаб сўмлик минглаб акцияларни сотдилар.

108

Инвестиция институтларининг бирлашма (уюшма)лари нима мақсадда ташкил этилиши мумкин?

Инвесторлар, инвестиция институтлари ва бошқа ижозларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида тижоратчи бўлмаган ташкилотлар тарзида инвестиция институтларнинг бирлашмалари (уюшмалари) ташкил этилиши мумкин.

Бирлашма (уюшма)нинг барча даромадлари фақат устав вазифаларини бажариш учун сарфланади ҳамда қатнашчилар ўртасида тақсимланмайди.

109

Депозит, депонент ва депозитарий деганда нимани тушунасиз?

Депозит - бу маълум шартлар билан сақлаш учун банкка ёки омонат кассага бериб қўйилган пул ёки қимматли қоғозлар (акция ва облигациялар)дир,

Депозит сертификати - бу кредит муассисининг омонатчига депозитни олиш ҳуқуқини тасдиқловчи, пул ёки қимматли қоғозларни депонент қилинганлиги ҳақидаги ёзма гувоҳнома. Глобал сертификат - бу депозитарийда сақла -

наётган ва нақд бўлмаган шаклда чиқарилган қимматли қоғозларнинг бутун эмиссиясини ёки эмиссиянинг бир қисмини расмийлаштирувчи хужжат бўлиб, унда эмиссияга тегишли барча маълумотлар келтирилган бўлади.

Қимматли қоғозлар сертификати - бир эмиссияда чиқарилган бир неча ёки бир дона қимматли қоғозга эгаллик ҳуқуқини тасдиқловчи хужжат.

Депонент - бу депозитга пул ёки қимматли қоғозларни кўйган шахс.

Депозитарий - бу депозитар фаолият билан шуғулланадиган инвестиция институтидир. Фақат юридик шахсгина депозитарий бўлаолмайди. Депозитарийнинг қимматли қоғозларини сақлаш ва бу қимматли қоғозларга бўлган ҳуқуқларни ҳисобга олиб бориш соҳасидаги хизматлардан фойдаланувчи шахс депонент деб аталади.

Депозитар фаолият деганда қимматли қоғозларни сақлаш ва уларга тегишли бўлган ҳуқуқларнинг ҳисобини олиб бориш хизматлари тушунилади.

110

Депозитарий фаолиятининг ўзига хос хусусияти нимада?

Депозитарийнинг қимматли қоғозлар операциялари бўйича бажарадиган вазифалари банкнинг пул маблағлари бўйича бажарадиган вазифаларига тахминан ўхшашдир. Бирок, банкдан фарқли ўлароқ, депозитарий ўз депонентининг активларига тўғридан-тўғри эгаллик қилиш ҳуқуқига эга эмас. Бу эса депозитарийга депонентларнинг активлари бўйича ташаббус кўрсатиб ихтиёрий равишда қандайдир амаллар бажаришига (яъни, ўзида сақланаётган активлардан фойдаланишга) имконият бермайди.

Банк эса ўз мижозларининг пул маблағларидан, токи улар ўз пулларини қайтариб олмагунларича, ихтиёрий равишда фойдаланиш ҳуқуқига эга.

Бундан ташқари, депозитарий билан депонент ўзаро муносабатларини депозитарий шартномаси (депо ҳисоби тўғрисидаги шартнома) асосида амалга оширишади. Депозитарий бу шартномага биноан депонентнинг қимматли қоғозларига эгалик қилаолмайди (агар депонент бундай ҳуқуқий депозитарийга алоҳида шартнома асосида топширмаган бўлса). Депозитарий мажбуриятлари бўйича депонентнинг қимматли қоғозларига масъулият юклатилмайди. Депозитарий ўзида сақланаётган қимматли қоғозлар учун қонуний тартибда жавобгар ҳисобланади.

Депозитарий икки кўринишда бўлади:

- 1) Оралиқ депозитарий, яъни ўз депонентларининг қимматли қоғозларини бошқа депозитарийга (иккиламчи депозитарийга) шартнома асосида ишониб топширадиган депозитарий.
- 2) Иккиламчи депозитарий, яъни оралиқ депозитарийдан ундан сақланаётган қимматли қоғозларни шартнома асосида сақлаш учун олинган депозитарий.

111

Депозитарий ўз фаолиятида қандай ҳисоб турларини қўллайди?

Депозитарий ўз фаолиятида қуйидаги ҳисоб турларини қўллайди:

- депо ҳисоби;
- шахсий ҳисоб;
- суб ҳисоб;
- лоро ҳисоби;
- ностро ҳисоби;
- депо ҳисобидан кўчирма.

Депо ҳисоби - бу депонент билан тузилган депозитарий шартномасини депозитарий томонидан бажариш учун зарур бўлган депозитарийнинг ҳисоб регистрларидаги ёзувлар тўғрисида.

Шахсий ҳисоб - бу бир эмиссия қимматли қоғозларини сақлаш ҳисобини юритиш учун ишлатиладиган депо ҳисобининг бир бўлими.

Суб ҳисоб - бу депозитарийга ёки учинчи шахсларга нисбатан депонентнинг (ҳисоб эгасининг) мажбуриятлари асосида қимматли қоғозларнинг ҳисобини юритиш учун ишлатиладиган махсус ҳисоб бўлими:

Лоро ҳисоби - бу номинал сақловчига депозитарий томонидан очиладиган депо ҳисоби.

Ностро ҳисоби - бу иккиламчи депозитарийда оралиқ депозитарийси учун очиладиган депо ҳисоби.

Депо ҳисобидан кўчирма - бу депозитарий томонидан депонентга берилувчи ва депо ҳисобида сақланувчи қимматли қоғозларга эгалик ҳуқуқини тасдиқловчи ҳужжатдир. Бу ҳужжат депо ҳисоби бўйича топшириқларни қабул қилганлигини ва амалларнинг бажарилганлигини ҳам тасдиқлайди.

Қимматли қоғозларнинг ҳисоби депозитарийда ўзига хос равишда олиб борилади. Депозитарийда сақланаётган қимматли қоғозлар депозитарийнинг асосий бухгалтерлик балансидан ташқарида ҳисобга олинади. Ҳисобга олиш баланс кўринишида (баланс Депо) актив ва пассив ҳисобларда олиб борилади.

Депозитарийнинг ҳисоблар режасида асосан 21 та алоҳида ҳисоб қўлланилади, жумладан баланснинг актив қисмида 8 та (ҳисоб кодлари: Д10 - Д34, ҳисоб тури А), пассив қисмида 13 та (ҳисоб кодлари: Д14 - Д78, ҳисоб тури П)

"Депозит сервис" депозитарийнинг яққол намоёнда сидир. У капитал бозорлари иштирокчиларининг ўзаро ривожланиш корпорацияси билан ҳамкорликда самарали фаолият юритувчи "Депозит сервис" депозитарий компаниясидир.

112

Депозитарийнинг мажбуриятлари нималардан иборат?

Депозитарийнинг мажбуриятларига қуйидагилар киради:

- депонентнинг қимматли қоғозларини мажбурият билан боғланганлиги (бандланганлиги) далилини қайд қилиш;
- депонентнинг бошқалардан алоҳида бўлган депо ҳисобини олиб бориш. Бу ҳисоб бўйича бажарилган ҳар бир амалнинг санаси (қуни) ва бажарилиш асоси кўрсатилган бўлиши лозим;
- эмитентдан ёки реестрчидан қимматли қоғозлар тўғрисидаги олинган барча маълумотларни депонентга етказиш.

113

Депозитарий қандай қўшимча вазифаларни бажариши мумкин?

Депозитарий миқозларнинг активларини сақлаш, уларнинг депо ҳисобларини олиб бориш, акциядорларнинг реестрини юритиш, шунингдек, қимматли қоғозларга тегишли бўлган ҳуқуқлар ҳисоби каби асосий ишлардан ташқари қуйидаги қўшимча вазифаларни ҳам бажаради:

- депонентларнинг топшириғига биноан қимматли қоғозларни (сертификатларни) учинчи шахсларга бериш);
- эгалик ҳуқуқларини идентификация қилиш (аниқлаш);
- қимматли қоғозларга эгалик қилиш билан боғлиқ бўлган маълумотларни эмитентдан (реестр эгасидан) депонентларга ва депонентлардан эмитентга бериш;
- эмитентлар билан шартномага асосан уларнинг акциядорлари реестрини юритиш;

- депозитарийда сақланаётган қимматли қоғозлар бўйича даромад суммаларини миждозларнинг топширигига биноан уларнинг банкларидаги пул ҳисоб рақамларига ўтказиш;
- қимматли қоғозларнинг ҳақиқийлигини (қалбаки эмаслигини) ва тўловлигини экспертиза қилиш;
- қимматли қоғозларни инкассация қилиш ва эгаларига етказиб бериш;
- қимматли қоғозлар бўйича клиринг амалларини бажариш;
- қимматли қоғозлар олди-сотдиси шартномаларининг бажарилиш даражасини қайд қилиш.

114

Депозитарий нималарга ҳақли эмас?

Депонентларнинг қимматли қоғозлари бўйича депозитарий қуйидагиларга ҳақли эмас:

- ўз мажбуриятлари бўйича ундирув ташкил қилиш;
- депонентнинг махсус топшириғисиз сақланаётган қимматли қоғозларини учинчи шахсларга бошқариш учун топшириш ёки эгалик қилиш ҳуқуқи асосида ишониб топшириш;
- акциядорларнинг умумий йиғилишларида депонентларнинг манфаатларини ифода этиш;
- депонентларнинг сақлаётган қимматли қоғозлари билан ўз мажбуриятларини ёки учинчи шахсларнинг мажбуриятларини таъминлаш.

115

Қимматли қоғозларни депозитга сақлашда "очиқ" ва "ёпиқ" усулларнинг моҳияти нимада?

Қимматли қоғозлар депозитларда "очиқ" ва "ёпиқ" усулларда сақланиши мумкин.

"Очиқ усулда сақлаш" деганда индивидуал белгилар (яъни, номер, серия, разряд)га эга бўлмаган бир турдаги ва маълум миқдордаги қимматли қоғозлар тўпламининг ҳисобини депонентнинг топшириғига биноан депо ҳисобида олиб бориш усули тушунилади.

"Ёпиқ усулда сақлаш" деганда индивидуал белгиларга (яъни, номер, серия, разряд)га эга бўлган ҳар қандай қимматли қоғознинг ҳисобини депонентнинг топшириғига биноан унинг ҳисобида алоҳида олиб бориш усули тушунилади.

116

"Вақт" миллий депозитарийси тўғрисида нималар дея оласиз?

"Вақт" миллий депозитарийси акционерлик жамияти Ўзбекистон Республикаси Вази́рлар маҳкамасининг 1994 йил 285-сонли қарорига мувофиқ барпо этилган. Ўзбекистон фонд (жамғарма) бозори учун ягона ахборот ва технологик макон яратиш Миллий депозитарийнинг асосий вазифаси сифатида белгилаб берилган.

Бу вазифани бажариш куйидаги муаммоларни ҳал қилади:

- **хусусийлаштирилаётган корхонага:** акцияларни тезкорлик билан чиқариш, эмиссиянинг нақдсиз шаклидан фойдаланиш ҳисобига сарф-харажатларни қисқартириш, акциядорларнинг реестрини, яъни рўйхат дафтари́ни бошқариш борасида малакали хизматлар, меҳнат жамоалари учун юқори сифатли сертификатлар олиш;
- **инвесторга:** акцияларни сотиб олиш бўйича битимларни тезкорлик билан рўйхатдан ўтказиш ва уларни ўз ҳисоб варақасига қайд қилиш;
- **давлат идораларига:** маълумотларнинг ягона банкидан эмиссия ҳажмлари ва қимматли қоғозларнинг муаммоли эканлиги ҳақида маълумотлар, фонд (жам-

фарма) бозорининг аҳволи ва тараққиёт тамойилларини назорат қилиш учун маълумотнома, ахборот материаллари олиш, қимматли қоғозлар муомаласи бўйича қонунчилик нормаларига риоя қилиш;

- **давлат мулк қўмитасига ва фонд биржасига:** хусусийлаштирилаётган корхоналарнинг акцияларини кенг миқёсда сотиш чоғида маълумотларни таққослаб чиқиш операцияларини бажариш, акцияларнинг давлатга тегишли ҳиссасини ишончли сақлаш;
- **оддий фуқароларга:** акцияларга эгалик қилишдан келиб чиқадиган ҳуқуқларни (сотиш, ҳадя қилиш, гаровга қўйиш, мерос қилиб қолдириш ва шу кабилар) амалга ошириш бўйича топшириқларни бажаришнинг оддий ва ишончли механизмига эга бўлиш имконини беради.

Ҳозирги кунда республикамизнинг ҳамма вилоят марказларида депозитарийнинг шохобчалари ишлаб турибди. “Вақт” миллий депозитарийси ҳақидаги Низом Давлат мулки қўмитаси, Молия вазирлиги, Ўзбекистон Республикаси Миллий банкида тасдиқланган ва Адлия вазирлигида рўйхатга олинган.

VIII**Б О Б****ҚИММАТЛИ ҚОҒОЗЛАР БОЗОРИ**

117	Қимматли қоғозлар бозори деганда нимани тушунасиз?	150
118	Қимматли қоғозлар бозорининг қандай турлари мавжуд? Уларнинг қатнашчилари кимлар?	151
119	Қимматли қоғозлар бозорида савдо қилишнинг асосий принциплари нималардан иборат?	152
120	Қимматли қоғозлар олди-сотдисига доир қандай битимлар тузилади?	153
121	Қимматли қоғозлар бозорида банклар қандай фаолият кўрсатади?	154
122	Қимматли қоғозларнинг бирламчи бозори деганда нимани тушунасиз?	155
123	Андеррайтер ва андеррайтинг тушунчалари нимани англатади?	157

124	Андеррайтинглар синдикати яима?	157
125	Қимматли қоғозларнинг иккиламчи бозори деганда нимани тушунаси?	159
126	Биржа ва нобиржавий ("кўча") кўринишидаги иккиламчи бозорлар бир-биридан нима билан фарқ қилади?	160
127	Қимматли қоғозлар бозорини ким бошқаради?	162
128	Қимматли қоғозларга доир битимларни тартибга солиш қандай амалга оширилади?	163
129	Нима учун инвестиция институтларининг фаолиятини лицензиялаш зарур?	164
130	Қандай фаолият турлари қимматли қоғозлар бозорида таъқиқланади?	165
131	Қимматли қоғозлар бозори фаолиятини мувофиқлаштириш ва назорат қилиш маркази қачон ва нима мақсадда ташкил қилинган?	166
132	Марказ қандай бошқарув аппаратига эга?	166
133	Марказ қандай вазифаларни бажаради?	168
134	Марказнинг функциялари нималардан иборат?	169

135	Марказ қандай ҳуқуқларга эга?	171
136	Ўз-ўзини бошқарувчи ташкилотлар тўғрисида нималар дея оласиз?	173
137	ФДМнинг асосий мақсадлари нималардан иборат?	174
138	Эмитент ўз қимматли қоғозлари ва молиявий хўжалик фаолияти тўғрисидаги ахборотни қайси шаклларда ошқора қилиши шарт?	174
139	Қайси ҳолларда инвестиция институтлари, фонд биржалари ва қимматли қоғозлар эгалари ахборотни ошқора қилишлари шарт?	175
140	Қайси ахборотлар хизматда фойдаланиладиган ахборот ҳисобланади?	176
141	Қимматли қоғозлар бозорида реклама қандай вазифани бажаради?	177
142	Қимматли қоғозлар тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузганлик учун қандай жазолар кўрилади?	179

Қимматли қоғозлар бозори деганда жисмоний ва юридик шахсларнинг қимматли қоғозлар чиқариши, уларнинг муомалада бўлиши ва ҳақини тўлаш билан боғлиқ амалларнинг бажарилишини таъминловчи бозор (тизим) тушунилади.

Қимматли қоғозлар бозори савдо капитали бағрида пайдо бўлган, кўпгина ғарб мамлакатларида хўжалик механизмининг барқарор, ажралмас қисми сифатида амал қиладди. Республикамизда бу бозор давлат корхоналарини хусусийлаштиришнинг бошланиши билан вужудга келади. Бу бозорнинг ўзига хос хусусияти шундаки, унда муомалада бўладиган товар - бу қимматли қоғозлардир.

Қимматли қоғозлар бозори молия бозорининг ажралмас қисми сифатида:

- пул жамғармаларини бир жойга тўплашга ва уларни кейинчалик халқ хўжалигига инвестиция қилишга;
- банк тизимидаги кредитни тўлдиришга (маълумки, тижорат банклари кредитни 1 йилдан ортиқ муддатга бермайди. Қимматли қоғоз бозорлари эса чет эл корпорацияларини жалб қилиш учун ўзаро манфаатли кредитни истаган муддатга ва банкка қараганда имтиёзли шарт билан беради) хизмат қиладди.

Қимматли қоғозлар бозори ҳам бозорларга ўхшаб талаб ва таклифга биноан амал қилади. Бу ерда талаб асосан икки йўналишда бўлади:

- инвестицияни молиялаштириш мақсадида корхона, корпорация ва давлат томонидан кредит олиш (булар қарз беришдан кўра кўпроқ қарз олишади);
- уй-жой, қўзғалмас мулк эгаси бўлиш мақсадида аҳоли ва шахсий сектор томонидан қимматли қоғозларни кредитор (қарз берувчи) сифатида сотиб олиш.

Ҳозирги кунда республикамиз қимматли қоғозлар бозорида фонд биржалари ва фонд дўконлари орқали хусусийлаштирилаётган давлат корхоналарининг эркин сотувга мўлжалланган акция пакетлари сотилади.

118

Қимматли қоғозлар бозорининг қандай турлари мавжуд? Уларнинг қатнашчилари кимлар?

Қимматли қоғозлар бозори ташкилий жараён нуктаи назаридан:

- бирламчи бозорларга:
- иккиламчи бозорларга:
шаклан эса,
- биржавий бозорларга:
- нобиржавий бозорларга бўлинади.

Қимматли қоғозлар бозорида қуйидагилар бевосита қатнашувчилар бўлиб ҳисобланади;

- қимматли қоғозларнинг эмитентлари;
- инвестиция институтлари, шунингдек уларнинг бирлашмалари (уюшмалари);
- фонд биржалари, шунингдек уларнинг фонд бўлимлари;
- давлат томонидан қимматли қоғозлар бозорини бошқариш ва мувофиқлаштириш ваколати берилган органлар.

Қимматли қоғозлар бозорида савдони лицензия асосида иш олиб борадиган фонд биржалари (биржаларнинг фонд бўлимлари) ва инвестиция институтлари қонун ҳужжатларига мувофиқ ташкил этадилар. Инвестиция институтлари қимматли қоғозлар билан биржадан ташқарида савдо қилишни ташкил этувчи бўлинмалар тузишга ҳақли.

Хусусан олганда, нобиржавий бозорда фақат сотувчи ва харидор ҳеч қандай воситачисиз ва даллолсиз тўғридан-тўғри қимматли қоғозлар билан ўзаро олди-сотди қилсалар, фонд биржасида эса сотувчи, харидор ва воситачи (молиявий брокер ёки маклер, дилер) иштирок этадилар.

119

Қимматли қоғозлар бозорида савдо қилишнинг асосий принциплари нималардан иборат?

Қимматли қоғозлар бозорида савдо қилишнинг асосий принциплари қуйидагилардан иборат:

- барча потенциал инвесторларнинг маблағларини фойдали тарзда жойлаштиришлари учун уларга шарт-шароит яратиб бериш;
- қимматли қоғозлар бозорида тузиладиган битимларнинг ихтиёрийлиги;
- эркин рақобат йўлидаги тўсиқларни бартараф этиш;
- нархларни реал таркиб топадиган талаб ва таклиф асосида белгилаш;
- қимматли қоғозлар бозори тўғрисидаги қонун ҳужжатларига унинг барча қатнашчиларининг қатъий риоя этиши;
- биржа ва биржадан ташқари операциялар, котировкалар, эмитентларнинг молиявий ҳолати тўғрисидаги ахборот ошкор этилишининг шартлиги;
- ўз фаолиятини қонун ҳужжатларига мувофиқ амалга ошираётган барча инвесторлар ва эмитентлар учун бозордан фойдаланиш мумкинлиги;

- қимматли қоғозлар ва уларнинг эмитентларига доир ахборотнинг тўла ошкора этилишини, ошкораликни ва бу ахборотдан барча қатнашчилар фойдалана олишини таъминлаш;
- инвесторлар ва эмитентларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш;
- қимматли қоғозлар бозорида товламачилик ва бошқа ноқонуний фаолиятни таъқиқлаш ҳамда таъқиб қилиш.

Қимматли қоғозлар бозорида савдонинг асосий принципларига риоя этилиши давлатнинг тартибга солишга оид чора-тадбирлари билан барча фонд биржалари ва қимматли қоғозлар бозори қатнашчиларининг бирлашмалари (уюшмалари) ишлаб чиққан савдо қоидаларини уйғунлаштириш асосида таъминланади.

120

Қимматли қоғозлар олди-сотдисига доир қандай битимлар тузилади?

Инвесторлар биржа бозорлари ва биржадан ташқари бозорларда қайта сотилиши мумкин. Инвесторлар олди-сотдиларни инвестиция институтлари орқали, шунингдек мустақил ҳолда ҳам амалга оширишлари мумкин.

Эгаси ёзилган қимматли қоғозларнинг олди-сотдисига доир битимлар томонларнинг ўз хоҳиш-иродаларини изҳор этганликларини қайд этиш имкониятини берадиган ҳужжат шаклида амалга оширилади.

Эгаси ёзилмаган қимматли қоғозлар олди-сотдисига доир битимлар томонларнинг ўз хоҳиш-иродаларини изҳор этганликларини қайд этиш имконини берадиган ҳужжат шаклида амалга оширилади, воситачисиз тузиладиган ва тузилган пайтда бажариладиган битимлар бундан мустасно.

Давлат мол-мулкани бошқаришга вакил қилинган орган томонидан акциялар олди-сотдисига доир битимлар биржадан ташқари бозорда мустақил равишда, инвестиция воситачилари иштирокисиз Ўзбекистон Республикаси ҳукумати белгилайдиган тартибда амалга оширилиши мумкин.

121

Қимматли қоғозлар бозорида банклар қандай фаолият кўрсатади?

Банклар ўз фаолиятини Ўзбекистон Республикасининг "Банклар ва банк фаолияти тўғрисида"ги ҳамда "Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўғрисида"ги, шунингдек, "Қимматли қоғозлар бозорининг фаолият кўрсатиш механизми тўғрисида"ги қонунларига асосан юритадилар. Ушбу қонунларга биноан банкларга қуйидаги вазифаларни бажаришга рухсат берилади:

- эмитент (қимматли қоғозларни чиқарувчи);
- инвестор (қимматли қоғозларни харид килувчи);
- депозитарий (қимматли қоғозларни сақлаш, қайд қилиш ва акциядорларнинг умумий реестрини олиб бориш бўйича турли хил хизматлар кўрсатувчи);
- воситачи (мижозларнинг топшириғига биноан уларнинг номидан ва уларнинг ҳисобидан қимматли қоғозларни олиш ва сотиш операцияларини амалга оширувчи);
- мижозларнинг топшириғига биноан қимматли қоғозлар операциялари билан боғлиқ бўлган турли ҳисобкитоблар (сотиб олинган қимматли қоғозлар учун тўловлар дивиденд тўловлари, турли солиқ тўловлари)ни амалга оширади.

Демак, банклар қимматли қоғозлар бозорида эмитент, инвестор ва инвестиция институти бўлиб фаолият юрита оладилар. Тижорат банклари Ўзбекистонда фонд бозори-

нинг нафақат қатнашчиси, балки уни шакллантирувчи кучи ҳам ҳисобланади. Улар қимматли қоғозларнинг фаол эмитентларидир. Республика бозорида 5 хил қимматли қоғозлар муомалада бўлса, шуларнинг 4 хили фақат банклар томонидан чиқарилган.

Банк инвестиция фонди ва инвестиция компанияси сифатида фаолият юритади. Агар банкнинг қимматли қоғозлар билан боғлиқ амалларини бажарувчи бўлими алоҳида балансга чиқарилган бўлса ва бу бўлим банк номидан қимматли қоғозларни чиқариш йўли билан тўплаган пул маблағларини бошқа эмитентларнинг қимматли қоғозларига инвестиция қилса, у ҳолда бу бўлимнинг фаолияти инвестиция фондига ўхшаш бўлади.

Агар банк ўзининг қимматли қоғозларини сотиш йўли билан тўплаган пул маблағларини бошқа эмитентларнинг қимматли қоғозларига инвестиция қилса, у ҳолда банк инвестиция компанияси сифатида фаолият юритади.

122

Қимматли қоғозларнинг бирламчи бозори деганда нимани тушунасиз?

Қимматли қоғозларнинг бирламчи бозори деганда қимматли қоғозларни дастлабки эгалари (инвесторлар)га, яъни юридик ва жисмоний шахсларга сотиш мақсадида уларни бирламчи ва такрор (иккиламчи ва ҳ.к.) эмиссия қилиш ва муомалага чиқариш тушунилади. Бу бозор қимматли қоғозларни жойлаштирилишини ташкил қилувчи ва таъминловчи бозордир.

Бошқача қилиб айтганда, бирламчи бозор — бу бирламчи ва такрор эмиссия қилинган қимматли қоғозларни дастлабки эгалари (инвесторлар)га жойлаштирувчи бозор-

дир. Бу бозорда давлат ва муниципал облигациялар, шунингдек, турли акционер жамиятларнинг акциялари ва облигациялари эмиссия қилинади.

Қимматли қоғозларни бирламчи бозорга чиқариш ва жойлаштириш мақсадида қуйидаги амаллар бажарилади:

- акционерлик жамияти ўзининг устав капиталини, чиқариладиган қимматли қоғоз турини, уларнинг муомаласи шароитини аниқлаб чиқади;
- акционер жамияти чиқарадиган қимматли қоғозларини жойлаштириш кафилигини олувчи инвестиция банкни излайди;
- инвестиция банки, юристлар, аудиторлар акционер жамиятининг қимматли қоғозларни чиқариш бўйича қарорини ва унинг ҳаракатини баҳолаб чиқишади;
- акционер жамияти дирекцияси, инвестиция банки, юрист ва аудиторлар қимматли қоғоз ва биржа бўйича комиссияга эмиссия проспектини, қайд қилиш аризасини тайёрлайди;
- қимматли қоғозларни жойлаштириш кафилигини (гарант) олган инвестиция банки эмиссия проспектининг хомаки нухасини потенциал инвесторлар орасида тарқатади, савдо агентлари эса буюртмаларни йиғади.

Бирламчи бозорнинг энг муҳим функцияси шундан иборатки, унинг эмитент хусусида тайёрлаган ахбороти инвестор учун ўша эмитентни тўплашга тўла-тўқис асос бўла олиши керак. Қимматли қоғозларнинг бирламчи бозорида қуйидаги муассасалар инвесторлар бўлиб ҳисобланади:

- инвестиция банклари;
- тижорат банклари;
- инвестиция фондлари;
- инвестиция компаниялари ва бошқа инвестиция институтлари;
- суғурта компаниялари, фондлар ва бошқа молия-кредит ташкилотлари.

123

Андеррайтер ва андеррайтинг тушунчалари нимани англатади?

Андеррайтер - бу банк ишида махсус хизмат ҳақи эвазига заём облигациялари ёки акциялари пакетини келишилган шартларда бозорда жойлаштиришга кафолат берувчи шахс ёки компания.

Андеррайтинг (обуна) - бу сотиш мақсадида янги эмиссия қилинган қимматли қоғозларни харид қилиш. Бу билан одатда инвестицион дилерлар, андеррайтер (обуначи)лар гуруҳлари шуғулланади. Бунда андеррайтерлар қуйидаги мажбуриятларни ўз зиммаларига олишлари мумкин:

- эмитент номидан унинг қимматли қоғозларини инвесторларга иложи борича тарқатиш. Бунда андеррайтер ўзига эмитентнинг тарқатолмай қолган қимматли қоғозларини сотиб олиш мажбуриятини олмайди;
- ўз ҳисобидан инвесторларга ўз манфаатини кўзлаб қайта сотиш мақсадида эмиссиянинг барча қимматли қоғозларини сотиб олиш;
- ўз ҳисобидан инвесторларга тарқатилмай қолган қимматли қоғозларнинг маълум қисмини келишилган муддатга сотиб олиш.

Қайд этилган амалларнинг барчаси андеррайтинг деб аталади.

124

Андеррайтинглар синдикати нима?

Йирик эмитентлар ўзлари чиқарган қимматли қоғозларини тарқатиш вазифасини профессионалларга топширадилар. Бунинг учун профессионаллар эмитентлар ва потенциал инвесторлар ўртасида воситачилик вазифасини

жамоа асосида бажарувчи андеррайтерларнинг махсус синдикатларини тузадилар. Амалиётда андеррайтингнинг икки тури қўлланилади:

- 1 Шартномали андеррайтинг - эмитент ва андеррайтерларнинг синдикатини ташкил этувчи профессионаллар ўртасида тарқатилиши лозим бўлган қимматли қоғозлар шартлари яккама-якка равишда келишиб олинади.
- 2 Конкурсли андеррайтинг - профессионаллар эмитентнинг акцияларини потенциал инвесторларга бирламчи бўлиб таклиф қилиш ҳуқуқига эга бўлиши учун ўзаро мусобақалашадилар.

Андеррайтинглар синдикати - профессионалларнинг ўзаро шартномалари асосида тузилган вақтинчалик бирлашма бўлиб, унинг фаолият мақсади андеррайтинг жараёнини (вазифасини) тезкорлик билан амалга оширишдир. Андеррайтерлар синдикати эмиссия синдикати деб ҳам юритилади.

Эмиссия синдикати таркибида профессионаллар қуйидаги мавкега эга бўлишлари мумкин:

- синдикатнинг ташкилотчиси ва барча ишларни юритувчи бош мененжер (бошқарувчи);
- синдикатнинг ташкилотчиси бўлмасдан дилер сифатида фаолият юритувчи андеррайтер;
- қимматли қоғозларнинг сотилишига ёрдам берувчи савдо агенти (савдо гуруҳининг аъзоси).

Эмиссия синдикати икки тамойил (принцип) асосида фаолият юритиши мумкин:

- 1 Бўлинган ҳисоб - бу принцип амалиётда кенг тарқалган бўлиб, бунда синдикат аъзоларининг ҳар бири эмитент олдида унинг қимматли қоғозларини тарқатиш учун олган ўз мажбуриятлари бўйича алоҳида жавоб беради.

2| Бўлинмаган ҳисоб - бу принцип асосан муниципал қимматли қоғозларини тарқатишда қўлланилиб, синдикатнинг ҳар бир аъзоси ўзининг мажбурияти бўйича жавобгар бўлади. Айтайлик, синдикатнинг бир аъзоси эмитентнинг 5 фоиз миқдоридаги акцияларини сотиб бериш мажбуриятини олган бўлсин. Агар эмиссиянинг 2 млн. сўмлик акцияси тарқатилмай қолган бўлса, бу ҳолда у ушбу сумманинг 5 фоизи (100 минг сўм) миқдорида жавобгар бўлади.

125

Қимматли қоғозларнинг иккиламчи бозори деганда нимани тушунасиз?

Қимматли қоғозларнинг иккиламчи бозори деганда, эгаси бор қимматли қоғозларни талаб ва таклифдан келиб чиққан ҳолда қайта олди-сотдисини ташкил қилиб ва таъминлаб берувчи бозор тушунилади. Унинг функцияси - қимматли қоғозларнинг олди-сотдисини тезкорлик билан таъминлашдир. Бунда сотувчи ва харидорни учраштириш, бўш капитални иктисодиётнинг энг унумли соҳасига зудлик билан сафарбар қилиш, томонларнинг ўзаро манфаатларини таъминлаш иккиламчи бозорнинг асосий вазифаси бўлиб ҳисобланади.

Иккиламчи бозор:

- юқори ликвидликка эга, яъни қисқа муддат ичида жуда катта миқдордаги қимматли қоғозларни улар курсининг сезиларсиз ўзгариши шароитида кам харажат билан олди-сотдига жалб қила олади. Республикамизда иккиламчи бозорга нисбатан бирламчи бозор тезроқ ривожланиш тенденциясига эга. Иккиламчи бозор икки кўринишда бўлади:

1| Нобиржавий бозор.

2| Биржавий бозор.

126

**Биржа ва нобиржавий ("кўча")
кўринишидаги иккиламчи бозорлар
бир-биридан нима билан фарк
қилади?**

Биржавий қимматли қоғозлар бозори - бу фонд биржаси бўлиб, у белгиланган тартибда қимматли қоғозларнинг эркин савдосини брокерлар (воситачилар), маклерлар (даллоллар), дилерлар (савдогарлар) томонидан амалга оширилишини таъминлаб берувчи бозордир.

Нобиржавий қимматли қоғозлар бозори - бу қимматли қоғозларнинг муомалада бўлишини таъминловчи муҳит бўлиб, унда фонд биржаларига сотувга қўйилмаган қимматли қоғозларнинг эркин савдоси дилерлар томонидан махсус телекоммуникация тармоқлари (телефон, телефакс, компьютер воситалари) ёрдамида амалга оширилади.

Ғарб мамлакатларининг нобиржавий бозорларида қимматли қоғозларнинг олди-сотдиси қуйидаги кўринишларда амалга оширилади:

- фонд биржасида қайд қилинмаган қимматли қоғозлар билан;
- воситачилар орқали фонд биржасида қайд қилинган қимматли қоғозлар билан.

Бунда воситачилар фонд биржалари томонидан ўрнатилган юқори ставкали комиссия йиғимлардан қочишга интилади. Фонд биржаси аъзо бўлмаган бу воситачилар қимматли қоғозларнинг йирик партиялари билан олди-сотдини амалга ошириб, комиссия тўловлардан жуда катта тежамга эга бўладилар. Шу билан бирга улар фонд биржаларидаги курснинг беқарорлигидан анча холи бўладилар:

- воситачиларни четлаб, компьютер тизимида қайд қилишга қимматли қоғозлар билан.

Қимматли қоғозлар билан бўладиган операцияларни тўла қамраб олувчи нобиржавий бозорни икки турга бўлиш мумкин:

- 1| Стихияли бозорлар;
- 2| Дилерлар бозори.

Стихияли бозорда олди-сотди харидор билан сотувчиларнинг шахсий контакти асосида пала-партиш тарзда юзага келади. Унда олди-сотдининг тартиб-қоидаларига, қимматли қоғозлар ҳамда иштирокчиларга нисбатан ҳеч қандай талаб қўйилмаган бўлади. Савдо-сотиқ эса ихтиёрий равишда амалга оширилади.

Дилерлар бозорида сотувчилар сотувга тушадиган қимматли қоғозларнинг нархини очикдан-очик эълон қилдилар. Шу сабабли харидор билан сотувчи ўртасида тўғридан-тўғри очик рақобат юз бермайди.

Қимматли қоғозларнинг олди-сотдисини қуйидаги таклифлар кўринишларида ташкил қилиш мумкин:

- локаллаштирилган таклиф (масалан, бирнечта локал жойлар белгиланиб олди-сотди нақд амалга оширилади);
- тақсимланган таклиф (инвесторлар ва қимматли қоғозлар категориялари, тўлов шакллари бўйича махсус бозор жойлари белгиланади. Сўнгра олди-сотди амалга оширилади);
- нисбатан узоқ муддатли таклиф (бунда тижорат ва омонат банкларининг жойлардаги шохобчаларида турли хилдаги қимматли қоғозлар бўйича доимий таклиф маълум қилиб турилади).

Нобиржавий бозор бизнинг республикамизда ҳам шакллана бошланаяпти. Ҳозирги кунда улар брокерлик идоралари, инвестиция компаниялари ва хусусийлаштириш миллий инвестиция фондлари қошидаги фонд дўконлари шаклида фаолият кўрсатмоқдалар.

127

Қимматли қоғозлар бозорини ким бошқаради?

Қимматли қоғозлар бозорининг ўта мураккаблиги ва унинг тез ўзгарувчанлиги, иштирокчилар сонининг кўплиги ва хилма-хиллиги, катта ҳажмларда шартномалар ва амалларнинг бажарилиши, ҳар хил турдаги ахборотларнинг мавжудлиги ва уларнинг алмашилиб туриши ва бошқа омилларнинг қимматли қоғозлар бозорларида турли ғайриқонуний ишларнинг юз беришига сабаб бўлиши мумкин. Бундай ҳол инвесторларнинг манфаатлари ва ҳуқуқларини поймол қилишга, уларнинг фонд бозорига нисбатан ишончларини камайтириш, пировард натижада эса бозорнинг нуфузини пасайтириши мумкин.

Шу сабабли қимматли қоғозлар бозори давлат бошқаруви ваколатли органлари томонидан назорат қилиб турилади ва бошқарилади.

Давлат томонидан қимматли қоғозлар бозорини бошқариш асосан икки йўл билан амалга оширилади:

- 1) Бозор фаолиятига бевосита таъсир кўрсатиш.
- 2) Бозор фаолиятига билвосита таъсир кўрсатиш.

Биринчи йўлни қўллашда давлат бошқаруви ваколатли органлари қуйидагиларни бажаради:

- қимматли қоғозлар ва эмиссия проспектларини чиқаришни рўйхатга олиш, эмитентларнинг уларда назарда тутилган шартлар ва мажбуриятларга риоя қилишлари устидан назоратни амалга ошириш;
- эмитентлар ва қатнашчиларни қимматли қоғозлар бозори тўғрисидаги ахборотлар билан таъминлаш;
- мутахассисларни аттестациялаш, инвестиция институтлари фаолиятини лицензиялаш ва назорат қилиш;

- инвесторлар ҳамда қимматли қоғозлар бозорининг бошқа иштирокчилари берган имкониятларни кўриб чиқиш ва қимматли қоғозлар бозори иштирокчилари бажариши мажбурий бўлган хулосалар чиқариш.

Иккинчи йўл билан бозорни бошқаришга қуйидагилар қўлланилади:

- пул-кредит сиёсатини юритиш ва шу орқали фоиз ставкаларига таъсир қилиш;
- солиқ сиёсатини ўтказиш;
- хусусий секторнинг депозитлари, кредитлари бўйича кафолатларни мувофиқлаштириш;
- корпорациялар ҳамкорлигида кредит учун рақобат йўлида давлат қимматли қоғозларини чиқариш;
- ташқи иқтисодий фаолиятдаги ҳолатни инобатга олиш.

Қимматли қоғозлар бозорини бошқариш Молия вазирлиги, давлат банки ёки бошқа давлат органларига юклатилиши мумкин. Масалан, АҚШ да Конгресс қошидаги қимматли қоғозлар ва биржалар комиссиясига, Японияда Молия вазирлигига юклатилган.

128

Қимматли қоғозларга доир битимларни тартибга солиш қандай амалга оширилади?

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида қимматли қоғозлар юзасидан тузиладиган битимларни тартибга солиш қуйидагиларга нисбатан қўлланилади:

- биржалардаги ва биржалардан ташқаридаги олди-сотдида;
- қимматли қоғозларни совға қилишда;
- қимматли қоғозларни мерос қилиб олишда;
- қимматли қоғозларнинг мулкдори ўзгаришига олиб келадиган бошқа ҳаракатларни амалга оширишда.

Инвестиция институтлари битимларни фақат қонун ҳужжатларида белгилаб қўйилган шаклдаги топшириқ шартномалари ёки воситачилик ҳақлари асосида уларда кўрсатилган барча зарур шартномаларга аниқ риоя қилган ҳолда мижозлар ҳисобидан амалга оширишлари мумкин.

Мижоз ёки топшириқ шартномаси бўйича ишончли вакили шартнома бажаришгунча бирёқлама тартибда унинг амал қилишини тўхтатиш ҳуқуқига эга.

Қимматли қоғозлар юзасидан тузилган битимлар улар амалга оширилган вақтда рўйхатдан ўтказилиши ва савдо қилинган жойда қимматли қоғозларни сотиб олиш ва сотиш (клиринг) контрактлари бўйича ҳисобот тарзида расмийлаштирилиши лозим.

Юридик шахслар ўртасида эгаси ёзилган қимматли қоғозлар, шунингдек эгаси ёзилмаган қимматли қоғозлар бўйича тузилган битимлар рўйхатдан ўтказилиши керак.

Олди-сотди битимлари тузиш чоғида битим тузиш санаси билан қимматли қоғозлар ҳақини тўлаш санаси ўртасидаги вақт банкнинг беш иш кунидан ортиқ бўлиши мумкин эмас. Бу муддат ўтказиб юборилган тақдирда битим ҳақиқий эмас деб ҳисобланади ва харидор сотувчига келтирилган зарар учун айбдор эканлиги аниқланса, унинг жавобгар бўлишига олиб келади.

129

Нима учун инвестиция институтларининг фаолиятини лицензиялаш зарур?

Қимматли қоғозлар бозоридаги профессионал фаолият давлат ваколат берган орган томонидан бериладиган махсус рухсатнома - лицензия асосида амалга оширилади. Лицензия берган орган инвестиция институтларининг фаолиятини назорат қилиб туради ва қонун ҳужжатлари бузилган тақдирда берилган лицензияни чақириб олиш тўғрисида қарор қабул қилади.

Давлат томонидан ваколат берилган орган қимматли қоғозлар билан зарур даражада профессионал фаолият кўрсатилишини таъминлаш мақсадида:

- жисмоний шахслар (инвестиция институтлари ва фонд биржаларининг ходимлари) қимматли қоғозлар бозори мутахассиси малака гувоҳномасини олишлари учун улар олдига қўйиладиган малака талабларини;
- ўз маблағлари старли бўлишининг мажбурий нормативларини ва қимматли қоғозлар билан амалга ошириладиган операциялар бўйича таваккалчиликни чекловчи бошқа кўрсаткичларни белгилайди.

Банклар қимматли қоғозлар бозорида профессионал фаолиятни инвестиция институтлари учун Ўзбекистон Республикасининг "Қимматли қоғозлар бозорининг фаолият кўрсатиш механизми тўғрисида"ги қонунда белгилаб қўйилган тартибда амалга оширадилар.

130

Қандай фаолият турлари қимматли қоғозлар бозорида таъқиқланади?

Қимматли қоғозлар бозорида қуйидаги фаолият турлари таъқиқланади:

- давлат рўхатидан ўтказмаган ҳолда, эмитент ёки қимматли қоғозларга тааллуқли ахборотни ошкор этмасдан қимматли қоғозлар эмиссиясини амалга ошириш;
- тегишли лицензиясиз қимматли қоғозлар бозорида фаолиятни амалга ошириш;
- сохта битимлар, талабларни адекват ўзаро ҳисобга олиш, қисқа муддатли сунъий битимларни амалга ошириш орқали қимматли қоғозлар бозорида манипуляция қилиш;
- муҳим, конфиденциал ахборотдан қонунга ҳилоф равишда фойдаланиш;

- айрим қатнашчиларнинг мавқеида устунлик яратиш мақсадида қандайдир белгиларга қараб қимматли қоғозлар бозорини бўлиш;
- қимматли қоғозлар бозорида савдо қилишнинг қонун ҳужжатларида белгиланган асосий принципларига зид бошқа хатти-ҳаракатларни амалга ошириш.

131

Қимматли қоғозлар бозори фаолиятини мувофиқлаштириш ва назорат қилиш маркази қачон ва нима мақсадда ташкил топган?

Ўзбекистон Республикасида давлат мулкани бошқариш ва тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш қўмитаси қошида қимматли қоғозлар бозори фаолиятини мувофиқлаштириш ва назорат қилиш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар маҳкамасининг 126-сонли қарорига (30 март 1996 й) биноан махсус марказ ташкил этилди.

Марказ юридик шахс бўлиб, ўз фаолиятини Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, Олий Мажлиснинг тегишли ҳужжатлари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари, қарорлари ва фармойишларига, Вазирлар маҳкамасининг қарорлари ва фармойишлари, шунингдек ўзининг Низомига биноан олиб боради.

Марказнинг ўз фаолиятлари доирасида қабул қилган қарорлари, мулкчилик шаклларида қатъий назар, хўжалик бирлашмалари, корхоналар ва ташкилотлар, шунингдек Ўзбекистон Республикаси ва хорижий давлатларнинг фуқаролари томонидан бажарилиши мажбурийдир.

132

Марказ қандай бошқарув аппаратиغا эга?

Марказ қуйидаги бошқарув аппаратиغا эга:

— Бош директор - давлат мулки қўмитаси раисининг биринчи ўринбосари. У Вазирлар маҳкамаси томонидан тайинланади.

— Бош директор, "Ахборот" ва "Ишлар" (управделами) бўйича ўринбосарлари ҳамда апелляцияларни кўриб чиқиш кенгаши аъзолари. Булар бош директорнинг тақдимномасига биноан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар маҳкамаси томонидан тайинланадилар.

— Апелляция кенгаши.

— Методология ва қонунчиликни амалга ошириш бошқармаси.

— Қимматли қоғозлар бозори хорижий иштирокчиларининг фаолиятини тартибга солиш бошқармаси:

— Давлат реестри, ҳисобга олиш ва ҳисоботни ташкил этиш бошқармаси.

— Қимматли қоғозлар операцияларини, бозор иштирокчилари фаолиятини тартибга солиш ва назорат қилиш бошқармаси.

— Худудий бўлинмалар фаолиятини мувофиқлаштириш бошқармаси.

Марказ ходимларининг умумий сони (хизмат кўрсатувчи ходимлардан ташқари) 180 кишини ташкил қилади. Худудий бўлимларнинг раҳбарлари Марказнинг бош директори ва худудий бошқармаларнинг бошлиқлари томонидан лавозимга тайинланадилар ва ундан озод қилинадилар.

Марказнинг бош директори:

- марказга юклатилган вазифаларнинг бажарилиши учун жавоб беради;
- марказнинг ва унинг жойлардаги органларининг фаолиятини ташкил этади;
- марказ ходимларининг вазифаларини тақсимлайди ва уларнинг жавобгарлиги даражасини белгилайди;
- марказ ходимларини ишга қабул қилади ва уларни ишдан бўшатади;

- ўз ваколати доирасида ва Ўзбекистон Республикасининг амалдаги қонунчилигига асосан буйруқлар, йўриқномалар ва қарорлар чиқаради, кўрсатмалар беради ва уларнинг бажарилишини текширади;
- марказнинг таркибий бўлимлари тўғрисидаги низомларни тасдиқлайди:

Апелляция комиссияси (7 кишидан иборат):

- қимматли қоғозлар бозори қатнашчиларининг нотўғри хатти-ҳаракатлари устидан тушган шикоятларни кўриб чиқади ва улар юзасидан қарор чиқаради;
- энг муҳим буйруқлар, қоидалар, йўриқномалар ва меъёрий ҳужжатлар лойиҳаларини кўриб чиқади.
- республикада қимматли қоғозлар бозорини шакллантириш, ривожлантириш, назорат қилиш ва тартибга солишга оид давлат сиёсатини амалга оширишга кўмаклашади.

Апелляция комиссиясининг қарори унинг мажлисида камида беш аъзо қатнашган тақдирда кенгаш аъзоларининг кўпчилик овози билан қабул қилинади ва кенгаш қарорлари сифатида расмийлаштирилади.

133

Марказ қандай вазифаларни бажаради?

Марказнинг олдида қуйидаги вазифалар туради:

- республикада қимматли қоғозлар бозорини шакллантириш, ривожлантириш, назорат қилиш ва бажариш борасида давлат сиёсатини амалга ошириш;
- республикада рўйхатдан ўтказилган қимматли қоғозлар чиқарилиши ва бозор қатнашчиларининг, қимматли қоғозлар бозори тузилмаси ва ривожланиши бўйича маълумотлар банкининг ягона реестрларини

юритиш, ҳисобга олиш ва ҳисоботни ташкил этиш, қимматли қоғозлар муомаласини, бозор қатнашчиларининг касб фаолиятини бошқариш:

- қимматли қоғозларнинг миллий ва халқаро бозорларида ўзбекистонлик ва хорижий эмитентларни самарали муомалада бўлиши учун зарур ҳуқуқий шарт-шароитларни таъминловчи норматив ҳужжатларни ишлаб чиқиш;
- қимматли қоғозлар билан операцияларни амалга оширувчи юридик ва жисмоний шахслар - инвесторларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш;
- қимматли қоғозлар бозорининг ҳолати ва унинг қатнашчилари тўғрисида инвесторларни ва жамоатчиликни кенг хабардор қилиш;
- қимматли қоғозлар бозорининг самарали инфраструктурасини ташкил этишда қатнашиш;
- Ўзбекистон республикаси вазирликлари, идоралари, маҳаллий бошқарув органларининг, профессионал ва нопрофессионал қатнашчиларнинг, бирлашмаларнинг қимматли қоғозлар бозоридаги фаолиятини мувофиқлаштириш.

134

Марказнинг функциялари нималардан иборат?

Марказ ўзига юкланган вазифаларга мувофиқ қуйидаги функцияларни бажаради:

- қимматли қоғозлар ва уларнинг эмитентлари тўғрисидаги ахборотнинг тўлиқ очилиши ва унинг тушунарли бўлиши устидан назоратни амалга оширади;
- инвесторларнинг корхонани (акционерлик жамиятини) бошқаришда қатнашишдаги, дивидендлар олишдаги ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш тадбир-чораларини кўради;

- ўзбекистонлик эмитентлар қимматли қоғозларининг чет элда ва хорижий эмитентлар қимматли қоғозларининг Ўзбекистон Республикаси ҳудудида муомилада бўлиш шартлари ва тартибини белгилайди;
- инвестиция муассиси сифатида қимматли қоғозлар бозоридаги фаолиятга лицензия беради;
- қимматли қоғозлар бозори қатнашчиларининг фаолиятини мувофиқлаштиради, қимматли қоғозлар билан битишувларни амалга ошириш қоидаларини, операциялар ўтказиш ҳисоби ва ҳисоботи стандартларини ишлаб чиқади ва тасдиқлайди;
- қимматли қоғозлар бозоридаги квоталарга риоя этилиши устидан назоратни амалга оширади ва ушбу квота ва қоидаларни бузувчиларга нисбатан қонунчиликда назарда тутилган чора-тадбирларни қўллайди;
- қимматли қоғозлар бозори қатнашчиларига нисбатан малака талабларини белгилайди, уларни аттестациядан ўтказиши, гувоҳномалар, қимматли қоғозлар эгалари реестри ва ҳисобга олиш реестри юритилишига талабномалар беради, уларга риоя этилишини назорат қилади;
- Ўзбекистон Республикаси Марказий банки билан биргаликда тижорат банкларининг қимматли қоғозлар бозоридаги фаолияти устидан назоратни амалга оширади;
- турлари бўйича рўйхатдан ўтказилган қимматли қоғозларнинг массаси ҳақидаги йиллик оммавий ҳисоботларини тузади, инвесторлар жамоатчилигининг кенг хабардор қилинишини таъминлайди;
- ахборот тизимини ташкил этади, қимматли қоғозлар билан ишлашни автоматлаштиради ва компьютерлаштириш чора-тадбирларини амалга оширади;
- қимматли қоғозларга оид қонун ва меъёрий ҳужжатлар ижросини назорат этади;

- ички ва ташқи бозорларда қимматли қоғозлар билан операциялар ўтказишни бирхиллаштиради;
- қимматли қоғозлар бозорида интеграция жараёнини амалга ошириш мақсадида халқаро ва хорижий ораганлар билан ҳамкорлик қилади.

Булардан ташқари, Марказ Ўзбекистон Республикасининг амалдаги қонунчилик ҳужжатларига мувофиқ ўзининг вазибалари ва ваколатларидан келиб чиқувчи ҳар хил функцияларни бажаради.

135

Марказ қандай ҳуқуқларга эга?

Ўзбекистон Республикаси Давлат мулкани бошқариш ва тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш қўмитаси қошидаги қимматли қоғозлар бозори фаолиятини мувофиқлаштириш ва назорат қилиш маркази қуйидаги ҳуқуқларга эга:

- эмитентдан ва фонд биржаларидан Ўзбекистон Республикаси қонунчилигига мувофиқ эълон қилиниши мажбурий бўлган қоидалар, низомлар, иш тартиблари, йўриқномалар, намунавий ҳужжатлар нусхалари тақдим этилишини талаб этиш;
- эмитентларнинг рўйхатдан ўтказиш учун тақдим этилган ҳужжатларини текшириш ва уларга Ўзбекистон Республикаси қонунлари ва меъёрий ҳужжатларига мувофиқ ўзгартириш ва қўшимчалар киритилишини талаб этиш;
- юқори малакали хорижий ва ватанимиз мутахассисларини маслаҳатчилар ва экспертлар сифатида контракт асосида ишга тақлиф этиш;
- биржа фаолиятини назорат қилишни амалга ошириш учун давлат назоратчиларини тайинлаш.

Марказ ўз фаолияти доирасида қимматли қоғозларга оид қонунлар ва меъёрий ҳужжатларни бузганларга нисбатан қуйидаги санкцияларни қўлайди:

- қимматли қоғозлар бозори профессионал қатнашчиларининг кўриб чиқиши ва бажариши мажбурий бўлган ёзма кўрсатмаларни киритиш;
- фонд (ёки биржаларнинг фонд бўлимлари) аъзоларидан бири ёки бир нечтаси қимматли қоғозларга оид Ўзбекистон Республикаси қонунчилигини ва Марказ талабларини бузган ҳолларда уларни фаолият кўрсатишдан чиқаришни ёки четлатишни талаб қилиш;
- эмитентлар томонидан амалдаги қонунчилик бузилган ҳолларда уларнинг эмиссиясини ва қимматли қоғозлар муомаласини тўхтатиш ёки чеклаш;
- қимматли қоғозлар эмиссияси рисоласини белгиланган тартибда тасдиқламасдан ўтказилаётган қимматли қоғозларни очиқ сотишга таклиф қилишга оид рекламани тўхтатишни эмитентлардан талаб қилиш;
- Ўзбекистон Республикасининг қимматли қоғозлар бозори бўйича қонунларни қўпол равишда бузган инвестиция институтлари қатнашчиларига берилган лицензияни тўхтатиб қўйиш ёки бекор қилиш тўғрисида қарор қабул қилиш;
- фуқароларга қимматли қоғозларга оид профессионал фаолият юритиш ҳуқуқини берувчи малака аттестатларини бериш, шунингдек, улар томонидан амалдаги қонунчилик бузилган ҳолларда уларнинг аттестатларини тўхтатиб қўйиш ва уларни бекор қилиш;
- қимматли қоғозлар билан операциялар ўтказиш ишлари қоидалари бузилган ҳолларда фонд биржасидаги операцияларни бирмунча вақт тўхтатиб қўйиш ҳамда операциялар бўйича клиринг ва ҳисоб-китобларни муайян даврга тўхтатиш тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг қонунчилигига мувофиқ қарорлар қабул қилиш;

- белгиланган тартиб бузилган ва ҳужжатлар қонунчилик талабларига мувофиқ келмаган ҳолларда қимматли қоғозларни рўйхатга олишни рад этиш.

136

Ўз-ўзини бошқарувчи ташкилотлар тўғрисида нималар дея оласиз?

Нодавлат ва нобиржавий қимматли қоғозлар бозорида тартиб ўрнатувчи, бу тартиб ва қоидаларга профессионаллар томонидан риоя қилиниш назоратини таъминловчи махсус нодавлат ташкилотлари фаолият юритади. Бу ташкилот профессионалларнинг ассоциацияси кўринишида тузилиб, у қимматли қоғозлар бозори қатнашчиларининг мафаатларини ва ҳуқуқларини ҳимоя қилади. Ушбу ташкилотнинг манфаатлари давлат манфаатлари билан мос келади ва улар биргаликда фонд бозорини бошқарадилар.

Масалан, АҚШда бундай ташкилотлар сифатида қуйидаги субъектлар фаолият юритадилар:

- фонд биржалари;
- фонд дилерларининг миллий ассоциацияси;
- 12 та клиринг агентлиги;
- қимматли қоғозлар савдоси бўйича муниципал кенгаш;
- инвесторларнинг манфаатларини ҳимоялаш корпорацияси.

Буларнинг ичида энг салмоқли ва нуфузлиси 1939 йилда тузилган фонд дилерларининг миллий ассоциацияси (ФДМА) ҳисобланади. Унинг 6 мингдан ортиқ фирма ва 440 мингдан ортиқ аъзолари бўлган. ФДМА ўз аъзоларига махсус талаблар қўйган. Бу талабларга жавоб бермаганлар ФДМА аъзолигидан маҳрум бўладилар. Бу эса уларни ассоциациянинг кенг тармоқли нобиржавий тизимида фаолият юритиш имконидан маҳрум қилади.

ФДМА аъзоси қимматли қоғозлар билан боғлиқ профессионал фаолият юритиш ҳуқуқини белгиловчи давлат органи томонидан берилган махсус рухсатномага (лицензияга) эга бўлиши керак.

137

ФДМА нинг асосий мақсадлари нималардан иборат?

ФДМА олдида қуйидаги мақсадлар туради:

- инвестиция - банк фаолиятининг ва қимматли қоғозлар савдосининг ривожига қўмаклашиш;
- стандарт қоидаларни ва фонд амалларини бажаришнинг самарали тажрибасини жорий этиш;
- инвесторларнинг манфаатларини ҳимоялаш мақсадида тижорат этикасининг юқори даражасини ва савдонинг адолатли тамойилларини таъминлаш;
- ФДМА аъзоларининг қимматли қоғозлар бўйича қонунларига риоя қилишларининг назоратини таъминлаш;
- фонд бозори фаолияти билан боғлиқ муаммоларни ҳал қилишда ФДМА аъзоларининг ҳукумат ва унинг органлари билан алоқаларини кенгайтириш;
- қимматли қоғозларнинг нобиржавий савдоси тизimini ривожлантириш;
- ФДМА ички интизомини мустаҳкамлаш;
- ФДМА аъзолари ўртасида юзага келадиган тортишув ва ихтилоф ҳолатларни ҳал қилиш.

138

Эмитент ўз қимматли қоғозлари ва молиявий хўжалик фаолияти тўғрисидаги ахборотни қайси шаклларда ошқора қилиши шарт?

Эмитент ўз қимматли қоғозлари ва молиявий-хўжалик фаолияти тўғрисидаги ахборотни қуйидаги шаклларда ошқора қилиши шарт:

- молиявий-хўжалик фаолияти тўғрисида йиллик ҳисобот тузиш;

- Эмитентнинг, унинг шуъба ва тобе корхона ташкилотларининг қайта ташкил этилганини маълум қилиш;
- Эмитент активларининг қиймати бир марта 10 фоиздан ортиқроқ миқдорда кўпайиши ёки камайишига сабаб бўлган фактлар, эмитентнинг соф фойдаси ёки соф зарари бир марта 10 фоиздан ортиқроқ миқдорда кўпайишига олиб келган фактлар, миқдори ёки молмулкининг қиймати битим тузилган санадаги ҳолатга кўра эмитент активларининг 10 фоиздан ортиқни ташкил этадиган бир марталик битимларга оид фактлар тўғрисидаги маълумот;
- Эмитент томонидан қимматли қоғозлар чиқарилганлиги ҳақидаги, эмитентнинг қимматли қоғозлари бўйича ёзилган ёки тўланган даромадлар тўғрисидаги маълумот;
- Эмитентга қарашли ҳар қандай алоҳида турдаги қимматли қоғозларнинг 35 фоиздан ортиқроғига эга бўлган шахснинг эмитент реестрида пайдо бўлганлиги ҳақидаги маълумот;
- реестрнинг ёпилиш саналари тўғрисидаги, эмитентнинг қимматли қоғозлар эгалари олдида мажбуриятларни бажариш муддатлари ҳақидаги, умумий йиғилишларнинг қарорлари тўғрисидаги маълумот;
- Эмитентнинг вакил қилинган органи томонидан қимматли қоғозлар чиқариш ҳақида қарор қабул қилингани тўғрисидаги маълумот.

139

Қайси ҳолларда инвестиция институтлари, фонд биржалари ва қимматли қоғозлар эгалари ахборотни ошкора қилишлари шарт?

Инвестиция институти қимматли қоғозлар билан амалга оширган операциялари ҳақидаги ахборотни қуйидаги ҳолларда ошкора қилиши шарт:

- йилнинг бир чораги мобайнида бир эмитентнинг фақат бир турдаги қимматли қоғозлари билан операциялар ўтказганда;
- бир эмитентнинг бир турдаги қимматли қоғозлари билан бир марта операция ўтказганда, агар бу операция бўйича қимматли қоғозларнинг сони мазкур қимматли қоғозлар умумий сонининг камида 15 фоизини ташкил этса.

Фонд биржалари (биржаларнинг фонд бўлимлари) ва инвестиция институтлари ҳар қандай манфаатдор шахсга:

- қимматли қоғозлар бозори қатнашчисига савдога ижозат бериш қоидаларини;
- қимматли қоғозларни савдога қўйишга ижозат бериш қоидаларини;
- битимлар тузиш ва уларни таққослаш қоидаларини;
- битимларни рўйхатдан ўтказиш қоидаларини;
- битимларни ижро этиш тартибини;
- нархлар белгилашда алдовни чеклайдиган қоидаларни;
- қимматли қоғозлар бозорида савдони ташкил этувчиларга хизмат кўрсатиш жадвалини;
- юқорида санаб ўтилганларга ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритиш регламентини;
- савдога қўйилган қимматли қоғозларнинг рўйхатини ошкор этишлари шарт;

Қимматли қоғозлар эгаси эмитентга қарашли ҳар қандай қимматли қоғозлар турининг 35 фоизи ва ундан ортиғига эга эканлиги ҳақидаги ахборотни ошкор этиши шарт.

140

Қайси ахборотлар хизматда фойдаланиладиган ахборот ҳисобланади?

Ўзбекистон Республикасининг "Қимматли қоғозлар бозорининг фаолият кўрсатиш механизми тўғрисида"ги қонунда назарда тутилган мақсадларга мувофиқ хизматда фойдаланиладиган ахборот дейилганда:

- эмитент ва унинг чиқарган қимматли қоғозлари тўғрисидаги ҳамма ҳам фойдалана олмайдиган, ўз хизмат мавқеи, меҳнат вазифалари ёки эмитент билан тузилган шартномага биноан бундай маълумотга эга бўлган шахсларга қимматли қоғозлар бозорининг бошқа субъектларига нисбатан устунлик берадиган ҳар қандай ахборот тушунилади.

Хизматда фойдаланиладиган ахборотга эга бўлган шахслар жумласига қуйидагилар киради:

- эмитент ёки у билан шартномалар орқали боғланган инвестиция институтининг бошқарув органлари аъзолари;
- қимматли қоғозлар бозорида фаолият кўрсатувчи жисмоний шахслар;
- эмитентнинг ёки у билан шартномалар орқали боғланган инвестиция институтининг аудиторлари;
- давлат органларининг, фонд биржалари (биржалар фонд бўлимлари)нинг назорат қилиш, текшириш ёки бошқа ваколатлари туфайли мазкур ахборотдан фойдаланиш имкониятига эга бўлган мансабдор шахслар.

Хизматда фойдаланиладиган ахборотга эга шахслар бу ахборотдан битимлар тузиш учун фойдаланиш, шунингдек хизматда фойдаланиладиган ахборотни битимлар тузиш учун учинчи шахсларга бериш ҳуқуқига эга эмаслар.

Мазкур талабни бузган шахслар қонун ҳужжатларига мувофиқ жавобгар бўладилар.

141

Қимматли қоғозлар бозорида реклама қандай вазифани бажаради?

Реклама - бу қимматли қоғозлар бозоридаги муҳим ахборот манбаидир. Рекламада уни берувчининг номи акс этган бўлиши керак. Реклама берувчиларнинг:

- ўз фаолияти тўғрисида, сотиб олиш ёки сотиш ёхуд бошқа битимлар тузиш учун такдим этилаётган қимматли қоғозлар турлари ва уларнинг тавсифлари ҳамда бу битимларни тузиш шартлари ҳақида нотўғри ахборотни, шунингдек қимматли қоғозлар эгалари ва бозорининг бошқа қатнашчиларини алдашга ёки чалғитишга қаратилган бошқа ахборотни рекламада кўрсатиши;
- рекламада қимматли қоғозлар бўйича даромадларнинг кутилаётган миқдори ва уларга курс қийматининг ўсиши ҳақидаги тахминларни кўрсатиши;
- худди шундай фаолият билан шуғулланувчи қимматли қоғозлар бозори профессионал қатнашчиларининг ёки худди шундай қоғозларни чиқарувчи эмитентларнинг ҳақиқий ёхуд гумон қилинган камчиликларини кўрсатиш йўли билан рекламдан ғаразли рақобат мақсадларида фойдаланиши таъқиқланади.

Реклама мазкур ҳолатлардан бири мавжуд бўлган тақдирда қимматли қоғозлар рекламаси ғаразли реклама деб топилади.

Қимматли қоғозлар ва эмитентлар тўғрисидаги ҳамма фойдалана оладиган ахборот, шунингдек ваколатли органлар қимматли қоғозлар бозорини бошқариш соҳасидаги ўз вазифаларини бажаришлари муносабати билан уларга Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатларига мувофиқ бериладиган ахборот қимматли қоғозлар бозоридаги реклама деб ҳисобланмайди.

Эмитент томонидан қимматли қоғозлар чиқарилгани ҳамда у ёзган ёки тўлаган дивидендлар тўғрисидаги ахборот реклама ҳисобланади.

142

Қимматли қоғозлар тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузганлик учун қандай жазолар кўрилади?

Қимматли қоғозлар бозорининг иштирокчилари қимматли қоғозлар тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузганлиги учун белгиланган тартибда жавобгар бўладилар. Қимматли қоғозлар тўғрисидаги қонун ҳужжатлари бузилган тақдирда давлат томонидан ваколат берилган орган қуйидаги жарималарни солишга ҳақлидир:

- эмитентлар ва қимматли қоғозлар тўғрисидаги ахборотни, ҳисоботларни эълон қилмаганлиги ёки ўз вақтида эълон қилмаганлиги, шунингдек давлат назорати органларига ҳисоботлар ёки ахборотни тақдим этмаганлиги ёки ўз вақтида тақдим этмаганлиги учун - энг кам иш ҳақининг 70 баравари миқдорида;
- қоидабузарликларни тўхтатиш тўғрисидаги кўрсатмаларни бажаришдан бўйин товлаганлик ёки ўз вақтида бажармаганлик учун - энг кам иш ҳақининг 100 баравари миқдорида;
- эмитентлар томонидан қимматли қоғозлар чиқариш ва уларни муомалага киритишнинг белгиланган тартибда бузилганлиги, қимматли қоғозлар бозорининг профессионал қатнашчилари қимматли қоғозларга доир битимларни тузиш ва уларни рўйхатдан ўтказишнинг белгиланган тартибини бузганликлари учун - энг кам иш ҳақининг 200 баравари миқдорида;
- инвесторлар, қимматли қоғозлар юзасидан операциялар, харажатлар ва даромадлар ҳисобини юритиш ва улар ҳақида ҳисобот бериш тартибини бузганлик учун - энг кам иш ҳақининг 600 баравари миқдорида;
- активлар билан мустаҳкамланмаган қимматли қоғозларни эмиссия қилганлик, айрим инвесторларга асоссиз мулкый ҳуқуқлар белгиланганлик,

уларнинг мулкый ҳуқуқларига риоя этмаганлик ҳамда инвесторларга тегишли даромадларни тўламаганлик учун - энг кам иш ҳақининг 700 барава-ри миқдорида;

- атайин нотўғри маълумотларни тарқатиш (тақдим этиш) йўли билан инвесторлар ва назорат органларини чалғитганлик, инвестиция институтлари томонидан қимматли қоғозларни яширинча сотганлик, қимматли қоғозлар бозорида нархларга доир алдамчилик қилганлик учун - энг кам иш ҳақининг 800 баравари миқдорида.

Қимматли қоғозлар бозорида нархларга доир алдамчилик фактлари (нархларни сунъий равишда ошириш ёки тушириш) суд тартибида эътироф этилади.

Қимматли қоғозлар бозори қатнашчиларининг қонунсиз фаолият турлари орқали ёки қонун ҳужжатларида белгиланган ҳолларда махсус рухсатнома (лицензия) олмасдан орттирган даромадлари қонунсиз (лицензияланмаган) фаолиятдан олган даромадлари суммасида жарима солган ҳолда давлат бюджети ҳисобига олиб қўйилиши лозим.

IX**Б****О****Б****ФОНД БИРЖАСИ****143**Фонд биржаси деганда
нимани тушунасиз?

183

144Фонд биржалари ким томонидан
рўйхатга олинади?

184

145Листинг ва делистинг нима? Уларнинг фонд
биржасига қандай дахлдорлиги бор?

186

146Кимлар фонд биржасининг муассислари
ва аъзолари бўлиши мумкин?

187

147Биржа амаллари қоидаларида
нималар қўзда тутилади?

188

148Биржа савдоси қандай тартибда амалга
оширилади?

189

149

Биржа даромадли ташкилотми?

191

150	Биржа қандай бошқарув органларига эга?	192
151	Фонд биржаси нималарга ҳақли?	193
152	Фонд биржаси уставда нималар ўз аксини топади?	194
153	Биржа курси, биржа котировкаси ва биржа индекслари қандай аниқланади?	195
154	Биржа обороти, биржа фойдаси, биржа поштинаси ва биржа фирмаси тўғрисида нималар дея оласиз?	197
155	Фонд биржасида “Айиқлар”, Буқалар” ва нобиржавий бозорда “Қуёнлар” ўйинлари қандай мақсадларда уюштирилади?	198
156	“Тошкент” фонд биржаси қачон ташкил этилди?	199
157	“Тошкент” фонд биржаси нималарга ҳақли эмас?	201

Фонд биржаси деганда нимани тушунасиз?

Биржа - бу бозорни уюштиришнинг ташкилий шакли. У турли кўринишларда бўлади.

- Товарлар биржаси (товарлар бозори);
- Фонд биржаси (қимматли қоғозлар бозори);
- Валюта биржаси (валюта бозори);
- Меҳнат биржаси (“ишчи кучи” олди-сотди бозори).

Фонд биржаси - бу қимматли қоғозлар билан олди-сотди муомаласини олиб борадиган жой. Унинг олдида куйидаги вазифалар туради:

- қимматли қоғозлар бир маромда муомалада бўлишининг зарур шароитини таъминлаш;
- қимматли қоғозлар талаб ва таклифи ўртасидаги мувозанатни акс эттирувчи нархларни, яъни бозор баҳосини белгилаш;
- қимматли қоғозлар бозори қатнашчиларининг касб маҳоратини юқори даражада сақлаб бориш;
- мунтазам равишда (хафтасига камида бир марта) нархнаво аниқланишига, индексацияси ўзгаришига, савдо-сотик вақти, қимматли қоғозлар, битим ҳажмлари, контрактларнинг миқдорига ва бошқа кўрсаткичларга доир ахборотларни, биржанинг ҳолати ва унинг ривожланишига доир тахминий шартларни эълон қилиш.

Дунёда биринчи фонд биржаси 1773 йилда Лондонда брокерлар томонидан қимматли қоғозлар билан савдо қилиш учун ташкил этилган. У дастлаб қиролликнинг пул алмаштириш муассиси (банки) биносининг бир қисмида ижарага жойлашади. 1791 йилда Филадельфия шаҳрида Америкада биринчи фонд биржаси ташкил этилган. 1792 йилда эса Нью-Йорк фонд биржаси очилган. У биржа ҳозирги кунгача дунёнинг энг етакчи фонд биржаси бўлиб келяпти.

Ҳозирги даврда дунёнинг 60 дан зиёд мамлакатларида 200га яқин фонд биржалари мавжуд. Шундан 15таси Шимолӣ Америкада. (АҚШ ва Канада мамлакатларида), 100дан ортиғи - Европада, 20 таси Жанубий Америкада, қолганлари Осиёда, Австралияда, Африкада, Россияда ва бошқа мамлакатларда, 30дан ортиқ биржалар Парижда жойлашган фонд биржаларининг Халқаро федерациясига бирлашган бўлиб, у қимматли қоғозлар бозорлари фаолиятини мувофиқлаштиради ва акционерларнинг ҳуқуқларини таъминлайди.

144

Фонд биржалари ким томонидан рўйхатга олинади?

Фонд биржаси Ўзбекистон Республикаси қонунларига мувофиқ рўйхатдан ўтказилади ва у қимматли қоғозларга доир фаолият юритиш учун Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигидан лицензия олади. Лицензия олмаган ташкилот бундай фаолият юритишга ҳақли эмас.

Биржа фаолияти давлат томонидан тартибга солиб турилади. Бунинг учун қуйидаги ишлар бажарилади:

- биржани ва биржа фаолияти ишгирокчиларини (юрidik шахсларни) давлат рўйхатидан ўтказиш;

- лицензиялар бериш;
- биржа фаолиятини солиқ солиш йўли билан бошқариш;
- биржага доир қонунларга риоя этилиши устидан назорат қилиш.

Биржани давлат рўйхатидан Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги ўтказади. Биржа қатнашчиларини рўйхатдан ўтказиш эса “Ўзбекистон Республикасидаги корхоналар тўғрисида”ги қонунга мувофиқ амалга оширилади.

Лицензия олиш учун қуйидаги ҳужжатлар тайёрланади:

- лицензия олиш учун ариза;
- таъсис шартномаси;
- биржа устави ва давлат рўйхатидан ўтганлик тўғрисида гувоҳнома;
- биржадаги савдо қоидалари;
- устав капиталининг 50 фоизидан кам бўлмаган миқдорини ўтказганлик ҳақида банк маълумотномаси;
- савдо-сотикни олиб бориш жойидан фойдаланиш ҳуқуқини тасдиқловчи ҳужжат.

Биржага лицензия бериш тартибини Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Вазирлар маҳкамаси белгилаб беради.

Молия-фонд биржалари ва валюта биржаларида мустақил ва мустақил бўлмаган таркибий бўлинма сифатида фонд бўлинмалари ташкил этилиши мумкин. Фонд бўлинма ўз фаолиятларида фонд биржаларига қўйиладиган барча талабларга амал қилишлари лозим.

Фонд биржаси ўз фаолиятида Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларига биржа уставига ҳамда қимматли қоғозлар билан боғлиқ юмушларни амалга оширишнинг ички қоидаларига амал қилади.

145

Листинг ва делистинг нима? Уларнинг фонд биржасига қандай дахлдорлиги бор?

Листинг - бу қимматли қоғозларни биржага қўйиш, яъни жойлаштириш. Қимматли қоғозлар листингга қўшилган бўлиб, биржа рўйхатидан ўтган бўлса, уларни савдога қўйиш мумкин. Биржага қўйилмайдиган акциялар нобиржавий бозорда сотилади.

Қуйидаги кўрсаткичлар листингнинг меъёрий кўрсаткичлари ҳисобланади:

- қимматли қоғозларнинг биржада олди-сотди қилиниш суръати ва сони;
- реал активлар ҳажми;
- қимматли қоғозларнинг сони ёки акцияларнинг эгалари (акциялар пакети) сони;
- жалб қилинган сармоянинг умумий қиймати;
- даромадлилик (рентабеллик) даражаси;
- эмитентнинг молиявий ҳолати.

Бундай листингга киритилган эмитентлар улар фаолиятининг ўзига ҳослиги жиҳатидан қуйидаги гуруҳларга бўлинадилар:

- ишлаб чиқариш корхоналари;
- тижорат банклари;
- инвестицион фондлар (компаниялар).

Делистинг - бу қимматли қоғозларни биржанинг ёки компаниянинг ўз қарорига биноан рўйхатдан чиқарилиши, яъни листинг имтиёзларидан тамомила маҳрум бўлишидир.

Агар, масалан, акцияларнинг ўзи қолмаган бўлса; фирма қайтариб олса ёки янгисига алмаштирган бўлса; компания активсиз қолса ёки синса; акцияларни ошқора жойлаштириш мақбул бўлмаган кичик ҳажмга эга бўлса; компания листинг келишувини бузса, бундай ҳолларда делистинг қўлланилади.

146

Кимлар фонд биржасининг муассислари ва аъзолари бўлиши мумкин?

Қимматли қоғозлар муомаласини амалга ошириш ҳуқуқини берувчи рухсатнома (лицензия)си бўлган юридик ва жисмоний шахслар фонд биржаси муассислари бўлиши мумкин.

Биржада брокерлик ўрнини сотиб олган юридик ва жисмоний шахслар, шу жумладан, хорижий юридик ва жисмоний шахслар фонд биржасининг (товар-фонд биржаси ёки валюта биржаси фонд бўлимининг) аъзолари бўлишлари мумкин. Фонд биржаси аъзоларининг сонини биржанинг бошқарув органлари тартибга солиб турадилар. Давлат ҳокимияти ва бошқарув, прокуратура ва суд органлари, уларнинг мансабдор шахслари ва мутахассислари фонд биржаси аъзолари бўлишга ҳақли эмаслар.

Фонд биржаси аъзолари қимматли қоғозлар муомаласини амалга ошириш учун рухсатномаларга эга бўлган ҳамда инвестиция муассиси мақомини олган тақдирдагина олди-сотдига қўйилади. Брокерлик ўрнини сотиб олган жисмоний шахс уни давлат ҳокимияти маҳаллий органларида рўйхатдан ўтказганидан ва банкда ҳисоб-китоб счёти очганидан кейингина олди-сотдига қўйилиши мумкин.

Республикамиз фонд биржасидаги олди-сотдини фақатгина брокер амалга ошириши ва қонунлаштириши мумкин. Маклер, катта маклер ва уларнинг ёрдамчилари операция залларда қузатувчи сифатида ишгирок этадилар.

Ўзбекистон Республикасининг “Биржалар ва биржа фаолияти тўғрисида”ги қонунга мувофиқ қуйидаги идоралар, муассасалар, бирлашмалар биржа бўлиши мумкин эмас:

- давлат ҳокимияти ва бошқарувининг олий ҳамда маҳаллий идоралари;

- давлат банклари ва давлат кредит муассасалари (бунда банклар фонд ва валюта биржаларининг муассасалари бўлиши мумкин);
- давлат сугурга ва давлат инвестиция компаниялари ҳамда фондлари;
- жамоат, диний ва хайрия бирлашма (ташкилот)лари ҳамда фондлари;
- конунларга кўра тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиши ман этилган жисмоний шахслар.

147

Биржа амаллари қоидаларида нималар кўзда тутилади?

Қимматли қоғозларга доир биржа амалларини бажаришда қўлланиладиган қоидаларни биржанинг юқори бошқарув органи, яъни акционерларнинг умумий йиғилиши тасдиқлайди. Бу қоидаларда қуйидагилар назарда тутилади;

- қимматли қоғозлар олди-сотди принциплари;
- биржа қатнашчиларининг таркиби, уларга қўйиладиган талаблар мажмуи;
- биржа йиғилишлари ўтказиладиган жой ва вақт тўғрисидаги ахборот;
- қимматли қоғозларни биржа олди-сотдисиغا чиқариш тартиби;
- биржа битимларининг тавсифи;
- миждозлар брокерларга берадиган топширик (буйруқ) турлари;
- олди-сотдини ташкил этиш;
- битимларни рўйхатдан ўтказиш ва расмийлаштириш тартиби;

- қимматли қоғозлар муомаласини амалга оширишда фойдаланиладиган шартнома, ҳисобот, буюртма ва хабарномалар ҳамда биржага оид бошқа ҳужжатлар намуналари.

Фонд биржаси биржа олди-сотдиси вақтида битимлар тузиш, битимларни текшириб кўриш ва улар юзасидан ҳисоб-китоб қилиш тартибини мустақил равишда ишлаб чиқади ва тасдиқлайди. Фонд биржалари ва фонд бўлимлари Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги билан келишиб олинган қимматли қоғозлар муомаласи битимларини амалга ошириш низомлари ва ички қоидалари, фонд биржаси устави (фонд бўлими тўғрисидаги низом) асосида иш тугадилар.

148

Биржа савдоси қандай тартибда амалга оширилади?

Қимматли қоғозлар билан биржа савдоси муайян қоидаларга асосланган ҳолда амалга оширилади. Бу қоидалар куйидагилардан иборат:

— Биржада қимматли қоғозлар билан олди-сотдини фақат воситачилар бажаради. Уларга жисмоний шахслар ёки банкнинг юридик шахслари, инвестиция компаниялари, брокерлик фирмалари киради. Уларнинг ваколати билан воситачилар (брокерлар, дилерлар) фаолият кўрсатади ва қимматли қоғозларни мижозлардан сотиб олади ёки ўзининг ҳисобидан кейинчалик сотув учун харид қилади.

— Фонд биржасига қимматли қоғозлар олиб келинмайди. Унинг маъжудлиги, сони ва сифатини сотувчининг кўлидаги ҳужжат-сертификат тасдиқлайди.

— Фонд биржасида қимматли қоғозлар исталган миқдорда сотилмайди. Савдо бу ерда лот(тўп)лар, яъни биржадаги бир контракт ёки миқдор ва сифат жиҳатдан стандарт тўпи бўйича амалга оширилади. Қисқаси, фонд биржаси — бу улгуржи савдо шаклидир.

— Фонд биржасида фақатгина котировка рўйхати (“варағ”)да қайд қилинган қимматли қоғозларгина сотилади. Қимматли қоғозларни мазкур рўйхатга киритиш, яъни биржага қўйиш листинг деб аталади.

— Баҳо фонд биржасида очикдан-очик ўрнатилади. Улар тўғрисидаги ахборот заллардаги таблоларда эълон қилиб турилади. Биржа операцияларининг қатнашчилари учун шароит бир хил бўлиб, улар биржада қабул қилинган тўғрилиқ ва уюшқоқлик қондасига бўйсунадилар.

Шундай қилиб, биржада уч томон қатнашади, бир томонда биржада ўзининг қимматли қоғозлари билан савдо қилишга вақти йўқ ёки умуман бу иш билан шугулланиш истаги бўлмаганлар, яъни эмитент ва тадбиркорлар, иккинчи томонда эса муайян ҳақ эвазига шу қимматли қоғозларни сотишни ўз зиммасига олувчи брокерлар. Ва, ниҳоят, қимматли қоғозларга муҳтож компаниялар ва хусусий шахслар. Ҳар учала томоннинг манфаатини бирлаштирувчи жой - бу фонд биржасидир.

Бундай олиб қарасак, биржа қимматли қоғозларни сотмайди ҳам, сотиб олмайди ҳам. Фақат улгуржи савдо қоида ва тартибларини ишлаб чиқади, савдо-сотик учун шароит яратиб беради. Шу нуқтаи назардан, биржа - бу энг аввало савдо зали. У ерда брокерлар қимматли қоғозларнинг олди-сотдиси бўйича буюртмаларни бажаради. Биржаларда ўзининг брокерларига эга бўлиш учун инвестиция институтлари биржада аъзолик ҳуқуқини берувчи “ўрин”ни сотиб олишлари лозим. Шундагина брокерлар қимматли қоғозлар бўйича барча операцияларни бажариш имкониятига эга бўладилар.

“Ўрин” — бу эгаси учун товар ҳисобланади, эгаси уни сотиши ҳам мумкин. Лекин шундан сўнг биржада ишлаш ҳуқуқини йўқотади. Биржа олди-сотдисида инвестор ташаббускор бўлиб ҳисобланади. У брокер компаниясига

(телефон орқали ёки бевосита учрашувда) ўзининг буюртмаси ва шартларини баён қилади. Бу ерда асосан учта шарт тўғрисида сўз юритилади:

- 1| Қимматли қоғозларнинг баҳоси;
- 2| Қимматли қоғознинг сони;
- 3| Буюртманинг бажарилиш муддати.

Мижозларнинг топшириғи (буюртмаси) шартнома кўринишида расмийлаштирилади. Унда брокерлик ҳақи ҳам кўрсатилган бўлади. Шундан сўнг брокерлик фирмасининг вакили шартномани бевосита буюртмани бажарувчи брокерга топширади. Буюртма бажарилиши биланоқ олди-сотди операцияси биржада қайд қилинади ва миқозга бу ҳақда ҳисоб счётини тақдим этиш тўғрисидаги маълумотномани юборади.

149

Биржа даромадли ташкилотми?

Фонд биржаси нотижорат ва даромадсиз ташкилот ҳисобланади. Унинг фаолиятини пул маблағлари билан таъминлаш қуйидаги тушумлар асосида амалга оширилади:

- фонд биржаси акциялари ва пайларини сотиш;
- фонд биржасидаги брокерлик ўринларини сотиш;
- фонд биржаси аъзоларининг мунтазам тўлаб борадиган аъзолик бадаллари;
- биржа битимларини рўйхатдан ўтказишда олинadиган йиғимлар;
- қимматли қоғозлар муомаласида воситалик қилишдан олинadиган комиссион ҳақ;
- биржа уставида назарда тутилган ахборот хизмати ва бошқа турли хизматлар кўрсатишдан тушадиган даромадлар;

- Листингга ўзгартириш киритилганлиги учун компаниялар томонидан тўланадиган тўловлар;
- “Ўрин”ларни сотиш ва ҳ.к.

Фонд биржаси ўз акциядорларига дивидендлар тўламайди.

150

Биржа қандай бошқарув органларига эга?

Фонд биржаси қуйидаги бошқарув тизимига эга.

Акциядорларнинг умумий йиғилиши - олий бошқарув органи, акциядорлар ва уларнинг вакилларида ташкил топган.

Биржа кенгаши - бошқарув органи, акциядорларнинг умумий йиғилишлари оралигида биржанинг фаолиятини назорат қилади ва мувофиқлаштириб туради.

Тафтиш хайъати - биржанинг молиявий-хўжалик фаолиятини назорат қилувчи орган.

Тезкор бошқарув - бажарувчи орган, биржанинг кундалик оператив бошқарувини амалга оширади.

Бошқарув аппарати ва котибият.

Маклерат - биржавий амалларни бажариш жараёнида воситачилик вазифасини бажаради. Унинг таркибига бош маклер, маклерлар, қимматли қоғозлар билан боғлиқ олди-сотди амалларини қайд қилувчи, қимматли қоғозлар билан ҳисоб-китоб қилувчи клиринг палатаси.

Ташқи иқтисодий алоқалар бўлими - чет эл мамлакатлари биржалари билан алоқалар ўрнатиш ва биргаликдаги фаолият турларини ривожлантириш вазифасини бажаради.

Эксперт хайъати - эмитентларининг қимматли қоғозларини экспертиза қилади ва шу асосда қимматли қоғозларнинг биржавий нархини белгилайди (котировкага киритилиши учун) ва биржада сотилишига рухсат беради.

Малака ҳайъати - брокерларнинг малака даражасини текширади ва шу асосда уларга қимматли қоғозлар билан боғлиқ биржавий амалларни бажариш учун рухсат беради.

Нархларни белгилаш (котировка) хайъати - биржада сотилган қимматли қоғозларнинг биржавий нархларини расмий равишда белгилайди ва биржа бюллетенини тузади.

Ҳуқуқий бўлим - биржа ва брокерлик идораларининг фаолият юритишлари жараёнида қонунга риоя этишларини назорат қилади.

Арбитраж (иҳтилоф, тортишувларни ҳал қилиш) хайъати - биржавий шартномаларни тузиш ва бажариш, биржавий савдоларни тайёрлаш ва амалга ошириш жараёнларида юзага чиқадиган тортишувларни ҳал қилади.

Матбуот ва ахборот хизмати - биржа фаолиятининг рекламасини таъминлайди ва ахборотлар тайёрлайди.

Техник бўлим - оргтехника, алоқа ва компьютер воситаларининг ишлашини таъминлайди.

Бухгалтерия бўлими - биржанинг молиявий-хўжалик фаолиятини таҳлил қилади ва ҳисобини олиб боради.

Хўжалик хизмати - биржанинг хўжалик ишларини бажаради.

151

Фонд биржаси нималарга ҳақли?

Фонд биржаси қуйидагиларга ҳақлидир:

- инвестиция институтларининг биржа аъзолигига киришида уларга қўйиладиган энг кам мажбурий талабларни белгилаш;
- биржа олди-сотдиларида биржа аъзолари вакиллари-нинг малакасига қўйиладиган талабларни белгилаш;
- биржа йиғилишларини чақириш ва ўтказиш;

- Экспорт, малака ва баҳолаш комиссиялари, маслаҳат ва маълумотнома берувчи шуъбалар ҳамда уларнинг ишлаши учун керакли бошқа муассасалар, шунингдек қимматли қоғозлар муомаласини амалга оширишдаги низоларни ҳал қиладиган комиссияларни таъсис этиш;
- ўз уставига мувофиқ биржа аъзолари тўлайдиган кириш ва жорий бадалларни белгилаш ва уларни ундириб олиш: битимларни рўйхатга олганлик, техник хизмат кўрсатганлик учун, доимий ва бир галлик миқдорлардан биржада бўлганлик учун ҳақ белгилаш ва уларни ундириб олиш: биржа уставини, биржа йиғилишлари қоидаларини бузганлик, рўйхатдан ўтказиш йиғимини вақтида тўламаганлик учун жарима ва бўнақлар ундириб олиш;
- биржа буклетлари, маълумотлари, тўпламларини чоп этиш;
- назорат қилувчи органларнинг қонунга ҳилоф хатти-ҳаракатлари устидан суд тартибида шикоят қилиш.

152

Фонд биржа уставига нималар ўз аксини топади?

Фонд биржасининг уставига қуйидагилар ўз аксини топади:

- биржанинг номи ва тури;
- биржа манзилгоҳи;
- биржа фаолиятининг соҳаси ва мақсади;
- устав фондининг миқдори (республикамизда унинг суммаси 50 млн. сўмдан кам бўлмаслиги керак);
- муассислар томонидан фондга улушлар киритилишининг тартиби ва муддатлари;

- даромадни тақсимлаш ва мўлжалланган зарарларни қоплаш тартиби;
- биржа муассасалари ва аъзоларининг мулкый жавобгарлиги;
- биржанинг бошқарув органлари, уларни ташкил этиш тартиби ва уларнинг ваколатлари;
- биржа савдо-сотиги қоидаларини ишлаб чиқиш ва қабул қилиш тартиби;
- биржа аъзолигига қабул қилиш, аъзоликни вақтинча тўхтатиб туриш тартиби, биржа аъзоларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари;
- биржани қайта тиклаш, ташкил этиш ва тугатиш тартиби.

153

Биржа курси, биржа котировкаси ва биржа индекслари қандай аниқланади?

Биржа курси - бу фонд биржасида муомалада бўладиган қимматли қоғознинг сотув баҳосидир. У қимматли қоғознинг даромад бериш (дивиденд) даражаси билан ссуда фоизи даражаси нисбати орқали аниқланади. Масалан, номинал баҳоси 100 сўм бўлган акция йилига 10 сўм дивиденд берган дейлик. Унда омонат бўйича банк тўлайдиган ссуда фоизи 5% бўлса, у ҳолда акциянинг бозор нархи 200 сўмни ташкил этади:

Биржа курси	=	Дивиденд	=	10	=	2000 сўм
(акциянинг бозор нархи)		ссуда фоизи		0,05		

Биржа котировкаси - бу биржада сотиладиган қимматли қоғозларнинг эълон қилинган нархи. Фонд биржасининг махсус нарх белгиловчи комиссияси томонидан рўйхатга олинади ва биржа ахборотномаларида эълон қилинади.

Биржа индекслари - бу қимматли қоғозларнинг биржадаги ҳаракатини ифодаловчи кўрсаткич. Бу кўрсаткич одатда биржадаги олди-сотди тақдирини ҳал қилувчи фирмалар (корпорациялар) акцияси курси (нархи)нинг ўзгаришида намоён бўлади.

Биржада қўлланиладиган энг машхур индекслардан бири Доу-Жонс индексиدير. У АҚШдаги 30 йирик саноат корпорациялари акциясининг биржадаги курси билан белгиланади. Доу-Жонс индексини ҳисоблаш учун кундалик бозор нархини (котировкани) ўша даврдаги акциялар гуруҳларидаги сонларга кўпайтириб умумий акциялар сонига бўлиш керак. Буни қуйидагича ёзиш мумкин:

$$\text{Доу-Жонс индекси} = \frac{\sum A_i P_i}{\sum A}$$

Бу ерда: A_i - компанияларда чиқарилган акциялар сони,
 P_i - тегишли компаниялар акцияларининг бозор нархи (котировкаси).

Масалан, жорий йилда учта компанияда чиқарилган акциялар сони ва уларнинг бозор нархи (котировкаси) қуйидагилар билан характерланади:

Компаниялар	Чиқарилган акциялар сони (A)	Акцияларнинг бозор нархи (P)
1	100	25
2	80	50
3	20	100

Доу-Жонс индексини аниқланг.

$$\text{Доу-Жонс индекси} = \frac{\sum A_i P_i}{\sum A} = \frac{100 \cdot 25 + 80 \cdot 50 + 20 \cdot 100}{100 + 80 + 20} = \frac{8500}{200} = 42.5 \text{ сўм}$$

154

Биржа обороти, биржа фойдаси, биржа пошлинаси ва биржа фирмаси тўғрисида нималар дея оласиз?

Биржа обороти - бу биржада муайян давр давомида қилинган савдо-сотиқнинг ҳажми. Фонд биржасида сотилган қимматли қоғозлар сони биржа обороти кўрсаткичи бўлиб хизмат қилади. Олди-сотди биржа келишувлари асосида амалга оширилади. Бу келишувлар икки турда бўлади:

- касса битишуви;
- муддатли битишув.

Касса битишувида савдолашувнинг ўзидаёқ тўлов амалга оширилади. Муддатли битишувда эса тўлов олди-сотди қилинган пулнинг курси билан маълум муддатда ҳисоб-китоблар орқали ўтказилади.

Биржада иш кўрсатаётган қимматли қоғозларни сотиш ва сотиб олиш вақтидаги курслар фарқидан (муддатли сотиш) катта фойда кўрадилар.

Биржа фойдаси - бу биржада қимматли қоғозларни сотишдан тушган фойда. У табиатан савдо фойдасининг ўзи ва бу фойда икки хил бўлади:

- таъсис фойдаси;
- курс фойдаси;

Таъсис фойдаси - бу акционерлар жамияти, яъни биржа таъсисчилари фойдаси. Бу амалда қўйилган капитал билан сотиш учун чиқарилган акция суммаси ўртасидаги фарқдан иборат.

Курс фойдаси - бу акция ёки облигацияни сотиб олиш билан сотиш нархи ўртасидаги фарқ.

Биржа пошлинаси - бу биржада иштирок этганлик учун мижозлардан олинадиган ҳақ. У қуйидагилар учун ундирилади:

- биржа битимларини тузиш учун;
- биржа бюллетенларидан фойдаланганлиги учун;
- брокерларни тайинлаганлиги учун;
- биржа иштирокчилари ўртасидаги баҳсларни ҳал этганлиги учун.

Биржа фирмаси - бу биржада ўзига жой сотиб олган, “ўз ўрни”га эга бўлган фирма. Бу фирма ҳар бир “ўрин” учун бир овозга эга бўлиб, биржа ишида мустақил иш юритган ташкилот сифатида қатнашади. “Ўрин” биржанинг ўзидан ёки бошқа биржа фирмаларидан сотиб олинади. Бу эса биржа фирмасининг қимматли активи бўлиб, ундан биржа низомида баён этилган шартларда фойдаланиш мумкин.

Биржа шов-шуви - бу фонд бозорида қимматли қоғозлар курсини қисқа муддат, аммо бирдан ғоят ошиб кетиши. У, одатда нархлар ўртасидаги фарқлар ҳисобига фойда олиш мақсадида сунъий равишда вужудга келтирилади.

155

**Фонд биржасида “Айиқлар”,
“Буқалар” ва нобиржавий бозорда
“Қуёнлар” ўйинлари қандай
мақсадларда уюштирилади?**

Профессиналлар фонд бозорида фаолият кўрсатиш жараёнида турли “ўйинлар”ни қўллайдилар. Шунга қараб уларга нисбатан “айиқлар”, “буқалар” ва “қуёнлар” каби махсус терминлар қўлланилади.

“Айиқлар” ўйини - даромад олиш мақсадида қимматли қоғознинг бозор нархини пасайтиришга қаратилган жараён. Бу жараёни қуйидагича ифодалаш мумкин. Профессинал маълум қимматли қоғознинг бозор нархининг пасайишини олдиндан сезган ҳолда уни маълум муд-

датга қарзга олиб туради. Қарзга олинган қимматли қоғоз унинг нархи пасаймасдан пайт пойлаб дарров сотиб юборилади:

Қарз муддати етиб келгач қимматли қоғознинг нархи пасайиб кетади ва шу пасайган нарх бўйича "айиқ" қарзга олган қимматли қоғоз учун ўз қарзини тўлайди. Бунда "айиқ"нинг даромади қарзга олинган қимматли қоғозни сотиш нархи ва қарзини тўлаш вақтида унинг баҳоси тафовути кўринишида ифодаланади.

Кредиторлар эса ўзларининг қимматли қоғозларининг нақд пулга айланишидан манфаатдор бўладилар.

"Буқа" ўйини. Бунда "Буқа" қимматли қоғозларни нақд пулга сотиб олади ва уларни қимматроқ нархга сотиш мақсадида бозор нархининг кўтарилишини пойлаб туради.

"Қуён" ўйини. У нобиржавий бозор воситачиси бўлиб, кенг оммага маълум бўлмаган ёки ишончсиз эмитентларнинг расмий рўйхатга олинмаган ва муайян нархга эга бўлмаган молиявий воситаларнинг олди-сотдисини амалга оширади. Бунда "Қуён" нобиржавий бозорда нархлар тафовутидан даромад олиш мақсадида қимматли қоғозларнинг таваккаллик асосида сотиб олади ва қайта сотади.

156

"Тошкент" фонд биржаси қачон ташкил этилди ?

"Тошкент" биржаси - Ўзбекистондаги биринчи ягона фонд биржаси. У Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида 1994 йил 8 апрель куни ёпиқ турдаги акционер жамияти сифатида рўйхатдан ўтган. Ҳозир у ўз сафларида 250 аъзони бирлаштириб, бунга АҚШ, Олмония, Россия, Тошкент вакиллари ҳам кирадилар. Ҳозирги пайтда республиканинг турли минтақаларида "Тошкент" фонд биржасининг минтақалараро шаҳобчалари барно этилган. Улар қуйидаги тамойилларга асосланиб иш кўради:

- 1 | Биржа шаҳобчалари "Тошкент" фонд биржасининг қимматли қогозлар билан операциялар қилишни амалга ошириш қоидаларига асосланиб ишлайдилар.
- 2 | Шаҳобчалардаги қимматли қогозлар савдосида фақат республика "Тошкент" фонд биржаси аъзолари ҳисобланган инвестиция институтлари қатнашувчилари иштирок этадилар. Бунда қатнашчилар Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг лицензиясига Миллий депозитарийда ёки унинг шаҳобчаларида ҳисоб варақасига эга бўлишлари зарур.
- 3 | Шаҳобчаларда ишловчи брокерлар "Тошкент" фонд биржасининг Малака комиссияси томонидан берилган махсус сертификатга эга бўлиши керак.
- 4 | Шаҳобчада қиймати белгиланишга тақдим этилган қимматли қогозлар экспертизадан ўтмоғи лозим.
- 5 | Шаҳобчалардаги биржа операциялари бир вақтда амалга оширилади.
- 6 | Савдолар электрон усуллар билан амалга оширилади, шаҳобчалараро савдоларни ўсказиш марказидан туриб мувофиқлаштирилади.
- 7 | Брокерлардан талабномалар уларнинг Миллий (ёки маҳаллий депозитарийлари) акциялари, депозитнинг тегишли ҳисоб варақаларида блокировка ҳақидаги кўчирма бўлган тақдирдагина қабул қилинади.

"Тошкент" биржасининг шаҳобчалараро савдолар қатнашчилари қайси минтақа қанча акцияни савдога чиқариши ҳақидаги ахборотга эга бўлибгина қолмасдан балки бевосита битим тузиш имконига эга бўладилар. Бу таклиф қилинган акциялар бўйича электрон банкнинг мавжудлиги туфайли "Тошкент" фонд биржасида ишлаб чиқилган дастурий воситалар билан жиҳозланган махсус телекоммуникация тизими орқали амалга оширилади.

"Тошкент" фонд биржасининг акциялари фонд бозорида эркин сотилмайди. Фақат биржанинг кўпчилик акционерларнинг розилиги билан бир акционердан иккинчисига сотилиши мумкин.

157

"Тошкент" фонд биржаси нималарга ҳақли эмас?

"Тошкент" фонд биржаси қуйидагиларни амалга оширишга ҳақли эмас:

- бошқа компаниянинг муассиси бўлиш;
- брокерлик ўринларини сотиш;
- инвестиция институтлари сифатида фаолият юритиш;
- ўзининг акцияларидан бошқа акцияларни чиқариш;
- биржа фаолияти билан боғлиқ бўлмаган лойиҳаларга пул маблағларини инвестиция қилиш;
- ўз акцияларини ҳар қандай биржаларга сотиш;

Биржа аъзоси фонд биржасидан бир неча брокерлик ўрнини сотиб олиши мумкин.

Барча биржавий амаллар фақат фонд биржасининг ичида тузилиши, қайд қилиниши ва барча савдода иштирок этувчилар ўртасида очиқ эълон қилиниши лозим.

Х Б О Б

ХУСУСИЙЛАШТИРИШ ИНВЕСТИЦИЯ ФОНДЛАРИ (ХИФ)¹

158	Хусусийлаштириш инвестиция фондлари (ХИФ) қачон ва нима мақсадда ташкил этилди?	204
159	ХИФ инвестиция фондидан (ИФ) нима билан фарқ қилади?	205
160	ХИФ дастури қай тартибда амалга оширилади?	207
161	Кимлар ХИФ таъсисчилари бўлиши мумкин?	208
162	ХИФ акцияларини қандай қилиб сотиб олиш ва сотиш мумкин?	209

¹ Мазкур бобни тайёрлашда 1996 йил 26 октябрда Республика фонд биржасининг катта мажлислар залида бўлиб ўтган семинар материалларидан, яъни "ХИФлар бўйича аҳолини хабардор қилиш дастури"дан фойдаланилди.

163	ХИФ акциядорлари қандай ҳуқуқларга эга?	211
164	ХИФ дивиденд тўлашга қанчалик кодир?	212
165	ХИФларга бериладиган имтиёзли давлат кредити акциядорларга нима беради?	212
166	ХИФ бирон-бир корхона акцияларининг назорат пакетига эгаллик қилиши мумкинми?	214
167	ХИФни ким бошқаради?	214
168	ХИФ бошқарувчи компанияга ҳақ тўлайдими?	215

Хусусийлаштириш инвестиция фондлари (ХИФ) қачон ва нима мақсадда ташкил этилди?

Хусусийлаштириш инвестиция фондлари (ХИФ) - бу аҳолининг жамғармасини тўплайдиган ва бу маблағларга хусусийлаштирилган корхоналарнинг қимматли қоғозларини сотиб оладиган, шунингдек қимматли қоғозлардан фойда кўриб, уни акциядорлар (аҳоли) ўртасида дивиденд шаклида тақсимлайдиган фонддир.

ХИФ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар маҳкамасининг 1996 йил 16 июндаги 220-сонли қарорига биноан республикамиздаги ўрта ва йирик корхоналарни давлат тасарруфидан чиқаришдек ўта муҳим масалани ҳал этиш мақсадида ташкил этилган ва унинг Низоми тасдиқланган. Мазкур давлат дастури ижросини назорат қилиш Ўзбекистон Республикаси Давлат мулки қўмитаси ҳузуридаги қимматли қоғозлар бозори фаолиятини мувофиқлаштириш ва назорат қилиш маркази зиммасига юкланган.

ХИФ дастурининг биринчи босқичига мувофиқ 1997 йилининг июнь ойига қадар давлат тасарруфидаги 300 та энг сара ва ўрта йирик корхоналарни сотиш ва ХИФ ларга кредит сифатида бериш амалга оширилади.

ХИФнинг асосий мақсади - бу аҳолининг кенг қатламини қимматли қоғозлар бозорига жалб этиш, уларнинг омонати даромад келтиришини таъминлаш, бойлигини

оширишдан иборат. ХИФлар орқали хусусийлаштириш охир-оқибатда давлат мулкининг адолатли тақсимланиши-ни таъмин этади. Шу билан бирга, қимматли қоғозлар бо-зорининг ривожланишида ҳамда мамлакатдаги мулкдорлар синфининг шаклланишида салмоқли аҳамият касб этади.

159

ХИФ инвестиция фонди (ИФ) дан нима билан фарқ қилади?

Ҳар иккала фонд ҳам қимматли қоғозлар бозорида операцияларни амалга оширадиган сармоя ташкилоти бўлсада, улар бир-биридан кескин фарқ қилишади. Бу фарқ-лар қуйидагилардан иборат

ХИФ ва ИФлар ўртасидаги фарқлар

ИФ	ХИФ
Фондни ташкил этишдан мақсад	
* Фойда (даромад) олиш юридик ва жисмоний шахсларнинг қимматли қоғозларга сарфланган маблағини муҳофаза қилишни таъминлаш ҳамда акциядорларни қимматли қоғозлар бозоридаги фаолиятида хавфни камайтириш мақсадида ташкил этилади.	* Аҳолининг кент қатламини хусусийлаштириш жараёнига жалб этиш, даромад олиш, аҳоли маблағларини муҳофаза қилиш ҳамда акциядорлар учун хавфни камайтириш мақсадида ташкил этилади.
* Асосий (низом) маблағ пул маблағлари билан, шунингдек қимматли қоғозлар ва кўчмас мулк билан тўланиши мумкин.	* Асосий (низом) маблағ фақатгина пулдан ташкил топади.
Акцияларни чиқариш ва жойлаштириш	
* Акциянинг номинал қиймати кўзда тутилмайди * Сотиб олинadиган акциялар сони чекланмаган * ИФ акцияларининг	* Акциялар 100 сўм бўлган номинал қийматга эга. * Акциялар ХИФ томонидан ҳар бир жисмоний шахсга номинал қиймати бўйича 100 донагача

ХУСУСИЙЛАШТИРИШ ИНВЕСТИЦИЯ ФОНДЛАРИ (ХИФ)

<p>чекланмаган қисми шахслар ўртасида жойлаштирилади.</p>	<p>сотилади. * ХИФ ўз акцияларини фақатгина жисмоний шахслар - Ўзбекистон Республикаси фуқаролари ўртасида жойлаштирилади, ҳуқуқий шахслар ХИФ акцияларини иккинчи бозорда бозор нархида сотиб олиш ҳуқуқига эга.</p>
<p>Қарз маблағларини жалб этиш</p>	
<p>* Махсус давлат кредити кўзда тутилмаган. * 3 ойгача бўлган муддатга кредит жалб этиш ҳуқуқига эга.</p>	<p>* Махсус давлат кредитини олиш ҳуқуқига эга. * Махсус давлат кредитларидан ташқари қарз маблағларини жалб этиш ҳуқуқига эга эмас.</p>
<p>Фонд чиқарган акцияларни акционерлик жамиятлари чиқарган акцияларга алмаштириш имконияти</p>	
<p>* ИФ чиқарган акцияларни мулкни давлат тасарруфидан чиқариш жараёнида ташкил этилган акционерлик жамиятларининг Ўзбекистон Республикаси Давлат мулкни бошқариш ва тadbиркорликни қўллаб-қувватлаш давлат қўмитаси эга бўлган, ИФ соф бойлигининг 5 фоизидан ортиқ миқдордаги акцияларига алмаштириш ҳуқуқига эга эмас.</p>	<p>* ХИФ чиқарган акцияларини акционерлик жамиятлари акцияларига алмаштириш ҳуқуқига эга эмас.</p>
<p>Фонд чиқарган акцияларни акциядорлардан сотиб олиш имконияти</p>	
<p>* ИФ фонд акцияларини улар эгалари талабига биноан қайта сотиб олиш ҳуқуқига эга.</p>	<p>* ХИФ ўз акцияларини акциядорлардан қайта сотиб олиш ҳуқуқига эга эмас.</p>

ХИФлар ёпиқ тусдаги инвестиция фонди ҳисобланганлиги сабабли ўз акцияларини қайта сотиб олиш мажбуриятсиз сотади. ХИФнинг хусусийлаштирилган корхоналарнинг акцияларидан бошқа бирон бир фонд ва корхонанинг акциясини сотиб олиш ва сақлашга ҳаққи йўқ.

160

ХИФ дастури қай тартибда амалга оширилади?

ХИФ дастурини амалга ошириш мақсадида Давлат мулкани бошқариш ва тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш давлат қўмитаси қошида махсус ишчи гуруҳи ташкил этилган. Адлия вазирлиги ХИФларни давлат рўйхатидан ўтказди. Марказ, Молия вазирлиги ва Адлия вазирлиги ҳамкорлигида ХИФлар фаолиятини бошқарадиган меъёрий ҳужжатларни ишлаб чиқади ва тасдиқлайди. "Вақт" миллий депозитарийси ХИФларга хизмат кўрсатиш учун ягона депозитарий технологиясини ишлаб чиқиш ва жорий этишни таъминлайди.

Дастур лойиҳасини амалга оширишда юқорида зикр қилинганлардан ташқари яна қуйидагилар иштирок этади:

— ХИФнинг қимматли қоғозлар мажмуини шакллантирадиган, ХИФлар сармояларини бошқарадиган бошқарувчи компаниялар:

— "Тошкент" республика фонд биржаси:

— ХИФлар акцияларини тарқатадиган фонд дўконлари:

— ХИФларга хизмат кўрсатадиган банклар:

— ХИФларнинг акциядорлари бўлган Ўзбекистон Республикаси аҳолиси (уларнинг иштирокисиз дастурни амалга ошириб бўлмайди).

ХИФларни қўллаб-қувватлаш дастури икки босқичда амалга оширилади. Биринчи босқич 1997 йил июнь ойининг охирига қадар давом этади. Бу босқичда ХИФларга 300 дан зиёд ўрта ва йирик хусусийлаштирилган корхона акцияларининг камида 30 фоиз улуши сотилади. Иккинчи босқич 1997 йил июль ойидан 1998 йилнинг июнь ойига қадар ўтказилиб, яна 300 та корхонанинг 30 фоизи сотилади. Кейинчалик ХИФлар мустақил равишда фаолият кўрса-

тади. Давлат мулкини бошқариш ва тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш давлат қўмитаси ҳузуридаги қимматли қоғозлар бозори фаолиятини мувофиқлаштириш ва назорат қилиш маркази орқали ХИФлар фаолияти устидан назоратни амалга оширади.

Умуман олганда, ХИФлар дастурини амалга ошириш қўйидаги тартибда бўлади:

- ХИФлар ташкил этилади;
- Ўз акцияларини аҳолига 100 сўмдан сотади;
- ХИФлар асосий капитали ҳамда сотиб олинаётган акцияларнинг 1/6 қисмини тўлаш учун аҳолидан йиғилган пулни сарфлайди;
- Акцияларнинг қолган қисми ХИФларга махсус давлат кредити сифатида берилади;
- ХИФлар акциялар аукционидида қатнашади ва уларни сотиб олиш бўйича рақобат қилади;
- ХИФлар дастурнинг бутун биринчи босқичи давомида бундай аукционларда иштирок этади ҳамда ўз акцияларини аҳолига сотади;
- Акциялар бўйича барча муомалаларни "Вақт" миллий депозитарийси кузатиб, рўйхатдан ўтказиб боради;
- ХИФлар акциядорларига ўзининг молиявий фаолияти ҳақида мунтазам ахборот бериб боради;
- ХИФлар фойда олган пайтда акциядорлар дивиденд олиш ёки фонд маблағини янада кўпайтириш мақсадида олинган маблағларни қайтадан инвестиция қилиш мақсасини ҳал этади.

161

Кимлар ХИФ таъсисчилари бўлиши мумкин?

Жамғармасида давлат улуши 25 фоиздан ортиқ бўлмаган республика юридик шахслари ва фуқаролари ХИФ таъсисчилари бўлиши мумкин. ХИФ таъсисчиси 2 тадан кам,

20 тадан ортиқ бўлмаслиги керак. ХИФнинг асосий жамғармаси республикада қабул қилинган энг кам маош миқдорининг 200 барабаридан кам бўлиши мумкин эмас, ташкил этилган ХИФлар давлат рўйхатидан ўтиши ҳамда белгиланган тартибда қимматли қоғозлар бозори фаолиятини мувофиқлаштириш ва назорат қилиш бўйича Марказнинг рухсатномаси (лицензия)ни олиши лозим.

162

ХИФ акцияларини қандай қилиб сотиб олиш ва сотиш мумкин?

ХИФ акциялари фонд дўконлари ва халқ банки бўлимлари орқали 100 сўмлик номинал баҳоси билан сотилади. Ўзбекистон Республикасининг ҳар бир фуқароси паспортини кўрсатган ҳолда ҳар бир ХИФнинг 100 та акциясини сотиб олишга ҳақли. ХИФларнинг акциялари биржалар ва биржадан ташқаридаги бозор орқали эркин равишда сотиб олинади ва сотилади.

ХИФ акцияларида эгасининг шахси кўрсатилган бўлади: ҳар бир акция акциядорларнинг умумий йиғилишида битта овозга эга бўлиш ҳуқуқини беради. Кейинчалик ҳар бир акциядор ўз акциясини ҳар қандай юридик ва жисмоний шахсга истаган баҳосида сотиши мумкин.

ХИФ ёшиқ турдаги инвестиция фонди бўлганлиги сабабли акциядорлардан ўз акцияларини қайта сотиб олмайди.

Ўзбекистоннинг ҳар бир фуқароси ўз маблағини ХИФ акцияларига сарфлаб, ҳаракатдаги пулини йирик корхоналарни ривожлантиришга сафарбар қилар экан, у йиғилган бойликни ҳам ўзига, ҳам мамлакат иқтисодиётига фойда келтиришга жалб қилади. Ҳар бир акциядор ХИФ тўғрисида тўлиқ маълумотга эга бўлади. Улар ХИФ акцияларини-

гина эмас, балки йирик акционерлик жамиятлари акцияларини ҳам сотиб олишда уларнинг қай бирини олса тўғри бўлишини билади.

ХИФ акциядорлари қаллобликдан ҳимоя қилинган, чунки барча капитал маблағларни бундай хатти-ҳаракатлардан сақлашни таъминловчи механизм ишлаб чиқилган. Акциядорлар сармоя сиёсатига қараб ўзига маъқул ХИФни танлаши мумкин.

Улар ХИФларнинг давлат имтиёзли кредитларидан фойдаланишидан тушган даромадга шерик бўлиш имконига ҳам эга бўлади. ХИФ манфаатдор бўлган барча акциялар ўзларининг номинал баҳосида сотиб олиниши мумкин. Айни пайтда бу корхоналарнинг акциялари ҳозир биржа бозорида бир неча марта қиммат юради. Бундан ташқари, бу акциялар нархининг 5/6 қисми кредит ҳисобидан тўланади.

ХИФларга таклиф этилаётган акциялар Давлат мулкани бошқариш ва тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш давлат қўмитаси мутахассислари 4000дан ортиқ хусусийлаштирилган йирик корхона орасидан танлаб олган 300га энг яхши корхонанинг акцияларидир. Булардан ташқари, ХИФ акциядори:

- ХИФ фаолияти ва уларнинг молиявий ҳолати ҳақида ахборот олиши;
- ХИФ эълон қилган дивидендларни тўлашни суд орқали талаб қилиши;
- акциядорлар йигилишида иштирок этиб, ХИФ фаолиятига оид таклифлар киритиши;
- ХИФ тугатилган тақдирда мулкнинг ўзига тегишли қисмини олиши;
- ХИФ акциялари ва улардан олинган дивидендлардан эркин тарзда фойдаланиши мумкин.

ХИФларга фақат ихтиёрий равишда акциядор бўлиш мумкин. Ҳеч ким бирор кишини акция сотиб олишга мажбур этишга, улардан олинадиган дивидендлардан фойдаланиш йўларини тикиштиришга ҳақли эмас.

163

ХИФ акциядорлари қандай ҳуқуқларга эга?

Акциядорларнинг ҳуқуқлари ХИФ низомида белгилаб қўйилган. Ҳар бир акциядор акция сотиб олар экан, ўзининг ХИФ акциядорлари реестрига киритилиши билан қизиқиши, бу реестрдан бир нусха олиши лозим. У акциядорлар йиғилишларида шахсан ўзи ёки ишончли вакили орқали иштирок этиши, шунингдек, ХИФ низомига мувофиқ муҳокама учун таклифлар киритиши мумкин.

ХИФ акциядорлари фонд натижалари ҳақида тўла ва ишончли ахборот олиш ҳуқуқига эга. Улар қимматли қоғозлар муомаласи ҳусусидаги ҳисоб-китоб ва ҳисобот ҳужжатлари сақланадиган депозитарийга мурожаат қилиб, бу ҳужжатлар билан қонунчилик ва ХИФ низомида кўзда тутилган доирада танишиши мумкин.

ХИФ тугатилган тақдирда акциядорлар дивидендларини (агар бўлса) ва ўзига тегишли мулкни олишга ҳақлидирлар. Акциядорлар ҳамда уларнинг ишончли вакиллари шу куни давомида ХИФнинг барча молиявий ҳужжатлари билан бепул танишиши мумкин. Бундан ташқари, ХИФ молиявий чорак тугаганидан кейин 30 кун, молиявий йил тугаганидан кейин эса 60 кун ичида оммавий ахборот воситалари орқали акциядорларга мустақил аудитор тасдиқлаган тўла молиявий-ҳўжалик ҳисоботини тақдим этишга мажбур.

ХИФ акциядори бўлган киши ўз ҳуқуқлари билан батафсил танишиб олгани маъқулдир. Бунга ХИФнинг ўзида зарур изоҳларни олиш, ҳуқуқшунос билан маслаҳатлашиш, қимматли қоғозлар бозори фаолияти механизмига оид айрим ҳуқуқий ҳужжатларни ўқиш орқали эришиши мумкин. Ўз ҳуқуқларини билиш акциядорларга дадиллик бағишлайди, акциядорлар йиғилишларида, бу йиғилишларнинг қарорларини ишлаб чиқишда фаол иштирок этишда ёрдам беради.

164**ХИФ дивиденд тўлашга қанчалик қодир?**

ХИФнинг ўзига хос хусусияти шундаки, у бир неча акционерлик жамиятининг (хусусийлаштирилган корхона) акцияларини сотиб олади. Агарда улардан биронтаси банкрот бўлса ёки самарасиз фаолияти туфайли зарар кўрса, бошқа корхоналарнинг даромади бу зарарни қоплайди ҳамда ХИФлар барча акциядорларига дивиденд тўлай олишига имкон беради.

ХИФ акциядорлари дивиденднинг кўпайишига таъсир кўрсатиши мумкин. Бунинг учун ХИФнинг кузатув кенгаши чорак ёки ярим йил натижаларига қараб ҳар бир акция ҳисобидан оралик (чорак, ярим йиллик) дивидендларини эълон қилади.

Сўнгги дивиденд миқдори йил натижаларига қараб ХИФ кузатув кенгаши таклифига биноан акционерларнинг умумий йиғилиши томонидан эълон қилинади. Пировард дивиденд миқдори кузатув кенгаши тавсия қилганидан кўп бўлиши мумкин эмас, бироқ акционерларнинг умумий йиғилиши қарори билан камайтирилиши мумкин.

165**ХИФларга бериладиган имтиёзли давлат кредити акциядорларга нима беради?**

Бошқа инвестиция фондларидан фарқли ўлароқ, ХИФлар Ўзбекистон Республикаси Давлат мулкани бошқариш ва тадбиркорликни қўллаб қувватлаш давлат қўмитасининг кредитидан фойдаланиши мумкин. Яъни фақат ХИФларгина имтиёзли кредит олиш ҳуқуқига эга. Бу кредит миқдори ХИФнинг асосий (низом) жамғармасидаги маблағдан беш барабар кўп бўлади.

Давлат мулкани бошқариш ва тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш давлат қўмитасидан хусусийлаштирилган корхоналарнинг акцияларини сотиб олганидан кейин ҳар бир ХИФга мажбурий равишда кредит берилади. Бу акциялар қийматининг камида $1/6$ қисмини ХИФ ўзининг пул маблағидан тўлайди. Акцияларнинг қолган $5/6$ қисми кредит ҳисобидан сотиб олинади.

ХИФларга кредит етти йиллик муддатга берилади. Шунга айтиш лозимки, ХИФлар кредит расмийлаштирилган йилдан кейинги дастлабки тўрт йил мобайнида кредит бўйича тўлов ҳамда бу кредит бўйича фоиз тўлай олмайди¹. Кредит бўйича фоизлар кредит расмийлаштирилганидан кейинги бешинчи йилдан бошлаб кредитнинг тўламаган қисмини Ўзбекистон Республикаси Марказий банки кредит бўйича фоизлар тўлай бошлаган йилда ўрнатган қайта молиявий таъминот ставкасининг $2/3$ қисмига кўпайтирилган миқдорда ҳисобга ўтказилади.

Давлат томонидан ХИФлар дастури учун тақдим этилган барча корхоналарнинг акциялари номинал нархида сотилади

ХИФ корхоналар акциялари бўйича дивиденд олиб, уларни ўз акциядорлари ўртасида тақсимлайди. Корхоналар акциялари бўйича дивидендлар қанча кўп бўлса, ХИФлар акциялари бўйича дивидендлар ҳам шунча кўп бўлади.

Масалан, акциядор ХИФнинг битта акцияси учун 100 сўм тўлайди, давлат эса корхоналарнинг битта акцияси учун кредит сифатида 500 сўм беради. ХИФ етти йил мобайнида

¹ ХИФнинг махсус давлат кредитларини узиш тартиби ва шартлари Адлия вазирлигининг 254-сонли қарори (1996 йил 20 июн) билан рўйхатга олинган. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ва Давлат мулкани бошқариш ва тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш қўмитаси тасдиқлаган.

600 сўмлик акцияга эга бўлиб, барча акциялар бўйича фойда олади ҳамда фойдани ўз акциядорлари ўртасида тақсимлайди. ХИФларга таклиф қилинадиган корхоналарнинг акциялари ҳозирги кунда биржа бозорида ўзининг номинал нархидан анча баланд юради.

Кредитнинг ўз вақтида узилмагани учун кредитни узиш пайтида Марказий банк қайта молиялаштирилган ставканинг 1,33 қисмига тенг миқдорда устама ҳақ (жарима) олади.

166

ХИФ бирон-бир корхона акцияларининг назорат пакетига эгаллик қилиши мумкинми?

ХИФ бир эмитентнинг 35 фоизидан ортиқ қимматли қоғозини сотиб олиш ва сақлашга, ўз бойлигининг 10 фоизидан ортигини унга сарфлашга ҳаққи йўқ. Корхона акциядорларининг умумий йиғилишида низомга ўзгартиришлар ва тўлдиришлар киритиш, акционерлик жамиятини тугатиш билан боғлиқ бошқа масалаларни ҳал қилишда акцияларнинг 35 фоизлик улуши назорат пакети ҳисобланади.

167

ХИФни ким бошқаради?

ХИФни махсус ташкил этилган бошқарувчи компания бошқаради. У ўз номидан ХИФнинг қимматли қоғозлари ва пул маблағлари билан ишончли операцияларни амалга оширадиган юридик шахс ҳисобланади. Бошқарувчи компаниянинг таъсисчилари бўлиб барча юридик ва жисмоний (шу жумладан хорижий) шахслар бўлиши мумкин. Компания камида 200та энг кам маош миқдоридаги маблағга эга бўлиши лозим. У, шунингдек, қимматли қоғозлар бозори фаолиятини мувофиқлаштириш ва назорат қилиш бўйича Марказнинг қимматли қоғозлар бозорида фаолият юритиш ҳуқуқини берадиган рухсатнома (лицензия)ни ҳам олиши керак.

ХИФ бошқарувчи компанияга сармояларни бошқариш ва қимматли қоғозлар пакетини ҳосил қилишни топширади. ХИФ кузатув кенгаши раиси бошқарувчи компания билан шартнома тузади. Унда томонларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, ХИФ фаолиятидаги чекланишлар, бошқарувчи компанияга тўланадиган ҳақ ва унинг харажатлари ҳамда томонларнинг жавобгарлиги акс этган бўлади.

Бошқарувчи компания:

- акциядорларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш учун сармояларни, қимматли қоғозлар портфелини, шунингдек, ХИФнинг бошқа мулкани самарали бошқаришни таъминлашга;
- акцияларни сотиш бўйича зарур ишларни амалга ошириш, акцияларни сотишдан тушган маблағнинг, шунингдек, ХИФга тегишли барча маблағ, чеклар ва нақд пулсиз тўловларнинг ХИФ ҳисобига тезлик билан ўтказилишини назорат қилишга;
- кузатув кенгашига ХИФ фаолияти тўғрисидаги ҳисоботни тақдим этишга;
- ХИФнинг сармоялари хусусидаги ахборотнинг махфийлигига риоя қилишга;
- ХИФ акциядорларига эълон қилинган дивидендларнинг ўз вақтида ва тўла-тўқис тўланишини таъминлашга;
- ХИФ номидан акциядорларнинг ХИФ акцияларини сотиб олган акционерлик жамиятига нисбатан барча ҳуқуқларини амалга оширишга мажбур.

Бошқарувчи компания чекланмаган миқдордаги ХИФларнинг сармоясини бошқариш ҳуқуқига эга.

168

ХИФ бошқарувчи компанияга ҳақ тўлайдими?

ХИФ бошқарувчи компанияга тўлайдиган йиллик ҳақ миқдори ХИФнинг соф бойлигининг 5 фоизидан ошмаслиги лозим. Бошқарувчи компания бу маблағни ХИФнинг барча жорий харажатларини тўлайди ҳамда савдодан ташқари мажбуриятларни қошлайди.

Бошқарувчи компания ХИФнинг бошқариш учун топширилган мулки, исбот қилинган камомад ва эътиборсизлик, хийла-найранг, шунингдек, қонун таъқиқлаган бошқа хатти-ҳаракатлар туфайли қўлдан чиқарилган фойда учун жавобгар ҳисобланади.

Бошқарувчи компания ХИФнинг маблағларини қуйидаги мақсадларда ишлатиши мумкин:

- ХИФ акциядорларига дивиденд тўлашда;
- хусусийлаштирилган корхоналар акциялари сотиб олинганда уларнинг ҳақини тўлашда;
- бошқарувчи компания ёки депозитарийга ҳақ тўлашда;
- ХИФнинг низомига ўзгартириш киритилиши, ХИФ акцияларини чиқаришни рўйхатдан ўтказиш билан боғлиқ харажатлар ҳамда профессионал хизмат кўрсатиш билан боғлиқ харажатларни кўтаришда;
- котировка, брокерлик ва реклама хизматларининг ҳақини тўлашда;
- ХИФ фаолияти билан боғлиқ солиқларни тўлашда;
- кузатув кенгаши аъзоларига ҳақ тўлашда.

ХИФ бошқарувчи компания орқали акциядорларга ўзининг фаолияти ва молиявий ҳолати, акцияларни сотиш шарт-шароитлари ҳамда уларнинг эмиссияси, дивидендларни тўлаш тартиби, фонд биржаларидаги фаолият ва қимматли қоғозларга қўйилган маблағлар ҳақида зарур ва ишонарли ахборот бериб туришга мажбур.

ХИФлар акциядорлар реестрини олиб боришга мажбур. Бу иш депозитарий зиммасига юкланиши ҳам мумкин. Бирок, бундан қатъий назар, ХИФ акциядорлари реестрининг тўғри олиб борилиши учун жавобгар ҳисобланади.

ТЕСТ САВОЛЛАРИ

- 1 Қимматли қоғозлар - бу;
а) номинал қийматга эга бўлган пулли ҳужжат;
б) дивиденд ёки фоизлар кўринишида даромад келтирувчи пулли ҳужжат;
в) эмиссия қилувчи ва сотиб олувчи ўртасидаги мулкӣ муносабатни билдирувчи пулли ҳужжат;
г) нотўғри жавоб йўқ.
- 2 Қимматли қоғозлар:
а) бланкалар шаклида бўлади;
б) сертификатлар шаклида бўлади;
в) облигациялар шаклида бўлади;
г) счётлардаги ёзув кўринишида бўлади;
д) нотўғри жавоб йўқ.
- 3 Қимматли қоғозлар портфели - бу:
а) фонд биржасида қайд қилинган қимматли қоғозлар мажмуасидир;
б) биржадан ташқари оборотда қайд қилинган қимматли қоғозлар мажмуасидир;
в) нотўғри жавоб йўқ.
- 4 Қимматли қоғозларни эмиссия қилиш проспектини қайд қилиш учун эмиссия номинал қийматининг (1996 й.):
а) 0,5 фоиз миқдорида солиқ солинади;

- б) 0,3 фоиз миқдорида солиқ солинади;
- в) 0,1 фоиз миқдорида солиқ солинади;
- г) 0,2 фоиз миқдорида солиқ солинади;
- д) солиқ солинмайди.

- 5 Қимматли қоғозлар:
- а) инвестиция учун қўшимча манба яратиши мақсадида чиқарилади;
 - б) жорий йилдаги бюджет камомаддини пул маблағлари билан тўлдириши мақсадида чиқарилади;
 - в) давлатнинг илгариги қарзларини қоплаш мақсадида чиқарилади;
 - г) тижорат банклари ликвидли захира активлари билан таъминлаш мақсадида чиқарилади;
 - д) нотўғри жавоб йўқ.

- 6 Қимматли қоғозлар эгаларининг даромадларини тўлашда қуйидаги қайси бир тўлов усули қўлланилади?
- а) дивиденд усулида тўлов;
 - б) ўзгармас фоизли тўлов усули;
 - в) погонали фоизли тўлов усули;
 - г) ўзгарувчан фоизли тўлов усули;
 - д) нотўғри жавоб йўқ.

- 7 Қимматли қоғозларни дисконта билан сотиб олиниши деганда унинг (яъни, қимматли қоғозларнинг):
- а) номинал баҳосида сотиб олинishi тушунилади;
 - б) номинал баҳосидан паст нархда сотиб олинishi тушунилади;
 - в) номинал баҳосидан юқори нархда сотиб олинishi тушунилади;
 - г) нотўғри жавоб йўқ.

8 Қимматли қоғозларнинг диверсификацияси деганда:

а) инвесторлар томонидан қимматли қоғозлар портфелидаги хилма-хилликни ўзгартириши ва кенгайтириши тушунилади;

б) битта компания томонидан чиқарилган бир турдаги қимматли қоғознинг иккинчи турдаги қимматли қоғозга алмашиниши тушунилади;

в) инвесторлар томонидан қимматли қоғозлар портфелини бир хиллаштириши ва торайтириши тушунилади;

г) нотўғри жавоб йўқ.

9 Қимматли қоғозлар курси деганда:

а) уларни сотиш ва сотиб олиш нархи тушунилади;

б) сотувчи билан сотиб олувчи нархи ўртасидаги фарқи тушунилади;

в) қимматли қоғозларда ёзилган пул суммаси тушунилади;

г) нотўғри жавоб йўқ.

10 Битта акциянинг нархи қуйидаги қайси бир формула ёрдамида аниқланади?

$P = \frac{d}{r} + \frac{d}{r} \cdot \frac{1}{1+r} + \frac{d}{r} \cdot \frac{1}{(1+r)^2} + \dots$; Бу ерда: d - дивиденд
 h - сотиб олувчи учун маъқул даромад нормаси

$R = \frac{d}{r}$;

$P = \frac{d}{h}$;

- 11** Рендит, яъни қимматли қоғоз даромадлигиининг нисбий кўрсаткичи:
а) дивиденд миқдорининг қимматли қоғозни сотиб олувчи учун маъқул даромадга бўлган нисбатига тенг ($d:h$).
б) дивиденд миқдорининг битта акциянинг нархига бўлган нисбатига тенг ($d:p$).
в) битта акция нархининг дивиденд миқдорига бўлган нисбатига тенг ($p:d$).
г) нотўғри жавоб йўқ.
- 12** Котировка деганда:
а) қимматли қоғозларнинг фонд биржасида рўйхатга олиниши тушунилади;
б) қимматли қоғозларни сотиш ва сотиб олиш нархи тушунилади;
в) қимматли қоғозларнинг номинал баҳосидан наст нархда сотиб олиниши тушунилади;
г) биржада қимматли қоғозлар курсини белгилаш ва уларни қайд этиш тушунилади.
- 13** Ликвидли қимматли қоғозлар деганда:
а) тезлик билан эгасига ҳеч қандай йўқотишларсиз пулга айланиш қобилиятига эга бўлган қимматли қоғозлар тушунилади;
б) белгиланган номиналига қараб албатта тўлов учун қабул қилинадиган қимматли қоғозлар тушунилади.
в) нотўғри жавоб йўқ.
- 14** Трансферт деганда:
а) ўтказма вексел тушунилади;
б) номи ёзилган қимматли қоғозларга эғалик ҳуқуқини бошқа бировга бериш тушунилади;

в) бирор бир турдаги қимматли қоғозни тавсифловчи кўрсаткичлар мажмуаси тушунилади;
г) нотўғри жавоб йўқ.

15

Тратта деганда:

а) ўтказма вексел тушунилади;
б) тезлик билан эгасига ҳеч қандай йўқотишларсиз пулга айланиш қобилиятига эга бўлган қимматли қоғозлар тушунилади;
в) номи ёзилган қимматли қоғозларга эгалик ҳуқуқини бошқа бировга бериш тушунилади;
г) нотўғри жавоб йўқ.

16

Қимматли қоғозлар реквизиитлари деганда:

а) фонд биржасида қайд қилинган қимматли қоғозлар мажмуаси тушунилади;
б) нобиржавий бозорда қайд қилинган қимматли қоғозлар мажмуаси тушунилади;
в) бирор бир турдаги қимматли қоғозни тавсифловчи кўрсаткичлар мажмуаси тушунилади;
г) нотўғри жавоб йўқ.

17

Акция - бу:

а) ўз қийматига нисбатан қатъий белгиланган фоиш шаклида даромад келтирувчи қимматли қоғоздир.
б) ўз эгасига дивиденд олиш ҳуқуқини берувчи қимматли қоғоздир.
в) нотўғри жавоб йўқ.

18

Акция:

а) акциядорлик жамиятининг устав фондида юридик ёки jisмоний шахснинг муайян ҳисса қўйгани тўғрисида гувоҳлик беради;

- б) эгасининг мазкур жамият мулкидаги иштирокчини тасдиқлайди;
в) эгасига дивиденд олиш ҳуқуқини беради;
г) даромад келтирувчи қоғоздир.
д) нотўғри жавоб йўқ.
- 19** Дивиденд - бу:
а) бир шахс томонидан иккинчисига ёзиб берилган қарз мажбуриятини ифодаловчи қимматли қоғознинг бир тури;
б) акциядан олинadиган даромад;
в) эмитентнинг қарздорлиги ва бу қарз учун фоида тўлаш зарурлиги ҳақида гувоҳлик берувчи қимматли қоғоз.
г) нотўғри жавоб йўқ.
- 20** Акционер жамияти дивидендни (акция эгаларига) қайси кўринишда тўлай олишга ҳақли?
а) бошқа акционер жамияти акцияси билан;
б) маҳсулот билан;
в) акционер ҳисоб счётига пул ўтказиш билан;
г) ўзининг акцияси ёки нақд пул билан.
д) нотўғри жавоб йўқ.
- 21** Қайси акцияларга дивиденд тўланади?
а) акционер қўлидаги акцияларга;
б) муомалага чиқарилган ва жамият балансида қайд қилинган барча акцияларга;
в) акционерларга тааллуқли бўлган, ammo муомалага чиқарилмаган, жамият балансида қайд қилинган акцияларга;
г) нотўғри жавоб йўқ.

- 22** | Акциянинг номинал қиймати деганда:
- а) унинг бозорда сотиладиган нархи тушунилади;
 - б) акцияда ёзилган пул суммаси тушунилади;
 - в) ажсио (лаж) тушунилади;
 - г) дизажио тушунилади;
 - д) акция курси тушунилади.
- 23** | Акция курси деганда:
- а) қимматли қоғозларнинг фонд биржасида рўйхатга олинishi тушунилади;
 - б) биржада қимматли қоғозлар курсини белгилаш ва уларни қайд этиш тушунилади;
 - в) қимматли қоғозларни номинал баҳосидан паст нархда сотиб олинishi тушунилади;
 - г) акциянинг бозорда сотиладиган нархи тушунилади.
 - д) нотўғри жавоб йўқ.
- 24** | Акция курси қийматининг номинал қийматидан ошиб кетиши, яъни ижобий бўлиши:
- а) дизажио деб юритилади;
 - б) преференциал деб юритилади;
 - в) ажсио (лаж) деб юритилади.
 - г) нотўғри жавоб йўқ.
- 25** | Оддий акция шундай акцияки, унга тегадиган дивиденд:
- а) фойдага қараб ҳар хил бўлади;
 - б) олдиндан белгиланган қатъий фоизларда берилади;
 - в) мажбуран тўланади;
 - г) нотўғри жавоб йўқ.
- 26** | Қуйида қайд этилган акция турларининг қайси бири имтиёзли акцияга тааллуқли:
- а) чақириб олиш ҳуқуқини берувчи акциялар;

- б) кумулятив акциялар;
 в) ретрeктив акциялар;
 г) нотўғри жавоб йўқ.
- 27** | Қуйида қайд этилган акция турларининг қайси бир тури имтиёзли акция турига тааллуқли?
 а) конверсияланувчи акциялар;
 б) сузувчи ёки ўзгарувчан курсли акциялар;
 в) ордерли акциялар;
 г) нотўғри жавоб йўқ.
- 28** | Имтиёзли акциялар акционер жамияти устав фондининг;
 а) 2 фоиздан ортиқ чиқарилиши мумкин эмас;
 б) 5 фоиздан ортиқ чиқарилиши мумкин эмас;
 в) 10 фоиздан ортиқ чиқарилиши мумкин эмас;
 г) 10 фоиздан ортиқ чиқарилиши мумкин эмас;
- 29** | Қайд этилган акциялар - бу:
 а) фақат nobиржавий қимматли қогозлар бозорида муомалада бўлувчи акциялардир;
 б) жамғарма биржасига муомала учун рухсат берилган акциялардир;
 в) муомалага чиқарилган ва акционерлар қўлидаги акциялардир;
 г) компаниялар тасарруфидаги акциялардир.
- 30** | Қайд этилмаган акциялар - бу:
 а) фақат nobиржавий қимматли қогозлар бозорида муомалада бўлувчи акциялардир.
 б) компаниялар тасарруфидаги акциялардир;
 в) муомалага чиқарилган ва акционерлар қўлидаги акциялардир.

г) жамғарма биржасига муомала учун рухсат берилган акциялардир.

31

Акционер жамиятининг бир бирлигига тўғри келган фойда ($K_{ЖК}$) қандай ҳисобланади?

$$а) K_{ЖК} = \frac{Дa}{\Phi a} * 100$$

$$б) K_{ЖК} = \frac{Нa}{\Phi a} * 100$$

$$в) K_{ЖК} = \frac{Дa}{Нa} * 100$$

$$г) K_{ЖК} = \frac{\Phi}{Жк} * 100$$

Бу ерда: Φ - оддий акция эгаларига дивиденд тўлашга ҳамда ишлаб чиқаришни ривожлантиришга мўлжалланган фойда;

$Жк$ - акционер жамияти капиталининг ўртача йиллик қиймати;

$Дa$ - битта акцияга тўғри келган дивиденд;

Φa - битта акцияга тўғри келган фойда;

$Нa$ - оддий акциянинг бозордаги нархи.

32

Дивидендларни тўлаш даражаси (K_D) қандай ҳисобланади.

$$а) K_D = \frac{\Phi}{Жк} * 100$$

$$б) K\partial = \frac{Ha}{\Phi\alpha} * 100$$

$$в) K\partial = \frac{Da}{\Phi\alpha} * 100$$

$$г) K\partial = \frac{Ha}{Da} * 100$$

33

Акционер жамиятининг рейтинги (P_{AJ})

$$а) P_{AJ} = \frac{\Phi}{Жк} * 100$$

$$в) P_{AJ} = \frac{Ha}{\Phi\alpha} * 100$$

$$б) P_{AJ} = \frac{Da}{\Phi\alpha} * 100$$

$$г) P_{AJ} = \frac{Ha}{Da} * 100$$

34

Дивидент ставкаси (D_c) қандай аниқланади?

$$а) D_c = \frac{Da}{Ha} * 100$$

$$б) D_c = \frac{Da}{\Phi} * 100$$

$$в) D_c = \frac{Жк}{Ha} * 100$$

$$г) D_c = \frac{Ha}{\Phi\alpha} * 100$$

35 | Акциянинг қадрий қиймати (A_{KK}) қандай аниқланади?

а) $A_{KK} = \frac{Ha}{\Phi a} * 100$ Бу ерда: A_{HK} - акциянинг жамият қайднома дафтаридаги номинал қиймати (нархи)

б) $A_{KK} = \frac{\Phi}{Жк} * 100$

в) $A_{KK} = \frac{Дa}{\Phi a} * 100$

г) $A_{KK} = \frac{Ha}{A_{HK}} * 100$

36 | Акцияни майдалаш деганда:

а) акциядорлар қўлидаги акция сонининг камайиши тушунилади;

б) акциядорлар қўлидаги акция сонини улардаги нархнинг пропорционал равишда пасайтирилиши тушунилади;

в) акциядорлар қўлидаги акцияларни консолидациялаш тушунилади;

г) нотўғри жавоб йўқ.

37 | Акционер жамияти акциядорлар қўлидаги акцияларни 1/4 нисбат билан пропорционал равишда йириклаштиришга қарор қилди. Қиймати бир хил 100 та акцияга эга бўлган шахснинг акцияси неча донга янги акция билан алмаштирилади?

а) 400 та акция билан алмаштиради;

б) 250 та акция билан алмаштиради;

- в) 25 та акция билан алмаштиради;
 г) 100 та акция билан алмаштиради.
- 38** | Облигация - бу:
 а) ўз қийматиغا нисбатан қатъий белгиланган фойз шаклида даромад келтирувчи қимматли қогоздир;
 б) эмитентнинг қисқа муддатли қарз мажбуриятидир;
 в) ўз эгасига дивиденд олиш ҳуқуқини берувчи қимматли қогоздир;
 г) нотўғри жавоб йўқ.
- 39** | Облигация:
 а) корхона ва ташкилотлар қўлидаги пул маблағларини тўплаш мақсадида чиқарилади;
 б) жорий йилдаги бюджет камомадини қоплаш мақсадида чиқарилади;
 в) акционер жамияти фаолиятини молиялаштириш учун қўшимча маблағ яратиш мақсадида чиқарилади.
 г) нотўғри жавоб йўқ.
- 40** | Облигациянинг акциядан фарқи шундаки:
 а) ўз эгасига мазкур акционер жамиятига аъзо бўлиб кириш ҳуқуқини беради;
 б) уни сотиб олган инвестор эмитентнинг кредиторига айланди;
 в) жамият фойда ололмай қолган холларда унинг эгаси дивиденд ололмай қолиши мумкин.
 г) нотўғри жавоб йўқ.
- 41** | Қуйидаги ташкилотларнинг қайси бирлари облигацияларни чиқаришга ҳақли?
 а) Республика ҳукумати;
 б) вилоят ҳокимиятлари;

- в) корхоналар ва ташкилотлар;
- г) акционер жамиятлар;
- д) нотўғри жавоб йўқ.

42

Хазина мажбуриятлари - бу давлатнинг қарздорлигини тасдиқловчи махсус қимматли қоғоз тури бўлиб, у:

- а) фақат корхоналарга сотилади;
- б) фақат аҳолига сотилади;
- в) нотўғри жавоб йўқ.

43

Банк сертификати - бу:

- а) банкнинг қисқа муддатли қарз мажбуриятидир;
- б) банкнинг ўрта муддатли қарз мажбуриятидир;
- в) банкнинг узоқ муддатли қарз мажбуриятидир;
- г) нотўғри жавоб йўқ.

44

Депозит сертификатлари - бу:

- а) омонат қўйилгани тўғрисидаги эмитент гувоҳномасидир;
- б) нақд пул кўринишидаги банк сертификати;
- в) эмитентнинг махсус дело ҳисоб рақамларида махсус ёзувлар кўринишида, яъни қоғозсиз кўринишидаги банк сертификатларидир.
- г) нотўғри жавоб йўқ.

45

Вексел - бу:

- а) дивиденд ёки фоизлар кўринишидаги даромад келтирувчи пулли ҳужжат;
- б) ўз қийматига нисбатан қатъий белгиланган фоиз шаклида даромад келтирувчи қимматли қоғоздир;
- в) муайян суммадаги қарзни белгиланган муддатда тўлаш мажбурияти қатъий юкланган, қонун билан тасдиқланган ҳолатда тўлдирилиб расмийлаштирилган қарздорлик тилхатидир.
- г) нотўғри жавоб йўқ.

- 46** Вексел:
- а) муомаладаги пул массасини камайтириши мақсадида чиқарилади;*
 - б) марказлаштирилган кредитлар беришни чегаралаш мақсадида чиқарилади;*
 - в) халқ хўжалигида ҳисоб-китобларни нормаллаштириши мақсадида чиқарилади;*
 - г) корхоналарнинг ўзаро тўланмаган қарзларини камайтириши мақсадида чиқарилади.*
 - д) нотўғри жавоб йўқ.*
- 47** Тижорат банклари томонидан чиқарилган векселлар - бу:
- а) аниқ бир савдо шартномаси учун ёзиладиган векселдир;*
 - б) товламачилик мақсадида чиқариладиган векселдир;*
 - в) бирор бир тадбиркор томонидан пул маблағларига мухтож бўлган иккинчи тадбиркорга ёрдам бериши мақсадида чиқариладиган векселдир;*
 - г) нотўғри жавоб йўқ.*
- 48** Трассат - бу:
- а) қарздор, яъни вексел бўйича тўловни амалга оширувчи шахс;*
 - б) дастлабки кредитор, яъни ўтказма вексел эгаси;*
 - в) товар учун вексел ўтказувчи шахс;*
 - г) ўз товари учун вексел олувчи шахс;*
 - д) ўтказма векселда номи ёзилган дастлабки векселдор.*
- 49** Трассант - бу:
- а) қарздор, яъни вексел бўйича тўловни амалга оширувчи шахс;*
 - б) дастлабки кредитор, яъни ўтказма вексел эгаси;*

- в) товар учун вексел ўтказувчи шахс;
- г) ўз товари учун вексел олувчи шахс;
- д) ўтказма векселда номи ёзилган дастлабки векселдор.

50

Индоссат - бу:

- а) қарздор, яъни вексел бўйича тўловни амалга оширувчи шахс;
- б) дастлабки кредитор, яъни ўтказма вексел эгаси;
- в) товар учун вексел ўтказувчи шахс;
- г) ўз товари учун вексел олувчи шахс;
- д) ўтказма векселда номи ёзилган дастлабки векселдор.

51

Индоссант - бу:

- а) қарздор, яъни вексел бўйича тўловни амалга оширувчи шахс;
- б) дастлабки кредитор, яъни ўтказма вексел эгаси;
- в) товар учун вексел ўтказувчи шахс;
- г) ўз товари учун вексел олувчи шахс;
- д) ўтказма векселда номи ёзилган дастлабки векселдор.

52

Ремитент - бу:

- а) қарздор, яъни вексел бўйича тўловни амалга оширувчи шахс;
- б) дастлабки кредитор, яъни ўтказма вексел эгаси;
- в) товар учун вексел ўтказувчи шахс;
- г) ўз товари учун вексел олувчи шахс;
- д) ўтказма векселда номи ёзилган дастлабки векселдор.

53

Аллонж - бу:

- а) векселнинг орқасида унинг эгаси ўзгарганлиги тўғрисидаги ёзувлар сизмай қолганда ёзувлар давом эттирилдиган қўшимча қоғоз;
- б) векселнинг ўнг бетига ёки унга илова қилинган варақда имзо шаклида ифодаланган банк кафилиги;

- в) векселнинг амал қилиш муддатининг чўзилганлигини билдиради;
г) нотўғри жавоб йўқ.

54

Авал - бу:

- а) векселнинг орқасида унинг эгаси ўзгарганлиги тўғрисидаги ёзувлар сизмай қолганда ёзувлар давом эттириладиган қўшимча қоғоз;
б) векселнинг ўнг бетига ёки унга илова қилинган варақда имзо шаклида ифодаланган банк кафиллиги;
в) векселнинг амал қилиш муддатининг чўзилганлигини билдиради;
г) нотўғри жавоб йўқ.

55

Индоссамент - бу:

- а) векселнинг амал қилиш муддатининг чўзилганлигини билдиради;
б) векселга бўлган эгалликни бошқа киши ихтиёрига ўтганлигини тасдиқлайдиган хужжат;
в) трассатнинг тўлашга розилиги ёзилган вексел.
г) нотўғри жавоб йўқ.

56

Вексел бўйича тўловни амалга оширувчи шахс, яъни қарздор (трассат) акцептланмаган векселни индоссамент орқали олишга ҳақлими?

- а) ҳақли;
б) ҳақли эмас;
в) ҳақли, қачонки вексел оддий вексел бўлса;
г) ҳақли, қачонки вексел ўтказма вексел бўлса.

57

Опцион - бу:

- а) Сотувга қўйилган бир хил турдаги қимматли қоғозлар ёки бошқа активлар партияси;

- б) бир неча лотлар тўплами;
 в) қимматли қоғозлар ёки товарларни келишилган муддатда, шартнома тузилган кундаги ўрнатилган нархда, келгусида (маълум бир санада) сотиши ёки сотиб олиши мажбурийлиги тўғрисидаги шартнома (қатъий мажбурият);
 г) муайян қимматли қоғозни келишилган баҳо ва муддатда сотиб олиши ёки сотиши ҳуқуқини берувчи икки томонлама шартнома.

58

Опцион:

- а) эгасига контрактда келишилган баҳода, белгиланган муддатда қимматли қоғозларни ёки товарларни сотиб олиши ҳуқуқини беради;
 б) сотувчи учун сотиши ҳуқуқини беради;
 в) харидор учун сотиб олиши ҳуқуқини беради;
 г) корпорация раҳбарларини рағбатлантириши мақсадида кенг қўлланилади.
 д) нотўғри жавоб йўқ.

59

Қўш опцион (опцион Stelage) деганда:

- а) харидорга активларни базис нархда сотиб олиши ёки сотиши имконини берувчи контракт тушунилади.
 б) келажакда активлар курсининг ошишидан ҳимоя қилиши мақсадида харидорнинг активларини (валюта, қимматли қоғозлар, товарлар ва ҳ.к.з.ларни) сотиб олиши ҳуқуқини берувчи контракт тушунилади.
 в) активларнинг курсини пасайишидан ҳимоя қилиши учун сотувчига ўз активларини сотиши имконини берувчи контракт тушунилади.
 г) нотўғри жавоб йўқ.

60

Лот - бу:

- а) контрактнинг опцион баҳоси;

- б) сотувга қўйилган бир хил турдаги қимматли қоғозлар ёки бошқа активлар партияси;
 в) муайян қимматли қоғозни келишилган баҳо ва муддатда сотиб олиш ёки сотиш ҳуқуқини берувчи икки томонлама шартнома.
 г) нотўғри жавоб йўқ.
- 61** Кросс-курс деганда:
 а) контрактнинг опцион нархи тушунилади;
 б) бир турдаги қимматли қоғоз курсининг бирор бир турдаги валюта курсига бўлган нисбат тушунилади;
 в) бир неча лотлар тўплами (стринг) тушунилади;
 г) нотўғри жавоб йўқ.
- 62** Фьючерс - бу:
 а) қимматли қоғозлар ёки товарларни келишилган муддатда, шартнома тузилган кундаги ўрнатилган нархда, келгусида (маълум бир санада) сотиш ёки сотиб олиш мажбурийлиги тўғрисидаги шартнома (қатъий мажбурият);
 б) сотувга қўйилган бир хил турдаги қимматли қоғозлар ёки бошқа активлар партияси;
 в) муайян қимматли қоғозни келишилган баҳо ва муддатда сотиб олиш ёки сотиш ҳуқуқини берувчи икки томонлама шартнома.
 г) бир неча лотлар тўплами.
- 63** Опциондан фарқли ўларок фьючерс;
 а) қимматли қоғозларни сотиш ёки сотиб олиш ҳуқуқини берувчи шартномадир;
 б) харидорга активларни базис нархда сотиб олиш ёки сотиш имконини беради;
 в) қимматли қоғозларни сотиш ёки сотиб олиш ҳуқуқини берувчи шартнома эмас, балки қатъий мажбуриятдир.
 г) нотўғри жавоб йўқ.

- 64 | Клиринг палатаси - бу фючерслар савдосида:
 а) воситачи вазифасини бажарувчи ташилотдир;
 б) суғуртачи вазифасини бажарувчи ташилотдир;
 в) ҳар бир сотувчи учун сотиб олувчи ва ҳар бир сотиб олувчи учун сотувчи ролини ўйнаовчи ташилотдир;
 г) хавф-хатарни (таваккалчиликни) мувозанатлаштирувчи ташилотдир.
 д) нотўғри жавоб йўқ.
- 65 | Депозит тилхатлари - бу:
 а) кредит муассасаларига сақлаш учун топширилган қимматли қогозлар;
 б) юкни ташишга қабул қилинганлигини ва ташувчининг юкни олувчига етказиш мажбуриятини тасдиқловчи ҳужжат;
 в) эгасига муайян вақт учун ёки муддатсиз шарт билан шартномада кўрсатилган нархда қимматли қогозни сотиб олиш ҳуқуқини берувчи гувоҳномадир.
 г) чет эл эмитентларининг қимматли қогозларини миллий валютада деномиллаштирилган эквивалентини ўзида акс эттирувчи қимматли қогоздир;
- 66 | Варрант - бу:
 а) эгасига муайян вақт учун ёки муддатсиз шарт билан шартномада кўрсатилган нархда қимматли қогозни сотиб олиш ҳуқуқини берувчи гувоҳномадир;
 б) омборхоналарнинг товарларини сақлаш учун қабул қилинган тасдиқловчи гувоҳномадир;
 в) муайян товарни сотишга ёки кафилликка олинганлигини тасдиқловчи ҳужжатдир.
 г) нотўғри жавоб йўқ.
- 67 | Коносамент - бу:
 а) юкни ташишга қабул қилинганлигини ва ташувчининг юкни олувчига етказиш мажбуриятини тасдиқловчи ҳужжат;

б) либорга асосланиб ўзгарувчан ставкада 3 ойдан 6 ойгача муддат билан чиқариладиган корпорацияларнинг қимматли қоғозидир;

в) халқаро қимматли қоғознинг бир тури;

г) фьючерс, опцион, варрант келишувларида нарх ва фойда хавф-хатарини суғурта қилиш шаклларида бири.

68 Қуйида қайд этилган қимматли қоғозларнинг қайси бири халқаро қимматли қоғозларга тааллуқли:

а) евроноталар;

б) еврооблигациялар;

в) евроакциялар;

г) халқаро депозит тилхатлари;

д) нотўғри жавоб йўқ.

69 Эмитент - бу:

а) қимматли қоғозлар чиқариш тўғрисидаги ахборот-нома;

б) муомалага банк билетлари, хазина билетлари, қоғоз пуллар ва қимматли қоғозларни чиқариш демакдир;

в) қимматли қоғозлар чиқарувчи ва улар юзасидан қимматли қоғозларнинг эгалари олдида ўз номидан мажбуриятли бўлган юридик шахс ёки давлат органидир;

г) нотўғри жавоб йўқ.

70 Қуйида қайд этилган юридик шахс ва давлат органларининг қайси бири қимматли қоғозларнинг эмитенти бўлиши мумкин:

а) давлат, унинг номидан Молия вазирлиги, марказий банк ва вазирликлар;

б) маҳаллий давлат бошқарув органлари;

в) акционерлик жамиятлари;

- г) банклар ва бошқа молия-кредит органлари;
- д) инвестиция муассасалари;
- е) нотўғри жавоб йўқ.

71

Эмитентлар истаган турдаги қимматли қоғозларни чиқаришга ҳақлими?

- а) ҳақли;
- б) ҳақли эмас;
- в) ҳақли, агар тегишли рухсатномаси бўлса;
- г) нотўғри жавоб йўқ.

72

Қимматли қоғозлар эмиссияси деганда:

- а) уларни дастлабки эгалари (инвесторлар)га, яъни юридик ва жисмоний шахсларга сотиш йўли билан қимматли қоғозларни муомалага чиқариш тушунилади;
- б) қимматли қоғозларни чиқариш тўғрисидаги ахборотнома тушунилади;
- в) қимматли қоғозлар чиқарувчи ва улар юзасидан қимматли қоғозларнинг эгалари олдидан ўз номидан мажбуриятли бўлган юридик шахс ёки давлат органи тушунилади.
- г) нотўғри жавоб йўқ.

73

Нобозор турдаги қимматли қоғозни белгиланг:

- а) хазина векселлари;
- б) хазина ноталари;
- в) хазина облигациялари;
- г) омонат облигациялари.

74

Хазина векселлари пул маблағларига бўлган:

- а) узоқ муддатли эҳтиёжни қондириш мақсадида чиқарилади;
- б) қисқа ва ўрта муддатли эҳтиёжни қондириш мақсадида чиқарилади;

- в) қисқа муддатли эҳтиёжни қондириш мақсадида чиқарилади;
- г) нотўғри жавоб йўқ.
- 75** Омонат облигациялари - бу:
- а) кредит муассасаларига сақлаш учун топширилган қимматли қоғоздир;
- б) омонатчининг номига қайд қилиб қўйилган қимматли қоғоз бўлиб, эгаси уни сотолмайди;
- в) омонатчининг номига қайд қилиб қўйилган қимматли қоғоз бўлиб, эгаси уни хоҳлаган пайтда сота олиши мумкин.
- г) нотўғри жавоб йўқ.
- 76** Акционерлик жамияти ўз акцияларини жамиятнинг асосий фондлари ва оборот маблағлари:
- а) миқдорига тенг суммада чиқаришга ҳақли;
- б) миқдоридан кўп суммада чиқаришга ҳақли;
- в) миқдорининг 51 фоизи суммасида чиқаришга ҳақли;
- г) нотўғри жавоб йўқ.
- 77** Қуйида қайд қилинган қимматли қоғозларнинг қайси бирини акционер жамият эмиссия қилишга ҳақли:
- а) акциялар;
- б) облигациялар;
- в) векселлар;
- г) ҳосилавий қимматли қоғозлар.
- д) нотўғри жавоб йўқ.
- 78** Инвесторлар - бу:
- а) қимматли қоғозлар бозорида маслаҳат бериш фаолияти билан шуғулланувчи шахс;

- б) қимматли қозғозлар олди-сотдисини ўз миқозининг топиширигига биноан ва миқознинг ҳисобига бажарувчи профессионал;
- в) фонд биржасининг савдо залида брокерлик фирмасининг вакили сифатида фаолият кўрсатувчи шахс;
- г) қимматли қозғозларни ўз номидан ҳамда ўз ҳисобидан сотиб олувчи корхона, ташкилот, банк ва бошқа молия мажмуаси ёки алоҳида фуқародир.

79

Инвестиция институти деганда:

- а) қимматли қозғозларни ўз номидан ҳамда ўз ҳисобидан сотиб олувчи корхона, ташкилот, банк ва бошқа молия мажмуаси ёки алоҳида фуқаро тушунилади;
- б) қимматли қозғозлар операцияси билан билвосита шуғулланувчи жисмоний шахслар тушунилади;
- в) бевосита қимматли қозғозлар операцияси билан шуғулланувчи юридик шахслар тушунилади.
- г) нотўғри жавоб йўқ.

80

Қуйида қайд этилганларнинг қайси бири инвестиция институти ҳисобланади?

- а) молия брокери ва дилери;
- б) қимматли қозғозни номинал сақловчи;
- в) ҳисоб-китоб клиринг палатаси;
- г) бошқарувчи компания.
- д) нотўғри жавоб йўқ.

81

Қуйида қайд этилганларнинг қайси бири инвестиция институти ҳисобланади?

- а) инвестиция маслаҳатчиси;
- б) инвестиция фонди;
- в) инвестиция компанияси;
- г) депозитарий;
- д) қимматли қозғозлар реестрини сақловчи;
- е) нотўғри жавоб йўқ.

- 82** Брокер - бу:
 а) қимматли қоғозлар олди-сотдисини ўз миқдорининг топшириғига биноан ва миқдорининг ҳисобидан бажарувчи профессионал;
 б) қимматли қоғозлар бозорида маслаҳат бериш фаолияти билан шуғулланувчи шахс;
 в) қимматли қоғозларни ўзи учун ўз ҳисобидан сотиб олувчи шахс;
 г) акциядорлик реестрини юритувчи юридик шахс.
- 83** Брокернинг хизмат ҳақи:
 а) дивиденд деб аталади;
 б) маржа деб аталади;
 в) куртаж деб аталиб, унинг миқдори олди-сотди шартномаси суммасига нисбатан фоиз ҳисобида ифодаланади.
 г) нотўғри жавоб йўқ.
- 84** Дилер - бу:
 а) акциядорлик реестрини юритувчи юридик шахс;
 б) қимматли қоғозлар олди-сотдисини ўз миқдорининг топшириғига биноан ва миқдорининг ҳисобидан бажарувчи профессионал;
 в) қимматли қоғозлар бозорида маслаҳат бериш фаолияти билан шуғулланувчи шахс;
 г) қимматли қоғозларни ўзи учун ўз ҳисобидан сотиб олувчи шахс.
- 85** Трейдер - бу:
 а) акциядорлик реестрини юритувчи юридик шахс;
 б) фонд биржасининг савдо залида брокерлик фирмасининг вакили сифатида фаолият кўрсатувчи шахс;
 в) қимматли қоғозлар бозорида маслаҳат бериш фаолияти билан шуғулланувчи шахс;
 г) нотўғри жавоб йўқ.

86

Холдинг компанияси - бу:

а) бошқа акционерлик жамиятларида назорат қилиши ва фаолиятини бошқариши мақсадларида уларнинг акциялари тўпламига, яъни назорат пакетига эгаллик қилувчи ихтисослашган инвестиция компаниясидир;

б) муайян белги (критерий) асосида қисқа доирада танлаб олинган корхоналарни махсус шартномаларга биноан пул маблағлари билан таъминловчи инвестиция компаниясидир;

в) инвесторларнинг пул маблағларини ишга солиши мақсадида акциялар сотиб оладиган ва чиқарадиган ҳамда маблағларни фонд номидан қимматли қозғонларга, банклардаги ҳисоб варақаларга ва омонатларга қўядиган юридик шахсдир.

г) нотўғри жавоб йўқ.

87

Молия компанияси - бу:

а) Инвесторларнинг пул маблағларини ишга солиши мақсадида акциялар сотиб оладиган ва чиқарадиган ҳамда маблағларни фонд номидан қимматли қозғонларга, банклардаги ҳисоб варақаларга ва омонатларга қўядиган юридик шахс;

б) бошқа акционерлик жамиятларини назорат қилиши ва фаолиятини бошқариши мақсадларида уларнинг акциялар тўпламига, яъни назорат пакетига эгаллик қилувчи ихтисослашган инвестиция компанияси;

в) муайян белги (критерий) асосида қисқа доирада танлаб олинган корхоналарни махсус шартномаларга биноан пул маблағлари билан таъминловчи инвестиция компаниясидир.

г) нотўғри жавоб йўқ.

- 88** Молия компаниясининг холдинг компаниясидан фарқи шундаки, у пул маблағлари билан таъминланиб турган компаниялар акцияларининг:
- а) назорат пакетига эга бўлади;
 - б) назорат пакетига эга бўлмайди;
 - в) назорат пакетига қисман эга бўлади;
 - г) нотўғри жавоб йўқ.
- 89** Инвестиция фонди деганда:
- а) бошқа инвестиция институтларининг, юридик ва жисмоний шахсларнинг инвестиция активларини бошқариш соҳасида фаолият кўрсатадиган, шунингдек, қимматли қоғозлар олди-сотдисини амалга оширадиган инвестиция институти тушунилади;
 - б) капитал эгаларининг ўз капиталлари билан ўзаро корпоратив манфаатлар асосида шартномавий шаклда корпорацияга (махсус фондларга) бирлашишлари тушунилади;
 - в) инвесторларнинг пул маблағларини ишга солиш мақсадида акциялар сотиб оладиган ва чиқарадиган ҳамда маблағларни фонд номидан қимматли қоғозларга, банклардаги ҳисоб варақларга ва омонатларга қўядиган юридик шахс тушунилади;
 - г) нотўғри жавоб йўқ.
- 90** Инвестиция фонди нималарга ҳақли?
- а) қарз мажбуриятларини, шунингдек, облигацияларни чиқариш;
 - б) гаровга қўйиш ва гаровга олиш амалларини бажариш;
 - в) имтиёзли акцияларни чиқариш;
 - г) қимматли қоғозларни инвестициясидан бошқа инвестиция турларини амалга ошириш;
 - д) тўғри жавоб йўқ.

- 91 | Инвестиция фонди ўз фаолиятини бошқа турдаги фаолиятлар билан бирга қўшиб боришга ҳақлими?
 а) ҳақли;
 б) қисман ҳақли;
 в) ҳақли эмас;
 г) савол нотўғри қўйилган.

- 92 | Инвестиция фондининг соф активини аниқлашдаги формуланинг қайси бири тўғри?

а) Инвестиция фондининг соф активи	=	балансдаги валюта фонди	+	узоқ ва қисқа муддатли	ва	-	низом капитали-ни тўлаш бўйича акциядорларнинг қарзи
б) инвестиция фондининг соф активи	=	балансдаги валюта фонди	-	узоқ ва қисқа муддатли	ва	-	низом капитали-ни тўлаш бўйича акциядорларнинг қарзи
в) инвестиция фондининг соф активи	=	балансдаги валюта фонди	-	узоқ ва қисқа муддатли	ва	-	низом капитали-ни тўлаш бўйича акциядорларнинг қарзи

- 93 | Фонд дўконлари - бу:
 а) инвестиция институтларининг таркибий бўлинмаси;
 б) жисмоний шахслар учун қимматли қозғозларнинг биржадан ташқари майда улгуржи савдосини амалга оширади;

- в) жисмоний шахслар учун қимматли қоғозларнинг бир-жадан ташқари чакана савдосини амалга оширади;
г) нотўғри жавоб йўқ.

94

Бошқарувчи компания деганда:

- а) бошқа инвестиция институтларининг, юридик ва жисмоний шахсларнинг инвестиция активларини бошқариш соҳасида фаолият кўрсатадиган инвестиция институти тушунилади;
б) қимматли қоғозлар олди-сотдосини амалга оширадиган инвестиция институтлари тушунилади.
в) нотўғри жавоб йўқ.

95

Клиринг - бу:

- а) қимматли қоғозларга доир битимлар бўйича ҳисоб-китобни, яъни клиринг операцияларини амалга оширувчи инвестиция институтидир;
б) товарлар, қимматли қоғозлар, хизматлар учун ўзаро мажбурият ва талабларни, яъни бир-бирига берадиган пулларни ҳисобга олиш билан нақд пулсиз ҳисоб-китоб қилиш тизимидир.
в) бошқа инвестиция институтларининг, юридик ва жисмоний шахсларнинг бошқариш соҳасида фаолият кўрсатадиган инвестиция институтидир.
г) нотўғри жавоб йўқ.

96

Депозитарий - бу:

- а) депозитар фаолият билан шуғулланадиган инвестиция институтидир;
б) депозитга пул ёки қимматли қоғозни қўйган киши;
в) маълум шартлар билан сақлаш учун банкка ёки омонат кассага бериб қўйилган пул ёки қимматли қоғозлар;
г) нотўғри жавоб йўқ.

97

Депозит ҳисоби деганда:

- а) депозитарийга ёки учинчи шахсларга нисбатан депонентнинг мажбуриятлари асосида қимматли қоғозларнинг ҳисобини юритиш учун ишлатиладиган махсус ҳисоб бўлиши тушунилади;
- б) номинал сақловчига депозитарий томонидан очиладиган депозит ҳисоби тушунилади;
- в) иккиламчи депозитарийда оралиқ депозитарийси учун очиладиган депозит ҳисоби;
- г) депонент билан тузилган депозитарий шартномасини депозитарий томонидан бажариш учун зарур бўлган депозитарийнинг ҳисоб регистрларидаги ёзувлар тўплами тушунилади.

98

Лоро ҳисоби - бу:

- а) номинал сақловчига депозитарий томонидан очиладиган депозит ҳисоби;
- б) иккиламчи депозитарийда оралиқ депозитарийси учун очиладиган депозит ҳисоби;
- в) бир эмиссия қимматли қоғозларини сақлаш ҳисобини юритиш учун ишлатиладиган депозит ҳисобининг бир бўлими;
- г) депозитарий томонидан депонентга берилувчи ва депозит ҳисобида сақланувчи қимматли қоғозларга эгаллик ҳужжатини тасдиқловчи ҳужжат;

99

Қимматли қоғозларнинг ҳисоби депозитарийда олиб борилаётганда қуйидаги ҳисобнинг қайси бир тури қўлланилади?

- а) депозит ҳисоби;
- б) шахсий ҳисоб;
- в) субҳисоб;
- г) Лоро ҳисоби;
- д) Носторо ҳисоби;
- е) нотўғри жавоб йўқ.

- 100** Қимматли қоғозлар бозори деганда:
- а) қимматли қоғозларни дастлабки эгаларига, яъни юридик ва жисмоний шахсларга сотиш мақсадида уларни бирламчи ва такрор эмиссия қилиш ва муомалага чиқариш тизими тушунилади;*
 - б) жисмоний ва юридик шахсларнинг қимматли қоғозлар чиқариш, уларнинг муомалада бўлиши ва ҳақини тўлаш билан амалларнинг бажарилишини таъминловчи тизим тушунилади;*
 - в) эгаси бор қимматли қоғозларни талаб ва таклифдан келиб чиққан ҳолда қайта олди-сотдисини ташкил қилиб ва таъминлаб берувчи тизим тушунилади.*
 - г) нотўғри жавоб йўқ.*
- 101** Қимматли қоғозлар бозори:
- а) молия бозорининг ажралмас қисмидир;*
 - б) пул жамғармаларини бир жойга тўплашга ва уларни кейинчалик халқ хўжалигига инвестиция қилишга хизмат қилади;*
 - в) банк тизимидаги кредитни тўлдиришга хизмат қилади.*
 - г) нотўғри жавоб йўқ.*
- 102** Кимлар қимматли қоғозлар бозори қатнашчилари бўлиб ҳисобланади?
- а) инвесторлар;*
 - б) фонд биржалари, шунингдек уларнинг фонд бўлимлари;*
 - в) қимматли қоғозларнинг эмитентлари;*
 - г) инвестиция институтлари, шунингдек уларнинг бирлашмалари (уюшмалари).*
 - д) нотўғри жавоб йўқ.*

- 103** Қимматли қоғозлар бозорида банкларга қуйидаги вазифаларнинг қайси бирини бажаришга рухсат берилган?
- а) депозитарий;
 б) воситачи;
 в) инвестор;
 г) эмитент;
 д) миждозларнинг топширигига биноан қимматли қоғозлар операциялари билан боғлиқ бўлган турли ҳисоб-китобларни бажариши;
 е) нотўғри жавоб йўқ.
- 104** Қимматли қоғозларнинг бирламчи бозори деганда;
- а) қимматли қоғозларни дастлабки эгаларига, яъни юридик ва жисмоний шахсларга сотиш мақсадида уларни бирламчи ва такрор эмиссия қилиш ва муомалага чиқариш тушунилади;
 б) эгаси бор қимматли қоғозларни талаб ва таклифлардан келиб чиққан ҳолда қайта олди-сотдисини ташкил қилиб ва таъминлаб берувчи тизим тушунилади;
 в) жисмоний ва юридик шахсларнинг қимматли қоғозлар чиқариши, уларнинг муомалада бўлиши ва ҳақини тўлаш билан амалларнинг бажарилишини таъминловчи тизим тушунилади.
 г) нотўғри жавоб йўқ.
- 105** Андеррайтер деганда:
- а) сотиш мақсадида янги эмиссия қилинган қимматли қоғозлар харид қилиш тушунилади;
 б) банк ишида махсус хизмат ҳақи эвазига қимматли қоғозларни чиқарувчига унинг заём облигациялари ёки акциялари пакетини келишилган шартларда бозорда жойлаштиришга кафолат берувчи шахс ёки компания тушунилади;

- в) профессионалларнинг ўзаро шартнома асосида тузилган вақтинчалик бирлашма тушунилади.
 г) нотўғри жавоб йўқ.

106

Андеррайтер деганда:

- а) профессионалларнинг ўзаро шартномалари асосида тузилган вақтинчалик бирлашма тушунилади;
 б) банк ишида махсус хизмат ҳақи эвазига қимматли қоғозларни чиқарувчига унинг заём облигациялари ёки акциялари пакетини келишилган шартларда бозорда жойлаштиришига кафолат берувчи шахс ёки компания тушунилади;
 в) сотиш мақсадида янги эмиссия қилинган қимматли қоғозларни харид қилиш тушунилади;
 г) нотўғри жавоб йўқ.

107

Қимматли қоғозларнинг бирламчи бозорида қуйидаги муассасаларнинг қайси бири инвесторлар бўлиб ҳисобланади:

- а) тижорат банклари;
 б) инвестиция фондлари;
 в) инвестиция банклари;
 г) инвестиция компаниялари ва бошқа инвестиция институтлари;
 д) суғурта компаниялари, фондлар ва бошқа молия-кредит ташкилотлари;
 е) нотўғри жавоб йўқ.

108

Қимматли қоғозларнинг иккиламчи бозори деганда:
 а) эгаси бор қимматли қоғозларни талаб ва таклифлардан келиб чиққан ҳолда қайта олди-сотдисини ташкил қилиб ва таъминлаб берувчи тизим тушунилади;

б) жисмоний ва юридик шахсларнинг қимматли қоғозлар чиқариши, уларнинг муомалада бўлиши ва ҳақини тўлаши билан амалларнинг бажарилишини таъминловчи тизим тушунилади;

в) қимматли қоғозларни дастлабки эгаларига, яъни юридик ва жисмоний шахсларга сотиши мақсадида уларни бирламчи ва такрор эмиссия қилиши ва муомалага чиқариши тушунилади;

г) нотўғри жавоб йўқ.

109

Қуйидаги бозор турларининг қайси бири иккиламчи бозорга тааллуқли:

а) *нобиржавий бозор*;

б) *биржавий бозор*;

в) *стихияли бозор*;

г) *дилерлар бозори*;

д) *нотўғри жавоб йўқ*.

110

Нобиржавий қимматли қоғозлар бозори- бу:

а) *фонд биржаси бўлиб, у белгиланган тартибда қимматли қоғозларнинг эркин савдосини брокерлар (воситачилар), маклерлар (даллоллар), дилерлар (савдогарлар) томонидан амалга оширилишини таъминлаб берувчи бозордир.*

б) *бу қимматли қоғозларнинг муомалада бўлишини таъминловчи муҳит бўлиб, унда фонд биржаларига сотувга қўйилмаган қимматли қоғозларнинг эркин савдоси дилерлар томонидан махсус телекоммуникациялар ёрдамида амалга ошириладиган бозордир;*

в) *қимматли қоғозларни жойлаштиришни ташиқил қилувчи ва таъминловчи бозордир;*

г) *нотўғри жавоб йўқ*.

- 111** Қимматли қоғозларнинг олди-сотдисини қуйидаги қайси бир таклиф кўринишида ташкил қилиш мумкин?
а) локаллаштирилган таклиф;
б) тақсимланган таклиф;
в) нисбатан узоқ муддатли таклиф;
г) нотўғри жавоб йўқ.
- 112** Қуйидаги қайд этилганларнинг қайси бири давлат томонидан қимматли қоғозлар бозорини бошқаришнинг бевосита усули ҳисобланади?
а) пул-кредит сиёсатини юритиш ва шу орқали фойз ставкаларига таъсир қилиш;
б) солиқ сиёсатини ўтказиш;
в) мутахассисларни аттестациялаш, инвестиция институтлари фаолиятини лицензиялаш ва назорат қилиш;
г) нотўғри жавоб йўқ.
- 113** Қуйида қайд этилганларнинг қайси бири давлат томонидан қимматли қоғозлар бозорини бошқаришнинг билвосита усули ҳисобланади?
а) қимматли қоғозлар ва эмиссия проспектларини чиқаришни рўйхатга олиш;
б) эмитентларнинг уларда назарда тутилган шартлар ва мажбуриятларга риоя қилишлари устидан назоратни амалга ошириш;
в) корпорациялар ҳамкорлигида кредит учун рақобат йўлида давлат қимматли қоғозларини чиқариш;
г) инвестиция институтлари фаолиятини лицензиялаш ва назорат қилиш;
- 114** Қимматли қоғозлар бозори фаолиятини мувофиқлаштириш ва назорат қилиш маркази қачон ташкил этилган?
а) 1 сентябр 1991 йилда;

- б) 30 март 1994 йилда;
- в) 30 март 1995 йилда;
- г) 30 март 1996 йилда;

115

Қимматли қоғозлар бозори фаолиятини мувофиқлаштириш ва назорат қилиш маркази:

- а) Ўзбекистон Республикаси Марказий банки қошида ташкил этилган;
- б) Ўзбекистон Республикаси Давлат мулкани бошқариш ва тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш қўмитаси қошида ташкил этилган;
- в) Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги қошида ташкил этилган;
- г) Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси қошида ташкил этилган.

116

Қимматли қоғозлар бозори фаолиятини мувофиқлаштириш ва назорат қилиш маркази нималарга ҳақли?

- а) эмитентлар томонидан амалдаги қонунчилик бузилган ҳолларда уларнинг эмиссиясини қимматли қоғозлар муомаласини тўхтатиш ёки чеклаш;
- б) қимматли қоғозлар бозори бўйича қонунларни қўпол равишда бузган инвестиция институти қатнашчиларига берилган лицензияни тўхтатиб қўйиш ёки бекор қилиш тўғрисида қарор қабул қилиши;
- в) белгиланган тартиб бузилган ва ҳужжатлар қонунчилик талабларига мувофиқ келмаган ҳолларда қимматли қоғозларни рўйхатга олишни рад этиши;
- г) нотўғри жавоб йўқ.

- 117** Қимматли қоғозлар билан амалларни бажаришга ваколат берилган атайин нотўғри маълумотларни тарқатиш (тақдим этиш) йўли билан инвесторлар ва назорат органларини чалғитганлик, инвестиция институтлари томонидан қимматли қоғозларни яширин сотганлик, қимматли қоғозлар бозорида нархларга доир алдамчилик қилганлик учун:
- а) энг кам иш ҳақининг 800 баравари миқдорида жазима солинади;*
 - б) энг кам иш ҳақининг 700 баравари миқдорида жазима солинади;*
 - в) энг кам иш ҳақининг 600 баравари миқдорида жазима солинади;*
 - г) энг кам иш ҳақининг 200 баравари миқдорида жазима солинади;*
 - д) энг кам иш ҳақининг 100 баравари миқдорида жазима солинади;*
- 118** Фонд биржаси - бу:
- а) валюта бозорини ўтказадиган ва валюталар котировкасини амалга оширадиган жой;*
 - б) оммавий товарлар (дон, пахта, металл, бошқалар)ни стандартлар ёки намуналар бўйича сотадиган жой.*
 - в) қимматли қоғозлар билан олди-сотди муомаласини олиб борадиган жой;*
 - г) иш кучини олди-сотди муносабатларини бажарадиган жой;*
- 119** Листинг деганда:
- а) қимматли қоғозларни биржанинг ёки компаниянинг ўз қарорига биноан рўйхатдан чиқарилиши тушунилади;*
 - б) қимматли қоғозларни биржага қўйиш, яъни уларни жойлаштириш тушунилади;*

- в) биржанинг молиявий-хўжалик фаолиятини назорат қилувчи орган тушунилади;
 г) нотўғри жавоб йўқ.

120

- 10 миллион сўмлик устав капиталига эга бўлган фонд биржаси 100 та акция чиқариб 100 та акционерга тақсимлади. Аммо акционерларнинг 60 нафари фонд биржасига аъзо бўлиб кирган. Молиявий йил тугаши билан фонд биржаси қайси капитал учун дивиденд тўлайди?
 а) 10 млн. учун;
 б) 6 млн. учун;
 в) 4 млн. учун;
 г) Дивиденд умуман тўланмайди.

121

- Қайси вақтдан бошлаб фонд биржаси юридик шахс ҳуқуқига эга бўлади?
 а) фонд биржаси уставини таъсисчилар мажлисида тасдиқланган кундан бошлаб;
 б) қимматли қозғозлар бозорида биржавий фаолиятни олиб бориш ҳуқуқини тасдиқловчи лицензияни олган кундан бошлаб;
 в) таъсисчилар ҳужжатлари рўйхатга олинган кундан бошлаб;
 г) фонд биржасини ягона давлат реестрига қайд қилинган кундан бошлаб.

122

- Биржа курси - бу:
 а) қимматли қозғозларнинг биржадаги ҳаракатини ифодаловчи кўрсаткич;
 б) биржадаги муайян давр давомида қилинган савдо-сотиқнинг ҳажми;
 в) фонд биржасида муомалада бўладиган қимматли қозғознинг сотув баҳоси.
 г) нотўғри жавоб йўқ.

- 123** Биржа котировкаси деганда:
 а) биржада сотиладиган қимматли қозғозларнинг Элон қилинган нархи тушунилади;
 б) фонд биржасида муомалада бўладиган қимматли қозғознинг сотув баҳоси тушунилади;
 в) қимматли қозғозларнинг биржадаги ҳаракатини ифодаловчи кўрсаткич тушунилади;
 г) нотўғри жавоб йўқ.

- 124** Қуйидаги формулаларнинг қайси бири биржа курсини аниқлашнинг тўғри формуласи ҳисобланади?

а) биржа курси = $\frac{\text{дивиденд}}{\text{ссуда фоизи}}$

б) биржа курси = $\frac{\text{ссуда фоизи}}{\text{дивиденд}}$

в) биржа курси = $\text{дивиденд} \times \text{ссуда фоизи}$

- 125** Доу-Жонс индекси қайси формула ёрдамида ҳисобланади?

а) Доу-Жонс индекси = $\frac{\sum A_i P_i}{\sum P_i}$

б) Доу-Жонс индекси = $\frac{\sum A_i P_i}{\sum A_i}$

в) Доу-Жонс индекси = $\sum A_i P_i * \sum A$

Бу ерда: A_i - компанияларда чиқарилган акцияларнинг сони
 P_i - тегишли компаниялар акцияларининг бозор нархи (котировкаси)

- 126** Биржа обороти - бу:
- а) қимматли қогозларнинг биржадаги ҳаракатини ифодаловчи кўрсаткич тушунилади;*
 - б) фонд биржасида муомалада бўладиган қимматли қогознинг сотув баҳоси тушунилади;*
 - в) биржада сотиладиган қимматли қогозларнинг Эблон қилинган нархи тушунилади;*
 - г) биржада муайян давр давомида қилинган савдо-сотиқ ҳажми.*
- 127** Акция ёки облигация сотиб олиш билан сотиш нархи ўртасидаги фарқ:
- а) таъсис фойдаси дейилади;*
 - б) биржа пошлинаси дейилади;*
 - в) курс фойдаси дейилади;*
 - г) нотўғри жавоб йўқ.*
- 128** Биржада иштирок этганлик учун мижозлардан олинган ҳақ:
- а) биржа пошлинаси дейилади;*
 - б) курс фойдаси дейилади;*
 - в) таъсис фойдаси дейилади;*
 - г) нотўғри жавоб йўқ.*
- 129** Амалда кўйилган капитал билан сотиш учун чиқарилган акция суммаси ўртасидаги фарқ:
- а) курс фойдаси дейилади;*
 - б) таъсис фойдаси дейилади;*
 - в) биржа пошлинаси дейилади;*
 - г) нотўғри жавоб йўқ.*
- 130** Биржа фирмаси деганда:
- а) биржада ўзига жой сотиб олган, “ўз ўрни”га эга бўлган фирма тушунилади;*

- б) қимматли қогозларни чиқарувчи фирма тушунилади;
в) биржанинг молиявий-хўжалик фаолиятини назорат қилувчи орган тушунилади;
г) фонд биржасининг олий органи тушунилади.
- 131** Биржадаги нархларни сунъий равишда пасайтириш пайида бўлган брокерлар:
а) “Куёнлар” деб аталади;
б) “Буқалар” деб аталади;
в) “Айиқлар” деб аталади;
г) “Туялар” деб аталади;
- 132** Нобиржавий бозорда нархлар тафовутидан даромад олиш пайида бўлган брокерлар:
а) “Айиқлар” деб аталади;
б) “Куёнлар” деб аталади;
в) “Буқалар” деб аталади;
г) “Туялар” деб аталади;
- 133** “Тошкент” фонд биржаси қачон ташкил этилган?
а) 8 апрел 1992 йил;
б) 8 апрел 1993 йил;
в) 8 апрел 1994 йил;
г) 8 апрел 1995 йил;
д) 8 апрел 1996 йил;
- 134** “Тошкент” фонд биржаси нималарга ҳақли?
а) брокерлик ўринларини сотишга;
б) инвестиция институтлари сифатида фаолият кўрсатишга;
в) ўзининг акцияларидан бошқа акцияларни чиқаришга;

- г) бошқа компаниянинг муассиси бўлишга;
 д) тўғри жавоб йўқ.

135 Хусусийлаштириш инвестиция фондлари (ХИФ) қачон ташкил этилган?

- а) 16 июн 1993 йилда;
 б) 16 июн 1994 йилда;
 в) 16 июн 1995 йилда;
 г) 16 июн 1996 йилда;

136 ХИФнинг асосий мақсади - бу:

- а) аҳолининг кенг қатламини қимматли қўғозлар бозорига, хусусийлаштириш жараёнига жалб этиш;
 б) хусусий фирмаларни қимматли қўғозлар бозорига жалб этиш;
 в) давлат корхоналарини қимматли қўғозлар бозорига жалб этиш;
 г) нотўғри жавоб йўқ.

137 ХИФ нинг инвестиция фонди (ИФ) дан фарқи шундаки, унда:

- а) акцияларнинг номинал қиймати кўзда тутилмайди.
 б) акциялари 100 сўм бўлган номинал қийматга эга;
 в) сотиб олинган акциялар сони чекланмаган бўлади;
 г) нотўғри жавоб йўқ.

138 ХИФнинг инвестиция фондларидан фарқи шундаки, у:

- а) ўз акцияларини акциядорлардан қайта сотиб олиш ҳуқуқига эга эмас;
 б) чиқарилган акцияларни акционерлик жамиятлари акцияларига алмаштириш ҳуқуқига эга эмас;

- в) махсус давлат кредитларидан ташқари қарз маблағларини жалб этиши ҳуқуқига эга эмас;
 г) нотўғри жавоб йўқ.

139

Қуйидагиларнинг қайси бири ХИФ таъсисчиси бўла олмайди?

- а) жамғармасида давлат улуши 10 фоиздан ортиқ бўлмаган республика фуқаролари, юридик шахслар ХИФ таъсисчиси бўлиши мумкин;
 б) жамғармасида давлат улуши 15 фоиздан ортиқ бўлмаган республика фуқаролари, юридик шахслар ХИФ таъсисчиси бўлиши мумкин;
 в) жамғармасида давлат улуши 25 фоиздан ортиқ бўлмаган республика фуқаролари, юридик шахслар ХИФ таъсисчиси бўлиши мумкин;
 г) нотўғри жавоб йўқ.

140

ХИФнинг асосий жамғармаси республикада қабул қилинган энг кам маош миқдорининг:

- а) 50 бараваридан кам бўлиши мумкин эмас;
 б) 100 бараваридан кам бўлиши мумкин эмас;
 в) 150 бараваридан кам бўлиши мумкин эмас;
 г) 200 бараваридан кам бўлиши мумкин эмас;
 д) 250 бараваридан кам бўлиши мумкин эмас.

141

Оддий акциялар бўйича дивиденд миқдори қандай ҳисобланади?

- а) дивидендларни тўлов кунда акцияларнинг курс нархига нисбатан белгиланган фоиз кўринишида;
 б) акцияларнинг курс нархидан қатъий назар акцияларнинг номинал назар акцияларнинг номинал нархига нисбатан кўрсатилган фоиз кўринишида;
 в) акционерлик жамиятини соф фойдасининг бир қисмини акциялар сонига бўлинмаси кўринишида;

- г) акционерлик жамиятининг баланс фойдасини акциялар сонига бўлинмаси кўринишида;
 д) акционерлик жамиятининг баланс фойдасини бир қисми акционерлар сонига бўлинмаси кўринишида.

142

А) Фонд биржаси инвестиция компаниясининг мутахассиси қимматли қоғозлар олди-сотдисини ўз номидан ва ўз ҳисобидан амалга оширди.

Б) Фонд биржасида инвестиция компаниясининг мутахассиси қимматли қоғозлар олди-сотдисини мижозининг топшириғига ва унинг ҳисобидан амалга оширди. Юқоридаги ҳолларнинг қайси бири мавжуд қонунларга зид эмас?

а) А:

б) Б:

в) А ва Б:

г) ҳар иккала ҳол мавжуд қонунларга зид.

143

Оддий номли акциялар варақасида дивидендлар миқдори кўрсатилиши мумкинми?

а) мумкин;

б) мумкин эмас;

в) мумкин, акционерлик жамияти кўрсатмасига биноан.

144

Агарда иккиламчи бозорда эркин муомалада бўлган давлат облигацияларини Марказий банк сотиб олса, бу облигацияларнинг нархи ва жорий йилдаги даромадига қандай таъсир кўрсатади?

а) нархи кўтарилади, даромади пасаяди;

б) нархи тушади, даромади кўтарилади;

в) нархи ва даромади кўтарилади;

г) нархи ва даромади тушади.

- 145** | Акционерлик жамиятининг оддий номли акциялари бўйича тўланадиган оралиқ дивидендлар миқдорини жамиятнинг қайси орган белгилайди?
а) кузатув кенгаши;
б) акционерлик жамиятини бошқармаси;
в) акциядорларнинг умумий йиғилиши;
г) акцияларни чиқариш вақтида акционерларнинг умумий йиғилиши.
- 146** | Яхши фаолият кўрсатаётган акционерлик жамияти акциясининг бозор нархини ўсишига объектив, фундаментал сабаблар борми (агар бўлса кўрсатинг)?
а) бундай сабаб йўқ;
б) инфляция;
в) акционерлик жамияти фойдасини дивидендлар тўлашга юборилиши;
г) активлар ўсиши;
д) акционерлик жамиятини ўз акциялари билан иккиламчи бозорда актив ўйин олиб бориши.
- 147** | Акционерлик жамиятининг иштирокчиларидан бири бошқа бир акционерлик жамиятини акцияларини сотиб олган бўлса, баланснинг қайси актив ҳисобида кўрсатилади?
а) номатериал активлар;
б) узоқ муддатли молия жамғармалари;
в) муассислар билан ҳисоб-китоб;
г) тобе корхоналар билан ҳисоб-китоб.
- 148** | Акционерлик жамиятининг иштирокчиларидан бири (акционер Х) ўз акциялари учун низом жамғармасидаги улуши ўрнига ишлаб чиқариш бино-

сидан фойдаланиш ҳукукини 5 йилга берди. Акционерлик жамиятининг фаолият муддати чекланмаган. 5 йилдан сўнг:

а) акционер Х қўшимча пулни акционерлик жамиятининг низом жамғармасига қўйиши шарт;

б) акционерлик жамияти ҳеч нарса қилишга интилмайди;

в) акционерлик жамияти ўз низом жамғармасини камайтиради ёки тугатилиши эълон қилинади.

149

Ишлаб чиқариш билан шуғулланаётган акционерлик жамияти ўз акцияларининг харид ва сотиш нархларини эълон қилган ҳолда олди-сотди амалларини ўтказиши мумкинми?

а) мумкин;

б) мумкин эмас.

150

Фонд биржаси ўз инфраструктурасини ривожлантириш мақсадида фоизсиз облигациялар эмиссиясини қилмоқчи. Биржа ҳаракатига баҳо беринг.

а) биржанинг фаолияти қонуний;

б) биржа облигациялари бўйича фоиз даромадларини тўламасликка ҳаққи йўқ;

в) биржа облигация эмиссиясига ҳаққи йўқ;

г) қуйидаги мисолда облигациялар эмиссиясига ҳолат йўқ.

151

Тажрибада инвестиция компаниясининг қимматли қоғозларни тарқатиш бўйича кафолат бериш фаолиятини қандай англайсиз?

а) эмиссия натижаларидан қатъий назар сотилмаган қимматли қағозлар суммасини эмитентга тўлаш мажбурияти;

б) инвесторларга эмитент томонидан берилган мажбуриятни суммасига олиш.

- 152** Фуқаро Х 1997 йил 1 мартда умр йўлдошидан 40 минг сўмлик акция ва 10 минг сўмлик облигацияни совға сифатида олди. Бу мисолда мулк ўтишидан ёки совғадан қанча миқдорда солиқ олинади?
 а) 2264 сўм;
 б) 679 сўм;
 в) 5000 сўм;
 г) бу ҳолда солиқ олинмайди.
- 153** Агар акционерлик жамияти чиқарган акциялари пул билан эмас, балки мулк ёки ишлаб чиқариш биносидан фойдаланиш ҳуқуқи билан тўланган бўлса эмиссия даромади ҳосил бўладими?
 а) бўлади;
 б) бўлмайди.
- 154** Акционерлик жамияти акциясининг номинал қиймати 1000 сўм. Акция бўйича 400 сўм миқдорида дивиденд берилиши кутилганида ва шу пайтда банк фоиз ставкаси 80 фоиз бўлган ҳолда акциянинг бозор нарҳини ҳисобланг.
 а) 250 сўм;
 б) 1500 сўм;
 в) 500 сўм;
 г) 750 сўм.
- 155** Акционерлик жамияти корхона ва меҳнат жамоасининг акцияларини чиқаришга ҳаққи борми?
 а) ҳаққи бор;
 б) ҳаққи йўқ;
 в) ҳаққи бор, агар қўшимча шартлар мавжуд бўлса.
- 156** Фонд биржасининг низом жамғармаси 10 млн. сўмга тенг ва 100 акция 100 та акционерга бўлинган.

Шулардан 60 таси биржа аъзоси. Биринчи молиявий йил натижаси бўйича қайси капиталнинг қисмига дивидендлар ҳисобланади?

- а) 10 млн. сўмга;
- б) 6 млн. сўмга;
- в) дивиденд ҳисобланмайди;
- г) 4 млн. сўмга.

157 Фуқаро Н. фуқаро Л.дан 1996 йил декабр ойида "АВ" жамиятининг акцияларини сотиб олди. Бу акцияларга дивидендлар ҳар йилнинг феврал ойида тўланади. "АВ" га бўлиб ўтган олди-сотти операцияси ҳақида маълум қилинмаган бўлса, 1997 йил феврал ойида олинадиган дивиденд кимга берилди?

- а) фуқаро Н.га;
- б) фуқаро Л.га;
- в) дивиденд "АВ" жамияти ихтиёрида қолади;
- г) дивиденд бюджетга ўтказилиши керак.

158 Акционерлик жамияти оддий акциялар бўйича биринчи ярим йилликда оралик дивиденд тўлади. Йил охирида жамият зарар билан чиққанлиги маълум бўлди. Акционерларнинг умумий йиғилиши ҳар бир акционердан олинган дивидендларни жамиятга қайтариш тўғрисида кўнчилик овоз билан қарор қабул қилди. Ушбу қарорга қарши овоз берган баъзи акционерлар олган дивиденд пулларини қайтаришга норози бўлишди. Бу ҳолда жамият бошқаруви қандай йўл тутишлари лозим?

- а) тўланган дивиденд пулларини қайтариб беришни хоҳлаган акционерлардан йиғиб олиш;

б) судга мурожаат қилган ҳолда дивиденд пуллари-ни қайтариб беришдан бош тортган акционерлардан мажбурий равишда дивидендларни қайтариб олиш;

в) қайтарилиши лозим бўлган суммани келажакда тўланадиган дивидендлардан ушлаб қолиш;

г) дивиденд пуллари қайтариб беришдан бош тортган акционерларни жамиятдан чиқариш тўғрисидаги масалани акционерларнинг умумий йиғилишига қўйиш.

159

500 минг сўм миқдориди баҳоланган бинони ўн йил муддатга фойдаланиш ҳуқуқини акционерлик жамиятининг низом жамғармасига улуш сифатида киритилган. Беш йилдан кейин баланснинг "номатериал активлар" ҳисобида қандай сумма кўрсатилган бўлади?

а) "номатериал активлар" ҳисобида ҳеч қандай сумма кўрсатилмайди;

б) 500 минг сўм миқдоридидаги сумма кўрсатилади;

в) 250 минг сўм миқдоридидаги сумма кўрсатилади.

160

Инвестиция фонди бир эмитентнинг 15 фоиз акциясини ва 20 фоиз облигациясини сотиб олди. Инвестиция фондининг ушбу ҳаракати қонунийми?

а) ҳа;

б) йўқ.

161

Инвестиция фонди ўзининг соф активларини 15 фоиз бир эмитентнинг қимматли қоғозларига йўналтирди. Инвестиция фондининг ушбу ҳаракати қонунийми?

а) ҳа;

б) йўқ.

- 162** Иккиламчи бозордан инвесторлар (жумладан чет эллик шахслар) бир ХИФнинг нечта дона акциясини қайси нархда олиши мумкин?
а) 100 дона акцияни номинал нархда;
б) Чекланмаган миқдорда бозор нархида;
в) 100 дона акцияни бозор нархида;
г) чекланмаган миқдорда номинал нархда.
- 163** ХИФнинг муассислари қанча ва қандай шахслар бўлиши мумкин?
а) миқдори 20 дан ошиқ бўлмаган Ўзбекистон Республикасининг ҳуқуқий ва жисмоний шахслари;
б) миқдори 20 дан ошиқ бўлмаган Ўзбекистон Республикасининг ҳуқуқий ва жисмоний шахслари, шу жумладан чет эллик шахслар;
в) фақат жисмоний шахслар;
г) фақат ҳуқуқий шахслар.
- 164** ХИФнинг биринчи эмиссияси неча кун ичида ёпилиши шарт?
а) 30 кун ичида;
б) 6 ой ичида;
в) 1 йил давомида.
- 165** ХИФнинг иккинчи эмиссияси қайси муддат ичида тўланади?
а) 6 ой тўлганида;
б) бир йил тўлганида;
в) 30 кун ичида.
- 166** Инвестиция фондлари инвестиция фаолияти билан боғлиқ бўлмаган опцион ва фьючерсларнинг олдисотди амалларини бажариши мумкинми?
а) ҳа;
б) йўқ.

- 167** Куйидаги қайси ҳолларда акционерлик жамиятлари бир-бирига қўшилишлари мумкин?
- а) Акцияларни конверсиялаш билан уларни қўйиши йўли;*
б) Иккинчи акционерлик жамиятининг акцияларига эквивалент ҳолда биринчи акционерлик жамиятининг акцияларини муомаладан чиқариши йўли билан;
в) Балансларни консолидация қилиши йўли билан.
1. "а";
 2. "б";
 3. "в";
 4. "а" ва "б";
 5. "а" ва "в";
 6. "б" ва "в".
- 168** "Бенефициар" атамаси қуйидаги қайси бир жавоб вариантларига тегишли?
- а) залдаги махсус брокер;*
б) вексел ёзиб берувчи шахс;
в) банкнинг депозит сертификатини сотиб олган жисмоний шахс;
г) банкнинг депозит сертификатини сотиб олган ҳуқуқий шахс.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Алексеев М.Ю. Рынок ценных бумаг. М.: "Финансы и статистика", 1992. 352 с.
2. Балабанов И.Т. Основы финансового менеджмента. М.: "Финансы и статистика", 1995, 384 с.
3. Балабанов Б.С., Осокина И.Е., Поволоцкий А.И. Рынок ценных бумаг. М.: "Финансы и статистика", 1994. 128 с.
4. Гафуров Ш., Беркинов Б., Пичугина О. Рынок ценных бумаг. Ташкент, 1995, 110 с.
5. Жуков Е.Ф. Ценные бумаги и фондовые рынки. М.: ЮНИТИ, 1995. 224 с.
6. Остапенко В.В. Акционерное дело и ценные бумаги. М.: Экономика, 1992. 127 с.
7. Чжен В, Бутиков И. Все об акциях. Ташкент, 1995. 104 с.
8. Андрищенко В.И., Костикова Е.Б. Книга акционера для чтения и принятия решений. М.: "Финансы и статистика", 1994, 209 с.
9. Павлова Л.Н. Финансовый менеджмент. М.: "Финансы и статистика", 1993. 160 с.
10. Дж.К, Ван Хорн. Основы управления финансами. М.: "Финансы и статистика", 1996. 801 с.
11. Едророва В.Н., Мизиковский Е.А. Учет и анализ финансовых активов. М., "Финансы и статистика", 1994, 209 с.
12. Алехин Б.И. Рынок ценных бумаг. М.: "Финансы и статистика", 1991. 180 с.
13. Бизнес на рынке ценных бумаг. М.: Граникор., 1992, 521 с.
14. Рынок ценных бумаг и его финансовые институты. Учебное пособие. М.: "Комплект", 1994. 421 с.
15. Банковский портфель 1, 2, 3 (отв. ред. Коробов Ю.И. и др.) М.: СОМИНТЭК, 1994 - 1995. 746 - 747 с.
16. Ценные бумаги. Нормативные акты и документы. М.: Юридическая литература, 1994. 448 с.
17. Законодательные и нормативные акты по организации рынка ценных бумаг. Ташкент : "Адолат", 1995.

18. "Қимматли қоғозлар ва фонд биржаси тўғрисида" қонун, Ўзбекистоннинг янги қонуллари. Тошкент, "Адолат", 1995, 30 - 44 б.
19. Қимматли қоғозлар бозорининг фаолият кўрсатиш механизми тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг қонуни. "Халқ сўзи", 12 июн 1996 й.
20. Қимматли қоғозлар бозори. "Халқ сўзи", 4 январ 1996 й.
21. Закон РУз. "О налоге на операции с ценными бумагами". 1994 г.
22. Указ Президента Республики Узбекистан "О мерах по ускорению акционирования предприятий государственной собственности и совершенствованию рынка ценных бумаг". 12 июн 1995 г.
23. Указ Президента Республики Узбекистан "О дополнительных мерах по развитию рынка ценных бумаг". 7 сентябр 1995 г.
24. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан "О мерах по упорядочению функционирования и дальнейшему развитию рынка ценных бумаг в республике". 7 сентябр 1995 г.
25. Порядок регистрации выпуска в обращение акций акционерных обществ открытого типа, созданных в результате преобразования государственных предприятий. 8 июн 1994 г.
26. Положение о порядке совершения и регистрации сделок с ценными бумагами на территории Республики Узбекистан. Приложение 2 к постановлению Кабинета Министров № 285 от 8 июня 1994 г.
27. Положение об опционе Госимущества на продажу доли государственной собственности, а также долей, предназначенных для свободной продажи и реализации смежником. 24 октябр 1994 г.
28. Положение об аттестации сотрудников и специалистов инвестиционных институтов и фондовых бирж (фондовых отделов бирж), физических лиц на право совершения операции с ценными бумагами. 29 сентябр 1994 г.
29. Положение "О порядке начисления и выплаты дивидендов акционерными обществами". 29 март 1995 г.
30. Машина М. В. Экономическая азбука. М.: МИРОС, 1995 г. 320 с.
31. Саломов И. Вексел кулай тўлов воситаси. "Халқ сўзи" газетаси, 1995 йил 15 июн.
32. Ўзбекистон Республикаси Давлат мулки қўмитаси хузуридаги қимматли қоғозлар бозори фаолиятини мувофиқлаштириш ва назорат қилиш маркази тўғрисида Низом. Вазирлар Маҳкамасининг 1996 йил 30 мартдаги 126-сон қарорига 3-илова.
33. Аъзамов Ш.Ш. Қимматли қоғозлар ҳақида. "Тошкент окшоми" газетаси, 1996 йил март.

МУНДАРИЖА

	КИРИШ	3
I БОБ	Қимматли қоғозлар тўғрисида умумий тушунчалар	5
II БОБ	Улушга эгаллик қилиш ҳуқуқини берувчи қимматли қоғозлар. Акциялар	20
III БОБ	Қарз муносабатларини ифодаловчи қимматли қоғозлар	42
IV БОБ	Ҳосилавий қимматли қоғозлар	68
V БОБ	Халқаро қимматли қоғозлар	88
VI БОБ	Қимматли қоғозларни муомалага чиқариш ва давлат рўйхатига олиш	93
VII БОБ	Инвестор ва инвестиция институтлари	109
VIII БОБ	Қимматли қоғозлар бозори	147

IX БОБ	Фонд биржаси	181
X БОБ	Хусусийлаштириш инвестиция фондлари (ХИФ)	202
	Тест саволлари	217
	Фойдаланилган адабиётлар	267

ЁРҚИН АБДУЛЛАЕВ, ШОҲМАНСУР ШОҲАЪЗАМИЙ

ҚИММАТЛИ ҚОҒОЗЛАР: 100 САВОЛ ВА ЖАВОБ

"Меҳнат" нашриёти — Тошкент — 1997

Мухарририят мудири И. Усмонов
Рассом Л. Дабижа
Бадий муҳаррир Ҳ. Қутлуқов
Техн. муҳаррир Н. Сорокина
Мусахҳихалар Ф. Исмоилова, С. Бадалбоева

ИБ № 1406

Босишга руҳсат этилди 25.04.97. Бичими 84x108 1/32. № 1 қоғозга
"Таймс" гарнитурада офсет усулида босилди. Шартли босма табоғи
14,28. Нашр табоғи 13,5. 30000 нусха. Буюртма № Д—3323 Баҳоси
шартнома асосида.

"Меҳнат" нашриёти, 700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Шартнома № 63-96

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг
Тошкент ижарадаги матбаа қорхонасида босилди.
Тошкент, Навоий кўчаси, 30-уй.

А 15

Абдуллаев Ё., Шоҳаъзамий Ш.

Қимматли қоғозлар: 100 савол ва жавоб (Муҳар-
рир А. Абдумажидов. — Т.; Меҳнат, 1997. — 272 б.

Сарл олдиди; Ўзбекистон Республикаси олий ва
ўрта махсус таълим вазирлиги. Ўзбекистон Респуб-
ликаси халқ таълими вазирлиги.

1. Автордош.

Ўз пулини соф фойда олиб келишига жалб қилиш, биржа бо-
зорида қимматли қоғозларни харид қилиб, дурустгина пул то-
пиш, ўз маблағларини қадрсизланишдан сақлаб қолиш сирларини
забт этиш истагида бўлган ҳар бир жисмоний ва юридик шахс
қимматли қоғозлар тўғрисида батафсил тушунчага эга бўлмоғи
лозим.

Қўлланмада "Евразия" фонди орқали АҚШнинг Халқаро ри-
вожланиш Агентлиги (USAID) томонидан ажратилган грант (Г95-
0093) асосида Ш. Шоҳаъзамий томонидан олиб борилган ишлар
натижаларидан фойдаланилган. Уни ёзиш жараёнидаги ишларга
масъулияти чекланган "Асил" илмий-ўқув-ишлаб чиқариш-тижор-
рат жамияти, қимматли қоғозлар бозори мутахассисларини тайёр-
лаш маркази, "GENERAL POOL" корпорацияси ҳамийлик қилиб
ёрдам берганлар.

Брокерлар, дилерлар, маклерлар, тadbиркорлар, фонд биржа-
лари мижозлари, шу фаолият сир-асрорларини ўрганмоқчи бўлган
лицей, коллеж ва олий ўқув юртлари талабалари учун мўлжаллан-
ган қўлланмада келтирилган материаллар қимматли қоғозлар бо-
зори мутахассисларини тайёрлаш марказининг ўқув ва амалий
ишларида қўлланилиб келмоқда.

ББК 65.9(5Ў)262я7